

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ
ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ**

ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΗΝΥΜΑΤΟΣ

Διδάσκουσα: Μαριάννα ΨΥΛΛΑ

ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΗΝΥΜΑΤΟΣ (κωδ. 400157)

Διδάσκουσα: Μ. Ψύλλα

Το μάθημα αυτό διερευνά το μήνυμα (περιεχόμενο και μορφή) στα πλαίσια της επικοινωνιακής πράξης. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις διαδικασίες παραγωγής ενός μηνύματος εξετάζοντας τις εσωτερικές (καθαρά επικοινωνιακές) και εξωτερικές (κοινωνικές) συνθήκες παραγωγής του. Η θεώρηση του λόγου ως πεδίου κοινωνικών δια-ατομικών αλλά συγχρόνως και εξατομικευμένων εσωτερικών διεργασιών μας δίνει τη δυνατότητα μιας αναλυτικής προσέγγισης της επικοινωνιακής πρακτικής κάτω από μια συνολική οπτική.

Έτσι σ' ένα πρώτο μέρος επιχειρείται μια θεωρητική και επιστημολογική προσέγγιση του μηνύματος στα πλαίσια της επικοινωνιακής πράξης ενώ σε μια δεύτερη ενότητα επιχειρείται η διερεύνηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος με την εφαρμογή διαφόρων μεθόδων και τεχνικών που χρησιμοποιούνται σε ποικίλες περιπτώσεις, σ' ένα μεγάλο αριθμό κοινωνικών πρακτικών, με στόχο την ερμηνεία και την κατανόησή τους.

Βιβλιογραφία

1. Γ. Παπαγεωργίου (επιμέλεια), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδάνος, 1998.
2. D. Maingueneau, *Initiation aux méthodes de l'analyse du discours*, Problèmes et perspectives. Paris, Hachette, 1976.
3. D. Maingueneau, *Nouvelles tendances en analyses du discours*, Paris, Hachette, 1987.
4. J. Boutet, *Εισαγωγή στην κοινωνιογλωσσολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης, 1984.
5. Α. Φραγκουδάκη, *Γλώσσα και ιδεολογία*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1987.

1. Σημειώσεις Διδάσκουσας

ΤΟ ΜΗΝΥΜΑ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ

Το μήνυμα κατέχει κεντρική θέση στα πλαίσια της επικοινωνιακής διαδικασίας, εφόσον στην ουσία συνίσταται στο αντικείμενο μεταβίβασης, με την υιοθέτηση ορισμένων κωδίκων, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες. Στα πλαίσια της επικοινωνιακής πρακτικής ο εκάστοτε πομπός διαμέσου του μηνύματος εκδηλώνει την πρόθεση να προκαλέσει ένα αποτέλεσμα σ' ένα ή περισσότερους αποδέκτες. Η ερμηνεία ενός μηνύματος ή λόγου ή κειμένου επιδιώκει την αποκωδικοποίηση του δηλαδή τη μελέτη των χαρακτηριστικών του με τη χρήση διαφόρων μεθόδων και τεχνικών. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανάλυση των μηνυμάτων που προκύπτουν μέσα από την επικοινωνιακή λειτουργία, αποτελεί ένα πεδίο έρευνας στο οποίο συγκλίνουν διάφοροι μελετητές προερχόμενοι από τον ευρύ χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Το ενδιαφέρον της παρουσίασης μας επικεντρώνει την προσοχή σε δύο βασικούς άξονες:

1. Μία θεωρητική και επιστημολογική προσέγγιση του μηνύματος στα πλαίσια της επικοινωνιακής πράξης. Στα πλαίσια αυτά αναπτύσσεται ένας προβληματισμός γύρω από την αναγκαιότητα της ανάλυσης μηνυμάτων στο χώρο της επικοινωνιακής πρακτικής. Διαπιστώνεται έτσι, ότι η ερμηνεία και η ανάλυση ενός μηνύματος αποβλέπει από τη μία, στη **σημασιολογική διερεύνηση**, δηλαδή στην έρευνα των σημασιών, των εννοιών, που εμπεριέχει ένα μήνυμα αλλά επεκτείνεται επίσης και στους **τρόπους παρέμβασης** που ένας πομπός χρησιμοποιεί για να μεταβιβάσει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο δηλαδή τη μορφή του μηνύματος. Είναι αυτονόητο βεβαίως ότι η σχέση **μορφής και περιεχομένου** είναι στενή, με τις ανάλογες επιδράσεις που μπορεί να επιφέρει ο ένας παράγοντας στον άλλον όσον αφορά στο μήνυμα που μεταδίδεται.
2. Μία μεθοδολογική παρουσίαση του τρόπου ανάλυσης των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος. Επιχειρείται έτσι η παρουσίαση των διαφόρων **μεθόδων και τεχνικών** που χρησιμοποιούνται σε **ποικίλες περιπτώσεις**, σ' ένα **μεγάλο αριθμό κοινωνικών πρακτικών**, με στόχο την ερμηνεία και κατανόηση τους. Η προσέγγιση αυτή θα μας δώσει τη δυνατότητα, μέσα από τη χρησιμοποίηση παραδειγμάτων, να κρίνουμε τις εφαρμογές της κάθε μεθόδου, να συγκρίνουμε την χρήση των επιμέρους μεθόδων να διαπιστώσουμε τα όρια τους καθώς και την αναγκαιότητα πολύ συχνά της αναφοράς σε περισσότερες από μια μεθόδους για την αποτελεσματικότερη κατανόηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος. Πιο συγκεκριμένα η αναφορά σε τέσσερις μεθόδους α) κλασσική θεματική ανάλυση, β) γλωσσολογική προσέγγιση, γ) σημειολογική, δ) ανάλυση της επιχειρηματολογίας, μας δίνει τη δυνατότητα να διακρίνουμε διαφορετικούς τρόπους αναζήτησης των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος μέσα από την καταγραφή της διαφορετικής προβληματικής που διέπει κάθε μέθοδο ξεχωριστά.

Μαριάννα ΨΥΛΛΑ

Επικοινωνία και μήνυμα - Το μήνυμα στην επικοινωνιακή πράξη

Η πράξη της ερμηνείας και της κατανόησης ενός μηνύματος, στο χώρο των επιστημών του ανθρώπου, έχει ιδιαίτερη σημασία εφόσον απαιτεί την κινητοποίηση μεγάλου μέρους της δυναμικής που διαθέτει η ανθρώπινη γνώση, ώστε να γίνει δυνατή η απόδοση κάποιων αποτελεσμάτων. Από την άλλη, δεν είναι μόνο η αναφορά σε μία πολλαπλότητα των επιστημών που προκύπτει ως αναγκαιότητα για την ερμηνεία και την κατανόηση ενός μηνύματος, αλλά χρειάζεται να επισημανθεί επίσης και η πολλαπλή χρήση της "ανάλυσης μηνύματος" από ένα ευρύ φάσμα των επιστημών του ανθρώπου όπως είναι η ψυχολογία, η κοινωνιολογία, η ιστορία, η πολιτική επιστήμη, η γλωσσολογία κ.α.

Η ανάλυση λοιπόν των μηνυμάτων ως προϊόντων της ανθρώπινης εννόησης και πρακτικής παραπέμπει σε μία καθαρά διατομική διαδικασία που λαμβάνει χώρα στα πλαίσια της κοινωνίας, δηλαδή την επικοινωνία.

Η επι-κοινωνία είναι από τη φύση της μία κατεξοχήν κοινωνική λειτουργία που ενυπάρχει μέσα στην κοινωνία και προκύπτει από αυτήν. Με την εμφάνιση της ανθρώπινης κοινωνίας ενεργοποιείται και η διαδικασία της επικοινωνίας. Με τη λειτουργία αυτής της διαδικασίας γίνεται εξάλλου εφικτός ο συντονισμός της συλλογικής δράσης και η κοινωνικοποίηση του ανθρώπου. Η επικοινωνία αποτελεί επίσης καθοριστικό παράγοντα για τη μεταβίβαση της κοινωνικής παράδοσης και συνίσταται ουσιαστικά σε μία ανταλλακτική λειτουργία. Η επικοινωνία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί έτσι ως μία ανώτερη μορφή έκφρασης, αναγκαία για την ανθρώπινη λειτουργία και ύπαρξη. Από την άποψη αυτή είναι χρήσιμο να διακρίνουμε την έννοια της "πληροφόρησης", προϊόν των νεωτέρων χρόνων, από την έννοια της "επικοινωνίας" που

παρουσιάζεται ως σύμφυτη με την εμφάνιση της κοινωνίας. (1) Η λειτουργία της πληροφόρησης, αποτελεί μία αντικειμενική διαδικασία που σχετίζεται με την απλή μεταβίβαση μηνυμάτων ενώ η επικοινωνία, ως μία δια-υποκειμενική λειτουργία, είναι συνδεδεμένη πέρα από την απλή μετάδοση μηνυμάτων με ψυχολογικές και συγκινησιακές διαδικασίες, που αγγίζουν τη σφαίρα της συνείδησης.

(2) Το συνειδησιακό πρόβλημα, που τέθηκε πολύ εύστοχα από την αρχαία ελληνική φιλοσοφική σκέψη, μπορεί να διατυπωθεί λακωνικά με την παρακάτω φράση : "Με ποιό τρόπο είναι δυνατή η επικοινωνία του "εγώ" με τον άλλον και πως ο άλλος μπορεί να επικοινωνήσει με εμάς;"

Κάθε ανθρώπινη λοιπόν έκφραση είτε έχει μορφή λεκτική είτε μή, θα μπορούσε να εννοηθεί ως επικοινωνιακή λειτουργία. Όπως πολύ χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Γάλλος κοινωνιολόγος H. LEFEBVRE :

"Στην κοινωνική ζωή τίποτα δεν εκπληρώνεται χωρίς επικοινωνία"

(3) τα ίδια λοιπόν τα αντικείμενα μελέτης των κοινωνικών επιστημών θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σε μεγάλο βαθμό ως προϊόντα της επικοινωνίας. Ο διάλογος, ο πολιτικός λόγος, η αρθρογραφία του τύπου, οι συνεντεύξεις, τα ερωτηματολόγια, η διαφήμιση κ.α. πως αλλιώς θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν, αν όχι

(1) Σημειώνουμε ότι οι έννοιες "πληροφόρηση" και "επικοινωνία" συναντώνται στη ξένη βιβλιογραφία με τους όρους "information" και "communication". Συχνά θα βρούμε τον όρο "information" να αποδίδεται στα ελληνικά με τη λέξη "πληροφορία" (το πιο σύνηθες) ή σπανίως με τη λέξη "πληροφοριοδότηση". Καταλήξαμε στην επιλογή του όρου "πληροφόρηση" γιατί πιστεύουμε ότι αποδίδει καλύτερα το νόημα της λειτουργίας που εμπεριέχει αυτή η έννοια. Επισημαίνουμε ότι η λέξη information που προέρχεται από το λατινογενή όρο in-former = δίνω μορφή, όπως σημειώνει ο Σ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ στο **Λεξικό όρων Επικοινωνίας και Σημειωτικής Ανάλυσης**, σελ. 193, "ανάγει στο σημαίνον, στην ύλη έκφρασης σαν οργάνωση μορφής... ενώ στη γλώσσα μας ο όρος ανάγει στο σημαινόμο" εφόσον όπως δικαιολογεί ο συγγραφέας η λέξη "πληροφορώ" στην αρχαία ελληνική σήμαινε "βεβαιώνω" ισότιμο με το "φέρνω πληρότητα".

(2) Από την άποψη αυτή η έννοια της "πληροφόρησης" δεν έρχεται σε αντίθεση με την έννοια της "επικοινωνίας", στην ουσία η πληροφόρηση ενυπάρχει μέσα στην επικοινωνία περιορίζοντας τη δεύτερη μόνο σ' αυτό που μεταβιβάζεται και το οποίο μπορεί να μετρηθεί. Ενώ η επικοινωνία, όπως ήδη τονίστηκε, περιέχει επιπλέον μία λειτουργία καθαρά συγκινησιακή και ψυχολογική που προσδίδει ένα καθαρά υποκειμενικό χαρακτήρα στον τρόπο πρόσληψης και κατανόησης ενός μηνύματος, που δεν είναι δυνατόν να γίνει αντικείμενο μέτρησης όπως στην περίπτωση της πληροφόρησης.

(3) H. LEFEBVRE, *Le langage et la Société*, σελ. 316.

ως εκδηλώσεις επικοινωνίας ; (1) Θα μπορούσαμε λοιπόν να καταλήξουμε ότι η επικοινωνία αποτελεί μία διαδικασία ψυχο-κοινωνικών και συγκινησιακών λειτουργιών, καθώς και ένα πεδίο πολιτικών και πολιτισμικών διεργασιών.

Η επικοινωνία στις ποικίλες εκφάνσεις της, στην άμεση διαπροσωπική ή στην έμμεση μαζική της μορφή (2) αποτελεί στ

(1) Ο I. DE POOL SOLA τονίζει ότι : "η μελέτη της επικοινωνίας δεν είναι τίποτα άλλο από τη μελέτη της ίδιας της κοινωνίας", στον πρόλογο του βιβλίου του **Trends in content analysis**, σελ. 1.)

(2) Η επικοινωνιακή διαδικασία μπορεί να τεθεί σε λειτουργία με ποικιλόμορφους τρόπους μέσα από τη χρήση διαφορετικών κωδικών (γλωσσικοί, γραφικοί, εικονικοί...).

Η φωτιά και ο καπνός όπως και ο ήχος του τυμπάνου ή το σφύριγμα αποτελούν παραδείγματα οπτικής και ακουστικής επικοινωνίας που χρησιμοποιήθηκαν από τους αρχαιότερους χρόνους. Στη σύγχρονη εποχή τα παραδείγματα τέτοιων μορφών επικοινωνίας είναι πάρα πολλά. Ο κώδικας πορείας, η χειρονομία και το νεύμα, οι σημαίες, τα κινούμενα σχέδια, οι καμπάνες των εκκλησιών, τα κουδούνια των εισόδων, η σειρήνα του συναγερμού ή της πυροσβεστικής είναι χαρακτηριστικά δείγματα οπτικής και ακουστικής επικοινωνίας του σύγχρονου πολιτισμού. Αυτό όμως που κατεξοχήν διακρίνει την ανθρώπινη επικοινωνία και τη ξεχωρίζει από την επικοινωνία στις ζωϊκές κοινωνίες είναι η χρήση της γλώσσας. Η γλώσσα αποτελεί ένα μοναδικά ανθρώπινο πολιτισμικό φαινόμενο που ξεπήδησε μέσα από την πρακτική του ανθρώπου στην κοινωνία. Η Α. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ στο **Γλώσσα και Ιδεολογία**, σελ. 26, γράφει πολύ παραστατικά "Η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι γενικά επικοινωνιακή. Ακριβώς επειδή ο άνθρωπος είναι ογ κοινωνικό με την κοινωνικό ύπαρξη και πράξη συνεχώς μεταδίδει και προσλαβαίνει μηνύματα. Μεταδίδει και προσλαβαίνει μηνύματα με το λόγο, αλλά και με ήχους εξωλεκτικούς (μουρμούρισμα, σφύριγμα, αναστεναγμός κτλ.) κι ακόμα με τη σιωπή, με τις εκφράσεις του προσώπου, με το βλέμμα, τις χειρονομίες, τις κινήσεις, τις στάσεις του σώματος, με το ντύσιμο, το στολισμό και γενικά την αισθητική του σώματος κ.ο.κ. Όταν μιλάμε, αλλά και όταν ακούμε τον άλλο να μιλάει, δείχνουμε ή κάνουμε άλλες χειρονομίες, αλλάζουμε εκφράσεις, ξεροβήχουμε, συνοφρυωνόμαστε, χαμογελάμε, και όλα τούτα μεταφέρουν ποικίλα μηνύματα.", και λίγο πιο κάτω στη σελ. 29 αναφέρει "Η λεκτική επικοινωνία έχει ωστόσο προνομιακή θέση και ο λόγος παραμένει το σπουδαιότερο σύστημα επικοινωνίας."

Με την εμφάνιση και ανάπτυξη των βιομηχανικών κοινωνιών η γραφή άρχισε να χρησιμοποιείται σε μεγάλη έκταση ως μέσο πληροφόρησης και επικοινωνίας. Η τεχνολογία έδωσε εξάλλου ώθηση στην ανάπτυξη των οπτικοακουστικών μέσων μαζικής επικοινωνίας, με την εμφάνιση στην αρχή της κινούμενης εικόνας και του ήχου μέσα από τον κινηματογράφο και στη συνέχεια με τη γέννηση ενός νέου είδους προφορικής επικοινωνίας, μέσω των ερτζιανών κυμάτων που είναι το ραδιόφωνο. Η εμφάνιση της τηλεόρασης και πρόσφατα των νέων τεχνολογιών στον τομέα της οπτικοακουστικής επικοινωνίας (video, καλωδιακή και δορυφορική λήψη, τηλεματική) διεύρυνε ακόμη περισσότερο το πεδίο της μαζικής επικοινωνίας.

σύγχρονη εποχή ένα αντικείμενο ιδιαίτερα ελκυστικό για διερεύνηση. Η ανάλυση των μηνυμάτων που προκύπτουν μέσα από την επικοινωνιακή λειτουργία αποτελεί ένα πεδίο έρευνας στο οποίο συγκλίνουν διάφοροι μελετητές προερχόμενοι από τον ευρύ χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Η αποκωδικοποίηση, αφού βεβαίως δεχτούμε ότι κάθε μήνυμα εκφέρεται πάντα με τη χρήση ενός συστήματος κωδίκων, αποτελεί μιά διαδικασία στη διάρκεια της οποίας επιχειρείται η ερμηνεία ενός μηνύματος είτε αυτό είναι γραπτό, είτε είναι προφορικό, είτε εικονικό, είτε ακόμη μικτό μήνυμα. (1) Το μήνυμα λοιπόν κατέχει κεντρική θέση στην επικοινωνιακή διαδικασία, όπως αποδεικνύεται και από την ανάλυση του σχήματος της επικοινωνίας που παρουσιάζεται παρακάτω. Η επικοινωνία θα μπορούσε συνοπτικά να χαρακτηριστεί ως μιά διαδικασία ανταλλαγών κατά τη διάρκεια της οποίας ένας πομπός εκπέμπει ένα μήνυμα σε έναν αποδέκτη, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, διαμέσου κάποιου καναλιού, με τη χρήση κάποιου κώδικα, προκαλώντας μ'αυτό τον τρόπο ένα αποτέλεσμα.

Το σχήμα της επικοινωνίας διαμορφώνεται λοιπόν ως εξής :

Πομπός : πηγή της πληροφορίας ή του μηνύματος.

Μήνυμα : το μήνυμα δεν αφορά μόνο πληροφορία αλλά μπορεί να μεταβιβάζει επίσης εντολή, πράξη, συμπεριφορά, σχέση, ηθική προτροπή, κοινωνική αξία.

Τρόπος μετάδοσης : κανάλι ή δίαυλος επικοινωνίας (φωνητικός λόγος, έντυπο, ραδιόφωνο, τηλεόραση).

Κώδικες : γλωσσικοί, γραφικοί, εικονικοί.

Συνθήκες : σχέσεις αποστολέα και αποδέκτη, φυσικοί και κοινωνικοί όροι του περιβάλλοντος.

Αποδέκτης : λήπτης του μηνύματος.

(1) Σύμφωνα με τον C. ABASTADO, *Messages des medias*, τα λεγόμενα μικτά μηνύματα συνδιάζουν μιά πληθώρα συστημάτων σημείων όπως :

- α) την ομιλία την εικόνα και τη γραφή : κόμικς, διαφημιστικές εικόνες...
- β) την εικόνα και τη μουσική : άφωνος κινηματογράφος.
- γ) τη μουσική και την κίνηση : χορός.
- δ) την ομιλία, τη γραφή, την εικόνα και τη μουσική : ομιλών κινηματογράφος, τηλεόραση...
- ε) την ομιλία, την κίνηση και την μουσική : θέατρο, λυρικά θεάματα...
- στ) τη γραφή και την εικόνα : αφίσα.
- ζ) την ομιλία και τη μουσική : ραδιόφωνο.

5.

Από την παραπάνω ανάλυση του σχήματος της επικοινωνίας προκύπτει λοιπόν ότι η διαδικασία μεταβίβασης και ανταλλαγής μηνυμάτων κατέχει κυρίαρχη θέση στην επικοινωνιακή πράξη. Από εδώ εξάλλου προέρχεται και το έκδηλο ενδιαφέρον για την ανάλυση των εκφάνσεων της επικοινωνιακής πράξης, δηλαδή των μηνυμάτων ως εκδηλώσεων της κοινωνικής πρακτικής.

Η λεκτική μορφή της γλώσσας ως το κατεξοχήν σύστημα σημείων έδωσε τη δυνατότητα στον άνθρωπο να ξεπεράσει τη γλώσσα των κινήσεων και να επικοινωνήσει με τους άλλους μέσα από την ανώτερη μορφή έκφρασης του ανθρώπινου όντος που είναι ο **λόγος** σαν αποτέλεσμα λογικών και συναισθηματικών συσχετίσεων. Από την εποχή ήδη του Αριστοτέλη, ο μέγας φιλόσοφος αναζήτησε τη λειτουργία της λογικής μέσα από τη διερεύνηση των λογικών επιχειρημάτων του λόγου. (1) Για να γνωρίσουμε εάν όσα λέει κανείς είναι ορθά ή λαθεμένα σε σχέση με τη λογική και την πραγματικότητα πρέπει να αρχίσουμε από τη διερεύνηση των λεκτικών του εκφράσεων. Από αυτή την άποψη σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η λειτουργία των σημαίνουσών εκφράσεων (λέξεις, φράσεις, κ.α.) για τη σύλληψη του πραγματικού, αναφέρεται στο σύνολο της "σημαντικής φωνής" δηλαδή το **σημαίνον λόγο**.

Εξάλλου σύμφωνα με τον F. DE SAUSSURE στο γνωστό έργο του **Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας** "η γλώσσα αποτελεί ένα σύστημα σημείων που εκφράζουν ιδέες". Ο Ελβετός γλωσσολόγος δέχεται ότι το γλωσσικό σημείο δεν είναι τίποτα άλλο παρά μιά στενή σχέση ανάμεσα στο **σημαίνον** και το **σημαινόμενο**. Οπου το σημαίνον είναι η φωνητική μετάφραση μιάς έννοιας, δηλαδή η ίδια η λέξη που ερμηνεύει μιά έννοια, ενώ το σημανόμενο η νοητική αντιφωνία του σημαίνοντος δηλαδή η ιδέα, η έννοια που εμπεριέχει μιά λέξη.

Αξίζει να σημειωθεί επιπλέον ότι από τη γνωστή σωσσυριανή διάκριση στη "γλώσσα" ως κοινωνική πραγματικότητα και την "ομιλία" ως ατομική πραγματικότητα (2) (που υιοθετήθηκε από τη

(1) Αναφερόμαστε στο έργο του Αριστοτέλη **Όργανον** και κυρίως στο κεφάλαιο "Περί Ερμηνείας" που εξετάζει την έννοια και τη λειτουργία της **σημασίας**.)

(2) "Η γλώσσα δεν είναι μιά λειτουργία του ομιλούντος υποκειμένου, είναι ένα προϊόν που το άτομο καταγράφει παθητικά... Η ομιλία εν αντιθέσει είναι μιά ατομική πράξη της θέλησης και της εννόησης", F. de SAUSSURE, **Cours de linguistique générale**, σελ. 30.)

δομική γλωσσολογία) προκύπτει ως συνώνυμο του λόγου η **ομιλία**. (1) Βεβαίως όπως θα διαπιστώσουμε στο κεφάλαιο "Ιστορικό και προοπτικές της ανάλυσης μηνύματος" καθώς και στην ανάπτυξη της "Γλωσσολογικής μεθόδου", η θεώρηση της έννοιας **λόγος** εξελίχθηκε μέσα στο χρόνο προσλαμβάνοντας ποικίλλες έννοιες πολύ πιο ολοκληρωμένες. Στην εξελικτική αυτή αναζήτηση πολύ ενδιαφέρουσα διαφαίνεται η θεώρηση της λειτουργίας του λόγου ως πρόϊόν της εννόησης που βρίσκεται σε αλληλεξάρτηση με το σύνολο της ανθρώπινης ύπαρξης. Θεωρώντας τη γλώσσα ως το επίπεδο εκείνο όπου ασκείται "η κατανόηση των σημείων και η κατανόηση του εαυτού" ο P. RICOEUR προτείνει μία ενδιαφέρουσα προσέγγιση για τη λειτουργία του λόγου, ως της πράξης εκείνης "μέσω της οποίας το δυνητικό σύστημα της γλώσσας γίνεται το πραγματικό συμβάν της ομιλίας". (2) Προβάλλει έτσι μία πρόταση όπου η Φαινομενολογία έρχεται σε συνάντηση με τη Γλωσσολογία για την καλύτερη κατανόηση του λόγου. "Η Γλώσσα δεν είναι θεμέλιο, όπως δεν είναι και αντικείμενο είναι διαμεσολάβηση είναι το *medium*, ο "τόπος" μέσα στον οποίο και μέσα από τον οποίο το υποκείμενο θέτει τον εαυτό του και ο κόσμος δείχνει το δικό του.". (3)

Μία συνολική θεώρηση του λόγου μας κατευθύνει προς μία αναζήτηση της ενότητας του ανθρώπινου ομιλείν που συναρμολογεί την εννόηση, το ασυνείδητο, τη συνείδηση, το γλωσσικό σημείο, την κοινωνική συμπεριφορά, εξετάζοντας τον ανθρώπινο λόγο ως ένα ενιαίο και μοναδικό φαινόμενο. Μ' αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η σύγκλιση διαφορετικών προσεγγίσεων φιλοσοφικής, γλωσσολογικής, κοινωνιολογικής, ψυχολογικής και ψυχαναλυτικής κατεύθυνσης.

(1) Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό η άποψη της φαινομενολογίας της ομιλίας με τον τρόπο του M. MERLEAU - PONTY. "Θεωρώντας τη Γλώσσα ως τετελεσμένο γεγονός, κατάλοιπο περασμένων πράξεων σημασίας, καταγραφή ήδη αποκτημένων σημασιών, ο επιστήμονας χάνει αναπόφευκτα την καθαρότητα που προσιδιάζει στο **ομιλείν**, τη γονιμότητα της έκφρασης. Από φαινομενολογική άποψη, δηλαδή για το **ομιλούν υποκείμενο** που χρησιμοποιεί τη γλώσσα του ως μέσον επικοινωνίας με μία ζώσα κοινότητα, η γλώσσα ξαναβρίσκει την ενότητα της : δεν είναι πιά το αποτέλεσμα ενός χασοτικού παρελθόντος ανεξάρτητων γλωσσικών γεγονότων, αλλά ένα σύστημα του οποίου όλα τα στοιχεία συνάδουν σε μία προσπάθεια μοναδικής έκφρασης προσανατολισμένης προς το παρόν ή το μέλλον και την οποία, επομένως, κατευθύνει μία πραγματική λογική", M. MERLEAU - PONTY, *Phenomenologie de la perception*, όπως παραθέτει ο P. RICOEUR, στο **Δοκίμια Ερμηνευτικής**, σελ. 140 (η έμφαση είναι της συγγραφέα).

(2) P. RICOEUR, ο.π. σελ. 143.

(3) P. RICOEUR, ο.π. σελ. 148.

Σε όλη αυτή την προβληματική ένα ζήτημα που χρειάζεται ιδιαίτερα να επισημανθεί είναι το πλέγμα των συνεχών διαλειτουργικών και εξελισσόμενων συνδέσεων και σχέσεων ανάμεσα στη σκέψη και τη γλώσσα. Ο προβληματισμός σχετικά με το θέμα της σύνδεσης σκέψης και γλώσσας έχει απασχολήσει το χώρο των επιστημών του ανθρώπου και ειδικότερα τη ψυχολογία, τη ψυχανάλυση, τη φιλοσοφία και τους επιμέρους κλάδους της γλωσσολογίας. Παρόλα αυτά το ερώτημα αυτό επιζητά ακόμη μεγαλύτερη εμβάθυνση εφόσον αγγίζει όλον το νοηματικό, συναισθηματικό, αντανακλαστικό, εκφραστικό και συνειδησιακό κόσμο του ανθρώπου.

Οι προσπάθειες επεξήγησης αυτού του ερωτήματος βασίστηκαν σε διαφορετικές προσεγγίσεις που κάθε μία από αυτές ακολουθεί μία διαφορετική κατεύθυνση αντιμετώπισης όσον αφορά στον τρόπο λειτουργίας της γλώσσας και της σκέψης καθώς και στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα τους.

Σύμφωνα με μία προσέγγιση αρκετά διαδεδομένη από παλιά, που έχει βρεί εφαρμογή στο χώρο της ψυχολογίας και της αμερικάνικης ψυχολογίας καθώς και σε ένα σημαντικό αριθμό φιλόσοφων και ψυχολόγων (J.G.HERDER, W.V.HUMBOLDT, A.MARTY κ.α.), υπάρχει ταύτιση γλώσσας και σκέψης. Η συλλογιστική αυτή εξομοιώνει τη σκέψη και τη γλώσσα και στην ουσία αποκλείει τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα τους, εφόσον ταυτίζει τις δύο αυτές λειτουργίες.

Στο αντίθετο άκρο αυτής της προσέγγισης βρίσκονται οι οπαδοί της αυτονομίας γλώσσας και σκέψης, στους οποίους εντάσσονται οι εκπρόσωποι της σχολής του Βύρτσμπουργκ στη Γερμανία, όπως και γλωσσολόγοι και φιλόσοφοι (K.BUHLER, W.J.MARR, H.BERGSON, A.SCHOPENHAUER, κ.α.). Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης τίθενται υπέρ μίας δυϊστικής προσέγγισης που δέχεται τον διαχωρισμό των δύο διεργασιών γλώσσας και σκέψης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει εξάλλου η λειτουργική τυπολογία που διατυπώνει ο G.REVESZ σχετικά με την ταυτότητα ή τη διαφορά των λειτουργιών της γλώσσας και της σκέψης. (1)

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι πέρα από την προβληματική και τη μέθοδο που αναπτύχθηκε στις θεωρίες κυρίως του J.PIAGET (2) και του W.STERN (3) η αντιμετώπιση του προβλήματος γλώσσας και σκέψης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από θεωρητικής αλλά και μεθοδολογικής άποψης στις εργασίες του L.VYGOTSKY, εκπρόσωπου της σοβιετικής σχολής αναπτυξιακής ψυχολογίας όπως και του Πολωνού φιλόσοφου A.SCHAFF. Ο τελευταίος αναπτύσσει μία δική του προβληματική που προκύπτει ως απόρροια της εξέτασης των προϋπαρχουσών θεωριών καθώς και της δικής του προσέγγισης όσον αφορά την θεώρηση των αμοιβαίων αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στη γλώσσα και τη σκέψη.

Ο A.SCHAFF δέχεται ότι "η σκέψη και η χρήση μίας γλώσσας πρέπει να ερμηνεύονται ως δύο όψεις μίας ενιαίας διεργασίας, που περιλαμβάνει την πρόσκτηση γνώσης του κόσμου από τον άνθρωπο, το στοχασμό του πάνω σ'αυτή τη γνώση (μαζί με τη γνώση του εαυτού

(1) Το ερώτημα της γλώσσας και της σκέψης συζητήθηκε αρκετά διεξοδικά στις αρχές της δεκαετίας του '50 στη διάρκεια ενός συμποσίου που διοργανώθηκε με υπόδειξη του G.REVESZ. Τα κείμενα των ανακοινώσεων δημοσιεύτηκαν στο *Acta Psychologica*, τομ. 10, αριθ. 1-2, 1954. Συγκεκριμένα δεξ ανάμεσα στις άλλες ανακοινώσεις, αυτήν του G.REVESZ, **Thinking and speaking** στην παραπάνω πηγή σελ. 3 - 50. Η συλλογιστική του συγγραφέα στηρίζεται τελικά στην υποστήριξη του δυϊσμού των λειτουργιών της γλώσσας και της σκέψης και στην αποδοχή της υπαρξιακής ενότητας γλώσσας και σκέψης.

(2) Ο J.PIAGET χαρακτηρίζει μία ολόκληρη περίοδο στη θεωρητική διερεύνηση της γλώσσας της νόησης και της λογικής στην εξέλιξη του παιδιού. Ουσιαστικά δέχεται την ενότητα σκέψης και λόγου, πράγμα που τον βοήθησε να εξετάσει τη ψυχολογία του παιδιού με βάση το λόγο του. Βλέπε το έργο του **Le langage et la pensée chez l'enfant**, εκδ. Delachaux et Niestle S.A., Neufchatel - Paris 1923 καθώς και **Le jugement et le raisonnement chez l'enfant** στις ίδιες εκδόσεις, το 1924.

(3) Ο W.STERN στήριξε τη θεωρία του για την ανάπτυξη της σκέψης και της γλώσσας σε περσοναλιστικές παραδοχές, αποδεχόμενος την προσωπικότητα ως μία ψυχολογική ουδέτερη ενότητα. Ως συνέπεια αυτής της αποδοχής συνάγεται ότι όλες οι διαδικασίες εξέλιξης του ατόμου προκύπτουν από την σκόπιμη και αυτοτελή δραστηριότητα της προσωπικότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο STERN δεν έδωσε την αρμόζουσα βαρύτητα στις αλληλεπιδράσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στη γλώσσα και τη σκέψη, και αυτό προκύπτει ως αυτονόητο εφόσον η υπόθεση μίας προγενέστερα σχηματισμένης σκέψης (νόησης) αδυνατεί να ερμηνεύσει την πολύπλοκη διαλεκτική αλληλεπίδραση σκέψης και γλώσσας. Βλέπε τα έργα του **Die Kindersprache**, Leipzig, 1928 και **Psychologie der fruhen Kindheit**, Heidelberg, 1952.

του) και την ανακοίνωση από μέρους του των αποτελεσμάτων της γνώσης σε άλλους." (1) Βασικό στοιχείο στην προβληματική του είναι η αποδοχή της ενότητας των δύο όψεων της διεργασίας γλώσσας - σκέψης, αλλά όχι η ταύτιση της μίας με την άλλη. (2) Σύμφωνα με τον A.SCHAFF η παραπάνω διαπίστωση ανοίγει παραπέρα μιά νέα προοπτική για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που σχετίζονται με τη σχέση γλώσσας και πραγματικότητας.

Όσον αφορά τέλος στην προσέγγιση του L.VYGOTSKY, αξίζει να αναφερθεί η σε βάθος ανάλυση του σχετικά με τη σχέση γλώσσας - σκέψης, που αποτελεί προϊόν πειραματικής έρευνας αλλά συγχρόνως και θεωρητικής και κριτικής διερεύνησης. Ο L.VYGOTSKY υιοθετώντας μια νέα ερευνητική μέθοδο, σε σχέση με τους προγενέστερους του, αποδέχεται την εσωτερική ενότητα σκέψης και γλώσσας η οποία όμως δημιουργείται και μεταβάλλεται στην πορεία της εξέλιξης του ανθρώπου. Έτσι η σχέση σκέψης και γλώσσας εκλαμβάνεται ως δυναμική διαδικασία ή καλύτερα οι δύο αυτές διαδικασίες, όπου βεβαίως δεν υπάρχει ταύτιση αλλά ενότητα, συνδέονται μέσα στην κίνηση τους. Σύμφωνα με τον L.VYGOTSKY υπάρχει "μιά διάκριση δύο επιπέδων μέσα στην ίδια τη γλώσσα", η εσωτερική, η σημασιολογική νοηματική πλευρά της γλώσσας και η εξωτερική φωνητική πλευρά της γλώσσας, που αποτελούν μιά πολύπλοκη ανομοιογενή γλωσσική ενότητα. (3) Σε ένα άλλο πάλι σημείο διευκρινίζει ότι "η γλωσσική συγκρότηση δεν είναι κάποιος απλός αντικατοπτρισμός της νοητικής συγκρότησης. Η γλώσσα δεν είναι έκφραση μίας έτοιμης σκέψης. Όταν μεταβάλλεται η σκέψη σε ομιλία διαρθρώνεται και μεταβάλλεται. Η σκέψη δεν εκφράζεται στη λέξη αλλά επιτελείται στη λέξη" και

(1) A.SCHAFF, Γλώσσα και γνώση (ελληνική μετάφραση), σελ 182.

(2) Όσον αφορά την ενότητα σκέψης και χρήσης γλώσσας ο A.SCHAFF, ο.π. στη σελίδα 183, υποστηρίζει ότι "είναι ενότητα στοιχείων με διαφορετική προέλευση, που συνυψάνθηκαν σε ένα αδιαχώριστο όλον στην πορεία της κοινωνικής εξέλιξης." Παρόλα αυτά όπως τονίζει παρακάτω, σελ. 183 - 184 "οι διαφορές ανάμεσα στα δύο στοιχεία της ενότητας γλώσσας και σκέψης εκδηλώνονται στη σχετική αυτονομία της ανάπτυξης των στοιχείων αυτών. Η φθογγική όψη της γλώσσας διέπεται από δικούς της νόμους εξέλιξης και θα αποτελούσε εκχυδαϊσμό η αναζήτηση απόλυτης αλληλεξάρτησης όλων των φωνητικών και μορφολογικών (ή και συντακτικών) αλλαγών, αφενός, και αλλαγών στον τρόπο σκέψης αφετέρου."

(3) Ο L.VYGOTSKY τονίζει συγκεκριμένα στη σελ. 425 "Η μετάβαση από την εσωτερική στην εξωτερική γλώσσα αποτελεί ένα πολύπλοκο δυναμικό μετασχηματισμό - τη μεταμόρφωση μίας κατηγορηματικής και ιδιωματικής γλώσσας σε μιά συντακτικά διαρθρωμένη και κατανοητή για τους άλλους γλώσσα."

ολοκληρώνοντας παρακάτω τη συλλογιστική του αναφέρει ότι ενώ η σκέψη στην εξωτερική γλώσσα ενσαρκώνεται στη λέξη, η λέξη πεθαίνει στην εσωτερική γλώσσα και γεννά έτσι τη σκέψη. Η εσωτερική γλώσσα είναι σε σημαντικό βαθμό μιά νόηση με καθαρές σημασίες." (1) Η συλλογιστική αυτή οδηγεί τον L.VYGOTSKY σε ένα πιο ευρύ και βαθύτερο προβληματισμό, αυτόν που αφορά τη **συνείδηση**. Είναι ολοφάνερο, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, ότι όχι μόνο η σκέψη αλλά **ολόκληρη η συνείδηση** στην εξέλιξη της βρίσκεται σε συνάφεια με τη γλώσσα. "Η σκέψη και η γλώσσα είναι κατάλληλες σαν κλειδί για την κατανόηση της φύσης της ανθρώπινης συνείδησης." (2)

Από τη διερεύνηση της λειτουργίας της γλώσσας σε σχέση με τη σκέψη και τη συνείδηση προκύπτει η **συμβολική** λειτουργία της γλώσσας. Τα σύμβολα ως **αναπαραστάσεις αντικειμένων** πραγματώνονται μέσα στη σκέψη με τη μορφή των **εικόνων** (3). "Η λειτουργία της εικόνας είναι **συμβολική**" (4) υποστηρίζει ο Γάλλος φιλόσοφος J. P. SARTRE που επηρεασμένος από τη Γερμανική Φαινομενολογία και κυρίως από το φιλόσοφο E. HUSSERL, αναζητά τη στενή σχέση ανάμεσα στην **εικόνα** (image) και το **σημείο** (signe). "Στην περίπτωση του σημείου όπως στην περίπτωση της εικόνας, έχουμε μιά πρόθεση που στοχεύει ένα **αντικείμενο**, μιά ύλη που διαμορφώνεται, ένα σκοπευόμενο αντικείμενο (objet visé) που δεν είναι εδώ. Από μιά πρώτη προσέγγιση φαίνεται ότι αναφερόμαστε στην ίδια λειτουργία." (5). Παρόλα αυτά η τάξη λειτουργίας τους είναι διαφορετική ή μάλλον συμπληρωματική. Το σημείο, όπως για παράδειγμα το γλωσσικό σημείο (οι λέξεις, οι φράσεις), εκπληρώνουν τη σημασία τους, δηλαδή βρίσκουν την εμπύχωση τους στην εικόνα, όπου η εικόνα και

(1) L.VYGOTSKY ο.π. σελ. 369 και 426.

(2) L.VYGOTSKY ο.π. σελ. 435. Η προβληματική του συγγραφέα εκδηλώνεται πολύ εύστοχα στο κλείσιμο της ενδιαφέρουσας εργασίας του **Γλώσσα και σκέψη**, σελ. 436 "Η συνείδηση αντανakλάται στη λέξη όπως ο ήλιος σε μιά σταγόνα νερού. Η λέξη συμπεριφέρεται προς τη συνείδηση όπως ο μικρός κόσμος προς το μεγάλο, όπως το ζωντανό κύτταρο προς τον οργανισμό, όπως το άτομο προς τον κόσμο. Η εννοηματομένη λέξη είναι ο μικρόκοσμος της συνείδησης."

(3) Ο J. P. SARTRE προσπαθώντας να επεξεργαστεί μιά "φαινομενολογία" της εικόνας τονίζει ότι "η μέθοδος είναι απλή : παράχουμε μέσα μας εικόνες, σκεφτόμαστε με εικόνες, τις περιγράφουμε, δηλαδή προσπαθούμε να καθορίσουμε και να ταξινομήσουμε τους διακριτούς τους χαρακτήρες", **L'imaginaire**, σελ. 17.

(4) J. P. SARTRE, ο.π. σελ. 189.

(5) J. P. SARTRE, **L'imaginaire**, σελ. 48 (η έμφαση στο κείμενο είναι της συγγραφέα).

το σημείο είναι αναπαραστάσεις της πραγματικότητας με έναν συγκεκριμένο τρόπο (1). Η συσχέτιση αυτή του σημείου με την εικόνα, των δύο αυτών συμβολικών λειτουργιών, αποκαλύπτει από μιά άλλη οπτική, τους κρυφούς μηχανισμούς της γλώσσας σε σχέση με το αντικείμενο, τη σκέψη και τη συνείδηση.

Μιά αναζήτηση της λειτουργίας των συμβόλων δεν είναι βεβαίως δυνατόν να παραλείπει τη ψυχαναλυτική προσέγγιση. Ο υπερκαθορισμός των συμβόλων μέσα από τη διερεύνηση των σημασιών που συγκροτούνται στο ασυνείδητο αποτελεί το λόγο ύπαρξης της ψυχανάλυσης. Οι μηχανισμοί του ονείρου, της τέχνης, της ηθικής, της θρησκείας αποτελούν το πεδίο εφαρμογής της. Η αποδοχή τελικά, κατ'αναλογία της Ερμηνευτικής του P. RICOEUR, της Γλώσσας, ως "του πεδίου εκείνου όπου ασκείται η κατανόηση" και εκφέρεται η "σημασιολογία του φανερού - κρυφού (του συμβολικού)", αποτελεί μιά τρανή διαβεβαίωση του κατεξοχήν συμβολικού χαρακτήρα της. "Δεν υπάρχει συμβολισμός πριν από τον άνθρωπο που μιλάει, έστω κι αν η δύναμη του συμβόλου είναι ριζωμένη πιά κάτω. Μέσα στη Γλώσσα, πάντα, ο κόσμος, η ηδονή, το φαντασιακό φτάνουν στην έκφραση. Χρειάζεται πάντα ένας λόγος (parole) για να αναλάβουμε τον κόσμο και να τον οδηγήσουμε στην ιεροφάνεια. Κατά τον ίδιο τρόπο, το όνειρο (στη Ψυχανάλυση) (2), μένει κλειστό σε όλους, όσο δεν οδηγείται από την αφήγηση στο επίπεδο της Γλώσσας. Αυτή η απαρίθμηση των τρόπων της συμβολικής έκφρασης, ζητά ως συμπλήρωμα μιά κριτηριολογία, έργο της οποίας θα ήταν η εδραίωση της σημασιολογικής συγκρότησης συγγενών μορφών, τέτοιων όπως η μεταφορά, η αλληγορία, η παρομοίωση." (3).

Η ρήση αυτή του Γάλλου φιλόσοφου ωθεί ακόμα περισσότερο στην άποψη που αναπτύξαμε παραπάνω, στο παρόν κεφάλαιο, στην αναγκαιότητα δηλαδή μιάς συνολικής σύλληψης του ομιλείν ή του λόγου και εντέλει του μηνύματος, για την καλύτερη κατανόηση της εξατομίκευσης της γλώσσας καθώς και της ενσωμάτωσης της στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου.

(1) Για μιά αναλυτικότερη εμβάθυνση στη λειτουργία της εικόνας και του σημείου βλ. J. P. SARTRE, ο.π., σελ. 47 - 55.

(2) Η παρένθεση δεν ανήκει στο γραπτό του συγγραφέα αλλά αποτελεί δική μας προσθήκη με σκοπό να διευκρινίσει τη λειτουργία του ονείρου ως πεδίου διερεύνησης της Ψυχανάλυσης.

(3) P. RICOEUR, Δοκίμια Ερμηνευτικής, σελ. 37.

Μέσα από τη σύντομη αυτή αναφορά προκύπτει ότι η γλώσσα, ως πεδίο κοινωνικών - δια-ατομικών αλλά συγχρόνως και εξατομικευμένων - εσωτερικών διεργασιών (1), αποτελεί πρόσφορο υλικό για τη διερεύνηση και την κατανόηση του επικοινωνιακού φαινομένου.

(1) Ο Α. SCHAFF στο Γλώσσα και γνώση σελ. 191, αναφέρει ότι η γλώσσα "εκτελεί κοινωνική λειτουργία ως όργανο επικοινωνίας αλλά είναι και όργανο ατομικής σκέψης."

Καθορισμός των χαρακτηριστικών και οριοθέτηση της ανάλυσης μηνύματος

Μιά αναφορά στις πράξεις της καθημερινής ζωής θα μας έδινε τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε ότι πολύ συχνά βρισκόμαστε σε μία κατάσταση ανάλυσης μηνύματος. Όταν κάποιος μας ρωτά : "Έχετε δει αυτό το κινηματογραφικό έργο, ποιά είναι η υπόθεση του ;" , "Έχετε διαβάσει αυτό το βιβλίο, ποιά είναι η κεντρική του ιδέα ;" "Ακούσατε τη ραδιοφωνική συνέντευξη του πρωθυπουργού, ποιά ήταν τα κεντρικά σημεία αναφοράς του ;" , "Παρακολουθήσατε τις εργασίες της ημερίδας σχετικά με την απασχόληση των γυναικών, ποιές ήταν οι κυριότερες θέσεις που αναπτύχθηκαν ;" ... , για κάθε μία από τις ερωτήσεις αυτές, απαιτείται από την πλευρά μας μια στοιχειώδης ανάλυση του μηνύματος που έχουμε προσλάβει, ώστε να μπορέσουμε να δώσουμε μία απάντηση.

Η παραπάνω διαπίστωση καθιστά φανερό, ότι από τη στιγμή που δίνουμε την προσοχή μας σε οποιαδήποτε πληροφορία ή πράξη πέφτει στην αντίληψη μας, υλοποιούμε αυτόματα μία ανάλυση μηνύματος. Η διαδικασία αυτή ενεργοποίησης της εννόησης φαίνεται να λειτουργεί με ένα εντελώς φυσικό τρόπο από τη στιγμή που τίθεται σε λειτουργία η αντιληπτική ενέργεια του ανθρώπινου οργανισμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει άλλωστε η καταγραφή των τριών βασικών διανοητικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου : α) της αφάρεσης, β) της επαγωγής και γ) της ταξινόμησης σύμφωνα με τις οποίες η εννόηση διενεργεί με φυσικό τρόπο τον διαχωρισμό και την ανάλυση των μηνυμάτων που δέχεται. (1)

(1) Ενώ η αφάρεση σύμφωνα με τον P. OLERON, στο βιβλίο του *Les activites intellectuelles*, είναι μία ενέργεια απομόνωσης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών κάποιων δεδομένων, με την επαγωγή δίνεται η δυνατότητα της μετάθεσης από τα ιδιαίτερα και συγκεκριμένα δεδομένα σε μία γενική ιδέα που αναπαριστάνει τα επιμέρους. Παρόλα αυτά ο P. OLERON τονίζει ότι η αφάρεση και η επαγωγή βρίσκονται σε αμοιβαία σχέση. Η αφάρεση έχει πράγματι ως τελικό στόχο την επαγωγή. Η ταξινόμηση τέλος, εμπεριέχει "την αντίληψη των ομοιοτήτων και των διαφορών" (σελ. 59). Ο Ελβετός παιδοψυχολόγος J. PIAGET εξάλλου, στο βιβλίο του *Psychologie de l'intelligence*, υποστηρίζει ότι η ενέργεια της συνάθροισης (groupement) - της οποίας η ταξινόμηση δεν είναι παρά μία ειδική περίπτωση - αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό της εννόησης. Με την ενέργεια αυτή τίθεται σε λειτουργία η δυνατότητα της κατηγοριοποίησης καθώς και εκείνη της θεωρητικής σύλληψης αφηρημένων εννοιών (conceptualisation).

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις διαφαίνεται ότι η διαδικασία που τίθεται σε λειτουργία όταν αναλύουμε ένα μήνυμα, προϋπήρξε της μεθοδευμένης σκέψης που χρησιμοποιεί συγκεκριμένες μεθόδους και τεχνικές και χαρακτηρίζει αυτό το οποίο ορίστηκε στις αρχές του 20ου αιώνα ως **ανάλυση περιεχομένου** και που θα προτεινάμε τώρα στη δύση του 20ου αιώνα να πάρει την ονομασία **ανάλυση μηνύματος**. Η υιοθέτηση αυτής της ονομασίας επιχειρείται για λόγους ουσιαστικούς που ανταποκρίνονται σε δύο παράγοντες. Ο ένας σχετίζεται με την ίδια τη φύση της επικοινωνιακής πράξης και ο άλλος απαντά σε ένα αίτημα εξελικτικό της ίδιας της μεθοδευμένης προσέγγισης ερμηνείας και κατανόησης ενός μηνύματος. Πιο αναλυτικά δεχόμαστε ότι η έννοια "ανάλυση μηνύματος" ανταποκρίνεται περισσότερο στον τομέα της επιστήμης της επικοινωνίας όπως προκύπτει από την ανάλυση του σχήματος της επικοινωνίας που παρουσιάστηκε προηγουμένως, όπου το μήνυμα κατέχει κεντρική θέση. Δεύτερον η έννοια "ανάλυση μηνύματος" είναι πιο πλατιά από αυτήν της "ανάλυσης περιεχομένου", είναι δηλαδή λιγότερο περιοριστική αφού λαμβάνει υπόψη της και όλες τις νέες μεθόδους και τεχνικές που προέρχονται κυρίως από το χώρο της γλωσσολογίας και της σημειολογίας. Το κεφάλαιο που ακολουθεί, με τίτλο "Ιστορικό και προοπτικές της ανάλυσης μηνύματος", θα μας δώσει την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της τεχνικής έρευνας της "ανάλυσης περιεχομένου" και τον εμπλουτισμό της από νέες προσεγγίσεις που προέρχονται κυρίως από τον γλωσσολογικό ή σημειολογικό τύπου προβληματισμό. Σύμφωνα λοιπόν με τα προηγούμενα οι έννοιες "ανάλυση περιεχομένου" και "ανάλυση μηνύματος" θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συνώνυμες διαδικασίες, εφόσον στην ουσία στηρίζονται στην ίδια αρχή σύστασης που διέπεται από ένα μεθοδευμένο τρόπο ερμηνείας ενός μηνύματος ή

λόγου ή κειμένου. (1) Είναι νομίζουμε ευκρινές ότι η "ανάλυση περιεχομένου αποτελεί μία κλασική τεχνική έρευνας ανάλυσης γραπτών ή προφορικών λόγων, ενώ η ορολογία "ανάλυση μηνύματος" προτείνεται ως εξέλιξη αυτής της τεχνικής έρευνας εμπλουτισμένης με ένα καινούργιο προβληματισμό, πέρα από την κλασική ανάλυση περιεχομένου, καθώς και με νέες μεθόδους και τεχνικές που προστέθηκαν στη διάρκεια του χρόνου για να ανταποκριθεί καλύτερα στις απαιτήσεις των πολυποίκιλων μηνυμάτων που λαμβάνουν χώρα στη διάρκεια μίας επικοινωνιακής πράξης. (2) Θα μπορούσαμε λοιπόν να αποδεχτούμε ότι κάθε προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας ενός μηνύματος με τη χρησιμοποίηση μίας μεθοδευμένης ανάλυσης αποτελεί το αντικείμενο της ανάλυσης μηνύματος. Η σημασιολογική αυτή διερεύνηση επιχειρείται με την εφαρμογή διαφόρων μεθόδων και τεχνικών που χρησιμοποιούνται σε ποικίλες περιπτώσεις σ'ένα μεγάλο αριθμό κοινωνικών πρακτικών (3) με στόχο την ερμηνεία και κατανόηση τους.

Η ανάλυση μηνύματος δεν είναι λοιπόν παρά ένα σύνολο μεθόδων και τεχνικών αναγκαίων για τη μελέτη των χαρακτηριστικών του μηνύματος, που αποτελεί έναν από τους κυριότερους παράγοντες της επικοινωνιακής διαδικασίας.

(1) Η έννοια "κείμενο" (text) - δανεισμός από τη γραπτή γλώσσα - χρησιμοποιείται πολύ συχνά στις διάφορες προσεγγίσεις ανάλυσης του περιεχομένου ενός μηνύματος. Το "κείμενο" δεν δηλώνει όμως μόνο αναφορά στο γραπτό αλλά σε οποιαδήποτε μορφής μήνυμα που χαρακτηρίζεται από μία σημασιολογική συνέπεια. Είναι έτσι συνώνυμο της λέξης "μήνυμα" στη θεωρία της Επικοινωνίας ή των εννοιών "ομιλία" (F.DE SAUSSURE) και "λόγος" (E.BENVENISTE, S.HARRIS, R.JAKOBSON, M. FOUCAULT) στη γλωσσολογία και τη φιλοσοφία. Υπογραμμίζουμε ότι στην παρούσα ανάλυση αυτές οι έννοιες χρησιμοποιούνται χωρίς διάκριση.

(2) Διευκρινίζουμε ότι στο επόμενο κεφάλαιο που επιχειρείται μία ιστορική αναδρομή στις αρχές εμφάνισης και στην εξέλιξη της μεθοδευμένης ανάλυσης λόγων ή μηνυμάτων είναι ευνόητο ότι, για τους λόγους που αναπτύχθηκαν παραπάνω, γίνεται συχνή χρήση της έννοιας "ανάλυση περιεχομένου".

(3) Η ανάλυση μηνύματος "είναι πάνω από όλα μία καταγραμμένη πρακτική μέσα σε μία πραγματικότητα. Θέλουμε να πούμε μ'αυτό ότι μία ανάλυση περιεχομένου συμμετέχει στο ιστορικό μίας διαδικασίας διερεύνησης που υιοθετείται μία συγκεκριμένη στιγμή από τους κοινωνικούς συμμετέχοντες", R. GHIGLIONE et al., *Manuel d'analyse de contenu*, σελ. 5.

Η αναζήτηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος θέτει ένα προβληματισμό σχετικά με τη διερεύνηση των εννοιών που αυτό εμπεριέχει, έχοντας πρωταρχικά ως κεντρικό σημείο αναφοράς το σύστημα κωδικοποίησης που χρησιμοποιεί ο πομπός του μηνύματος. Η προσπάθεια αποκωδικοποίησης ενός μηνύματος όχι σύμφωνα με την υποκειμενική ερμηνεία του αναλυτή (1) αλλά σε σχέση με σταθερές κατηγορίες σε ένα μήνυμα-αντικείμενο αποτελεί σημαντικό

(1) Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση ενός καθαρά επιστημολογικού προβλήματος που έχει συνέπειες και στη μεθοδολογική εργασία του ερευνητή, η σχέση δηλαδή του υποκειμένου με το αντικείμενο της έρευνας. [Παλιό επιστημολογικό πρόβλημα που έχει απασχολήσει πολύ τη φιλοσοφική και επιστημολογική σκέψη. Οι βιβλιογραφικές αναφορές είναι πολύ πλούσιες σ' αυτό το επίπεδο. Αναφέρουμε εντελώς ενδεικτικά τις σχετικά πρόσφατες εργασίες των G. BACHELARD, *La formation de l'esprit scientifique, contribution à une psychanalyse de la connaissance objective*, H. LEFEBVRE, *Le materialisme dialectique*, και K. R. POPPER, *La connaissance objective* - μετάφραση από τα Γερμανικά.]

Το πρόβλημα της σχέσης του ερευνητή με το αντικείμενο ανάλυσης του, τίθεται με ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στην ανάλυση μηνύματος, εφόσον το μήνυμα-αντικείμενο που αναλύεται αποτελεί προϊόν λεκτικών ή μη εκφράσεων ενός πομπού ή μίας ομάδας πομπών που παράγεται στην διάρκεια μίας επικοινωνιακής πράξης. Η εμπλοκή με τον ένα ή τον άλλο τρόπο του υποκειμένου-ερευνητή στο αντικείμενο-μήνυμα που αναλύει είναι σε κάποιον βαθμό αυτονόητη εφόσον οφείλουμε να παίρνουμε πάντοτε υπόψη την ουσιαστική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον αναλυτή και το εξεταζόμενο αντικείμενο. Αυτό που κατεξοχήν ενδιαφέρει είναι ο **βαθμός εμπλοκής** εφόσον όπως τονίσαμε προηγουμένως ένα από τα ζητούμενα της ανάλυσης μηνύματος είναι η αποφυγή, όσο αυτό είναι δυνατό, μίας υποκειμενικής τοποθέτησης σε σχέση με το αναλυόμενο μήνυμα, που είναι προϊόν ενός άλλου υποκειμένου δηλ. του πομπού του μηνύματος. Οσον αφορά στο πεδίο εμπλοκής του αναλυτή θα πρέπει να υπολογίσουμε μία σειρά παραμέτρους, που όπως τονίζουν οι R. GHIGLIONE et al. στο βιβλίο τους *Manuel d'analyse de contenu*, σελ. 5 και 6, σχετίζονται με τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και αξίες που διακρίνουν τον αναλυτή ως προσωπικότητα. Αυτές ακριβώς οι αναπαραστάσεις καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό και τις κοινωνικές σκοπιμότητες μίας μελέτης και συμμετέχουν στον τρόπο παρέμβασης σε ένα μήνυμα. Ο αναλυτής "ως κοινωνικός παράγοντας έχει τη δική του αλήθεια, αλλά ως επαγγελματίας πρέπει να απαντήσει σε ένα αίτημα. Η ικανότητα του έγκειται στους όρους αντιπαράθεσης της αλήθειας του και του αιτήματος...".

χαρακτηριστικό της προβληματικής της ανάλυσης μηνύματος. Συνεπώς η αποφυγή όσο το δυνατόν μίας υποκειμενικής τοποθέτησης και η εφαρμογή μίας ορθολογικής αντιμετώπισης στη διαδικασία της ανάλυσης είναι το ζητούμενο.

Ένα άλλο στοιχείο που χρειάζεται ιδιαιτέρως να τονιστεί είναι ότι ένα μήνυμα, προϊόν μίας συγκεκριμένης διαδικασίας, δεν βρίσκεται ποτέ ξεκομμένο από τους άλλους παράγοντες της επικοινωνιακής πράξης αλλά συνυπάρχει πάντα σε αλληλουχία με αυτούς. Κατ' ακολουθία η ανάλυση ενός μηνύματος αποκτά ουσιαστικό ενδιαφέρον εφόσον δεν απομονώνει ένα μήνυμα αλλά το συνδιάζει με τους άλλους παράγοντες παραγωγής του, όπως το **κανάλι μεταβίβασης** και κυρίως τις **συνθήκες παραγωγής** του (1) είτε αυτές αφορούν την καθαρά επικοινωνιακή κατάσταση (σχέση του πομπού με το μήνυμα, σχέση του πομπού με τον αποδέκτη) είτε το κοινωνικο-ιστορικό περιβάλλον (2) στα πλαίσια του οποίου παράγεται ένας λόγος ή μήνυμα. Η προβληματική που αναπτύχθηκε εξάλλου από τον E. VERON είναι ιδιαίτερα σημαντική εφόσον σύμφωνα μ' αυτόν μπορούμε να ανατρέξουμε όχι μόνον στις συνθήκες παραγωγής ενός λόγου, αλλά και σε όλη την "διαδικασία της ροής του" (processus de circulation) (3), εξετάζοντας δηλαδή επιπλέον και τα αποτελέσματα ή τις επιδράσεις του στους λήπτες που τον προσλαμβάνουν.

(1) "Γιὰ να δουλέψεις με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, είναι καλύτερο να ισορροπήσεις το λόγο και τις συνθήκες παραγωγής του έτσι ώστε η διάρθρωση αυτών των δύο παραγόντων να αποδώσει όσο το δυνατόν πλιό πλούσια αποτελέσματα", D. MAINGUENEAU, **Initiation aux méthodes de l'analyse du discours (problèmes et perspectives)**, σελ. 18. και "Η παραχόμενη έννοια (σημασία) δεν γίνεται αντιληπτή παρά μόνον σε σχέση με το σύστημα παραγωγής που την εγέννησε...", E. VERON, στο περιοδικό **Communications**, n° 28, σελ. 12.

(2) "Κάθε εποχή αποδίδει στις πρακτικές της έναν ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης και στο λόγο ένα περιεχόμενο δομημένο εκ νέου", A. REY, στο περιοδικό **Langue française**, n° 15, σελ. 15.

(3) "Ο αναλυτής λόγου μπορεί να ενδιαφερθεί είτε για τις συνθήκες παραγωγής ενός μεμονωμένου λόγου ή ενός είδους λόγων, είτε για τις αναχνώσεις των οποίων ο λόγος είναι το αντικείμενο, δηλαδή για τις επιδράσεις του. Θα λέγαμε αναλογικά ότι ενδιαφέρεται για τη γραμματική παραγωγής (grammaire de production) στην πρώτη περίπτωση και για μία ή πολλές γραμματικές αναχνώσεις (grammaires de reconnaissance) στη δεύτερη. Μπορεί, και αυτό είναι εμφανές να ενδιαφερθεί και για τα δύο, δηλαδή να ενδιαφερθεί πράγματι για το σύνολο εξέλιξη της διαδικασίας της ροής του", E. VERON, στο περιοδικό **Connexions**, n° 27, σελ. 126.

Ένα στοιχείο, που σχετίζεται άμεσα με τα κανάλια μετάδοσης ενός μηνύματος, είναι η αναφορά όχι μόνον στο περιεχόμενο του αλλά επίσης και στη μορφή του που αφορά στους τρόπους παρέμβασης (*modalités d'intervention*) (1) που ένας πομπός χρησιμοποιεί για να μεταβιβάσει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Είναι αυτονόητο βεβαίως ότι η σχέση μορφής και περιεχομένου είναι στενή, με τις ανάλογες επιδράσεις που μπορεί να επιφέρει ο ένας παράγοντας στον άλλο, όσον αφορά στο μήνυμα όπως μεταδίδεται στην τελική του μορφή. Η αναφορά στη μορφή ενός μηνύματος και όχι μόνον στο περιεχόμενο του, αποτελεί ένα νεωτερισμό στην εφαρμογή της ανάλυσης μηνύματος που θεωρούμε ότι ανταποκρίνεται καλύτερα στην ανάλυση των προϊόντων της επικοινωνιακής πράξης. Ακόμη πιά επιτακτική φαίνεται η αναγκαιότητα αναφοράς στη μορφή μετάδοσης ενός μηνύματος στο χώρο της έμμεσης μαζικής επικοινωνίας, όπου ένα μήνυμα μεταβιβάζεται με τη χρήση ποικίλων κωδίκων (γραφικών, γλωσσικών ή εικονικών), διαμέσου διαφόρων καναλιών που μπορεί να είναι το έντυπο, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση ή ακόμα και οι νέες τεχνολογίες στον τομέα της οπτικοακουστικής επικοινωνίας (τηλεματική, κ.α.). Η αναφορά παραδείγματος χάρη στη μορφή μετάδοσης του τηλεοπτικού πολιτικού μηνύματος αποδεικνύει ότι μιά πολιτική προσωπικότητα έχει στη διάθεση της μιά ποικιλία τρόπων παρέμβασης όπως "συνέντευξη", "ομιλία", "μήνυμα", "κοινοβουλευτική αναμετάδοση", "αντιπαραθετική συζήτηση", ..., για να γνωστοποιήσει τις απόψεις της στο τηλεοπτικό κοινό. Είναι αυτονόητο βεβαίως ότι και το είδος της μορφής που υιοθετείται κάθε φορά έχει άμεσες συνέπειες στο περιεχόμενο αυτό καθ'αυτό του λόγου.

Η αναφορά λοιπόν, πέρα από το μήνυμα αυτό καθ'αυτό, στους άλλους παράγοντες της επικοινωνιακής πράξης που βρίσκονται "πéριξ αυτού" και σχετίζονται με αυτό, είναι μιά τοποθέτηση που εντάσσεται στη νεώτερη προβληματική για τις αναλύσεις λόγου ή μηνύματος. Έτσι ειδικωμένη η ανάλυση μηνύματος γίνεται μιά δυναμική

(1) Μιά αναφορά στους "τρόπους παρέμβασης" ενός μηνύματος πέρα από το περιεχόμενο του, γίνεται από τη συγγραφέα του παρόντος βιβλίου στη διδακτορική της διατριβή, στο μεθοδολογικό σημείωμα, σελ. 82-96, *Thèse de Doctorat La communication politique en Grèce : le cas de la télévision*, στο Πανεπιστήμιο της Σορβόννης Paris I - département de Science Politique, 1990.

IV. Ιστορικό και προοπτικές της ανάλυσης μηνύματος

Μιά αναφορά στις αρχές εμφάνισης της ανάλυσης μηνύματος, στις πρώτες εφαρμογές της και στη μετέπειτα εξέλιξη της με τον πολλαπλασιασμό των μεθόδων και τον εμπλουτισμό των τεχνικών της, μας δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε την πορεία αυτής της τεχνικής έρευνας μέσα στο χρόνο να περιγράψουμε τον εμπλουτισμό της με μιά νέα προβληματική η οποία γεννήθηκε κυρίως με τη συνεισφορά της γλωσσολογίας και της σημειολογίας και κατά συνέπεια να διερευνήσουμε τις προοπτικές που εμφανίζει σήμερα στο χώρο ανάλυσης των προϊόντων της επικοινωνίας στη διαπροσωπική ή στη μαζική της μορφή.

Η αναζήτηση των πηγών εμφάνισης της **ανάλυσης μηνύματος** ως ένα σύνολο μεθόδων και τεχνικών για τη διερεύνηση, ερμηνεία και κατανόηση ενός κειμένου ή λόγου θα μας υποχρέωνε να ανατρέξουμε στις αρχές εμφάνισης του γραπτού λόγου όπου διαγράφονται ήδη οι δύο κύριοι προσανατολισμοί - **Ερμηνευτική και Λογική** - που αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για την μετέπειτα εφαρμογή της "ανάλυσης περιεχομένου" (1).

Η **εξήγηση** αινιγματικών κειμένων κυρίως θρησκευτικού χαρακτήρα αποτελεί την πρώτη προσπάθεια κατανόησης του περιεχομένου γραπτών κειμένων. Η διερεύνηση της συμβολικής σημασίας των "μηνυμάτων του θεού" μέσα από την ποικιλόμορφη ανάγνωση της Βίβλου, αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια "ανάλυσης περιεχομένου". Η **Ερμηνευτική** λοιπόν ως τέχνη για την εξήγηση ιερών και αινιγματικών κειμένων είναι μιά πολύ παλιά πρακτική. "Το ερμηνευτικό πρόβλημα τέθηκε κατ'αρχήν μέσα στα πλαίσια της εξήγησης δηλαδή μέσα στα πλαίσια μιάς μεθόδου (discipline) η οποία προτίθεται να κατανοήσει ένα κείμενο, να το κατανοήσει με

(1) Υπενθυμίζουμε ότι η έννοια "ανάλυση περιεχομένου" χρησιμοποιείται στο κεφάλαιο αυτό που εξετάζει το ιστορικό αυτής της τεχνικής έρευνας λόγω της αρχαιότητας της.

(2) P. RICOEUR, **Δοκίμια Ερμηνευτικής**, σελ. 27.

αφετηρία την πρόθεση του, πάνω στη βάση αυτού που θέλει να πεί." (1). Η Ψυχανάλυση στη συνέχεια στηρίχτηκε στην ερμηνευτική διερεύνηση μέσα από την προσπάθεια κατανόησης της λειτουργίας του ασυνειδητού. Η εξέταση των ονείρων στη μελέτη του Freud "Διεργασία Ονείρων" δεν είναι τίποτα άλλο παρά μιά ενέργεια κατανόησης του υπολανθάνοντος νοήματος που υπάρχει μέσα στα όνειρα. Αρχή λοιπόν της Ερμηνευτικής είναι ότι ένα κρυμένο νόημα υπάρχει πίσω από το πρώτο νόημα, το οποίο χρειάζεται να αποκαλυφθεί με τη χρήση ενός ειδικού κώδικα που θα κατανοήσει τη συμβολική πολυσήμαντη σημασία ενός μηνύματος. Υπάρχει λοιπόν ερμηνεία εκεί όπου υπάρχει πολλαπλή σημασία. "Ακριβέστερα αν ένα κείμενο μπορεί να έχει πολλά νοήματα π.χ. ένα νόημα ιστορικό και ένα νόημα πνευματικό, θα πρέπει να ανατρέξουμε σε μιά έννοια της σημασίας πολύ πιο σύνθετη από εκείνη των μονοσήμαντων λεγομένων σημείων, τα οποία απαιτούνται από μιά λογική που στηρίζεται σε επιχειρήματα." (2).

Οι θεωρητικοί της **Λογικής** εξάλλου με πρωτεργάτη τον Αριστοτέλη, όπως διαπιστώσαμε και παραπάνω στο κεφάλαιο "Γλώσσα και μήνυμα", αναζήτησαν τη λειτουργία της λογικής μέσα από τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών του ορθολογικού και συνεπή λόγου αποδίδοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη σημασία του **λόγου** ως ολότητα. Οδηγήθηκαν μ'αυτό τον τρόπο στη σύνδεση της έννοιας της κατανόησης της πραγματικότητας (με την ευρεία έννοια της εννόησης των σημείων) με τη προσπάθεια διερεύνησης ενός κειμένου ή λόγου. Στην κατεύθυνση της Λογικής αναπτύχθηκαν η Αισθητική ως έρευνα των χαρακτηριστικών των έργων τέχνης, η Επιστημολογία ως διερεύνηση των χαρακτηριστικών των διαφόρων εκφράσεων της ανθρώπινης γνώσης, η Γλωσσολογία ως μελέτη της γλώσσας η οποία εκλαμβάνεται ως ένα σύστημα ήχων, εννοιών και κανόνων.

Οι πρώτες εργασίες υποτυπώδους "ανάλυσης περιεχομένου" είχαν καθαρά εμπειρικό χαρακτήρα. Υπήρξε λοιπόν παγκόσμια μιά πλούσια εφαρμοσμένη έρευνα άλλοτε με περισσότερο και άλλοτε με λιγότερο συστηματικό και μεθοδικό τρόπο σε ένα ευρύ πεδίο των επιστημών του ανθρώπου (Ψυχολογία, Κοινωνιολογία, Ιστορία, Ανθρωπολογία), με έμφαση στη λεκτική μορφή των μηνυμάτων εφόσον τις περισσότερες φορές η συμπεριφορά, οι γνώμες, οι πράξεις ερμηνεύονται με τη

(1) P. RICOEUR, **Δοκίμια Ερμηνευτικής**, σελ. 27.

(2) P. RICOEUR, **Δοκίμια Ερμηνευτικής**, σελ. 28

βοήθεια της ομιλίας ή της γραφής άρα των λέξεων (1).

Πρωτεργάτης της προσπάθειας εφαρμογής της "ανάλυσης περιεχομένου" στο χώρο των επικοινωνιών θεωρείται ο Η. LASSWELL ο οποίος γύρω στα 1915 στις ΗΠΑ, παρακινούμενος από την εξέλιξη των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, θέλησε να προχωρήσει στην εξέταση του κοινωνικοπολιτικού ρόλου του γραπτού τύπου, επιχειρώντας την ανάλυση άρθρων που δημοσιεύονταν στις εφημερίδες. Στόχος του ήταν βασικά η διερεύνηση του θέματος της προπαγάνδας στη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, όπως αυτή διαγραφόταν ή διακρινόταν μέσα από την αρθρογραφία στον τύπο. Η παράθεση ενός σχήματος επικοινωνίας από τον Η. LASSWELL που απαντά σε μιά σειρά ερωτήματα όπως : "Ποιός μιλάει;" , "Γιά να πει τι;" , "Σε ποιόν;" , "Πως;" , "Με ποιά στόχο;" , "Με τι αποτέλεσμα;" βοηθά στην εφαρμογή μιάς συγκεκριμένης μεθοδολογίας στην ανάλυση του τύπου. Στον LASSWELL οφείλουμε σε μεγάλο βαθμό την πρόοδο που σημειώθηκε στην εφαρμογή της "ανάλυσης περιεχομένου" συνεχίζοντας την προσπάθεια που είχε αρχίσει με τις εργασίες της Σχολής Δημοσιογραφίας της Κολούμπια. Οι πρώτες λοιπόν εργασίες για την εφαρμογή της "ανάλυσης περιεχομένου" γεννήθηκαν όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Μ. GRAWITZ "... από μιά αντίδραση εναντίον της παλιάς φιλολογικής ανάλυσης, που ήταν πολύ υποκειμενική και από μιά ανάγκη συστηματοποίησης που επέβαλε ο πολλαπλασιασμός των επικοινωνιών." (2).

(1) Αναφέρουμε με τη μορφή παραδειγμάτων μιά σειρά συστηματικών κατά κάποιο τρόπο αναγνώσεων ποικίλων κειμένων, εφόσον ακόμα δεν μπορούμε να μιλάμε για μιά μεθοδευμένη εφαρμογή της "ανάλυσης περιεχομένου", σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες (Σουηδία, Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία) όπως επίσης και στις ΗΠΑ.

Ο Γάλλος ψυχολόγος Β. BOURDON που δούλευε πάνω "στην έκφραση των συγκινήσεων και των τάσεων που δηλώνει η γλώσσα (langage)" επιχείρησε να κάνει μιά μεθοδική ανάγνωση κειμένων, (την Εξοδο της Βίβλου), το 1888, "προετοιμάζοντας" με υποτυπώδη τρόπο τα κείμενα και προβαίνοντας σε μιά ταξινόμηση ανά θέμα των γεμάτων λέξεων δηλαδή εκείνων των λέξεων που περιείχαν τις περισσότερες σημασίες. Λίγο αργότερα στη διάρκεια μιάς μεγάλης κοινωνιολογικής μελέτης (1908 - 1918) σχετικά με την ενσωμάτωση των Πολωνών μεταναστών στην Ευρώπη και την Αμερική, ο καθηγητής του πανεπιστημίου του Σικάγου THOMAS και ο Πολωνός ανθρωπολόγος ZNANIECKI επιχείρησαν μιά συστηματική ανάγνωση - που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως μιά υποτυπώδη ανάλυση περιεχομένου - μιάς συλλογής κειμένων όπως αλληλογραφίας, άρθρων εφημερίδων, πρακτικών συνεδριάσεων, συνεντεύξεων, αυτοβιογραφικών αφηγήσεων μεταναστών Πολωνών, με στόχο την καταγραφή των στάσεων και των αξιών αυτού του συγκεκριμένου πληθυσμού.

(2) Μ. GRAWITZ, *Méthodes des sciences sociales*, σελ. 649.

Η πρώτη θεωρητική μεθοδευμένη επεξεργασία της "ανάλυσης περιεχομένου" έγινε το 1948 από τους B. BERELSON και P. LAZARFELD οι οποίοι στο έργο τους **The analysis of communication content** ορίζουν την ανάλυση περιεχομένου ως μία "τεχνική έρευνας που αποσκοπεί στην αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του έκδηλου περιεχομένου των επικοινωνιών."

Οι πρώτες αναλύσεις, κατ'αναλογία με το μοντέλο ανάλυσης των σφυγμομετρήσεων της κοινής γνώμης, που είχε αναπτυχθεί προγενέστερα, πήραν καθαρά ποσοτικό χαρακτήρα. Η μέτρηση γίνεται το κυριώτερο όργανο για την επιστημονική εγκυρότητα στην ανάλυση κειμένου. Όπως διαπιστώσαμε και από τον πρώτο θεωρητικά επεξεργασμένο ορισμό της "ανάλυσης περιεχομένου" από τους B. BERELSON και P. LAZARFELD, η έμφαση την εποχή εκείνη δίνεται στην ποσοτική μέτρηση των στοιχείων, στην με συστηματικό τρόπο συγκέντρωση τους καθώς και στη μεγάλη φροντίδα για την αντικειμενικότητα στη μεθοδολογία ανάλυσης. Η αναφορά στο "έκδηλο περιεχόμενο των επικοινωνιών" χαρακτηρίζει τις εργασίες αυτής της περιόδου. Παρόλα από τις αρχές ήδη του δεύτερου ήμισυ του αιώνα πολλοί θεωρητικοί που εντόπισαν την αναγκαιότητα αναφοράς όχι μόνον στο έκδηλο περιεχόμενο ενός μηνύματος αλλά στην ιδέα, στο μήνυμα που υπολανθάνει πίσω από τα συγκεκριμένα δεδομένα. Η αναζήτηση της ουσίας ενός μηνύματος διερευνάται πλέον πέρα από τα δεδομένα, πάντα όμως σε στενή σχέση με αυτά (1). Ο ορισμός της "ανάλυσης περιεχομένου" διαμορφώθηκε τότε ως εξής : "Κάθε τεχνική που επιτρέπει να καταλήγουμε σε κάποια συμπεράσματα μέσα από την αντικειμενική και συστηματική εξέταση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ενός μηνύματος" (2). Χαρακτηριστικό είναι πλέον η

(1) Ο προβληματισμός αυτός σχετικά με τις υπολανθάνουσες σημασίες των μηνυμάτων τέθηκε με αρκετή έμφαση στη διάρκεια δύο συμποσίων που διοργανώθηκαν στις ΗΠΑ στις αρχές του δεύτερου ήμισυ του αιώνα μας. Το πρώτο συμπόσιο με την επωνυμία Allerton House Conference διοργανώθηκε στο Illinois το 1955. Τα πρακτικά αυτού του συμποσίου δημοσιεύτηκαν υπό τη διεύθυνση του I. de SOLA POOL (**Trends in content analysis**, Urbana, University of Illinois Press, 1959). Η δεύτερη συνάντηση έγινε στο Annenberg School στη Philadelphia το 1967 τα αποτελέσματα του οποίου καταγράφηκαν από τους G. GERONER, R. HOLSTI, K. KRIPPENDORF, W. J. PAISLEY, P. J. STONE (**The analysis of communication content ; developments in scientific theories and computer techniques**, Wiley, 1969).

(2) P. J. STONE, D. C. DUNPHY, M. S. SMITH, D. M. OGILVIE, **The General Inquiries ; computer analysis in the behavioural sciences**, σελ. 5.

εμφάνιση διαφοροποιημένων τάσεων όσον αφορά στην έννοια και τη μεθοδολογία της "ανάλυσης περιεχομένου". Παρατηρείται παράλληλα μιά απομάκρυνση από τις απαιτήσεις της πρώτης εποχής όπου το έκδηλο και το ποσοτικό εμφανίζονταν ως όροι απαραίτατοι μιάς επιστημονικά μεθοδευμένης ανάλυσης μηνύματος. Νέες αναζητήσεις εμφανίζονται πλέον στο προσκήνιο που οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην εμφάνιση των πρώτων υπολογιστών, την εξέλιξη του κλάδου της αρχειοθέτησης (documentation) την πρόοδο της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας καθώς και την άνθηση της σημειολογίας.

Από τη δεκαετία του '60 και μετά η εξέλιξη της προβληματικής της ανάλυσης μηνύματος καθορίζεται από τρία βασικά στοιχεία : α) την εφαρμογή των υπολογιστών και την εξέλιξη της τεχνικής τους, β) την πρόοδο της γλωσσολογίας σε συνδιασμό με την επίδραση των κοινωνικών επιστημών και γ) την ανάπτυξη της σημειολογικής διερεύνησης των μηνυμάτων. Τα χαρακτηριστικά αυτά καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τις προοπτικές που διαφαίνονται σήμερα όσον αφορά στο μέλλον της **ανάλυσης μηνύματος**.

Στην εξέλιξη του χρόνου η συνεισφορά των υπολογιστών στην ανάλυση μηνύματος αποδεικνύεται πολύτιμη. Εκτός από τη δυνατότητα επεξεργασίας ενός μεγάλου αριθμού δεδομένων, που είναι πρακτικά αδύνατον να επεξεργαστεί το ανθρώπινο χέρι καθώς και τη δυνατότητα υλοποίησης στατιστικής επεξεργασίας (π.χ. "ανάλυση παραχόντων") γίνεται σήμερα δυνατόν με την τεχνολογική εξέλιξη των υπολογιστών, να προχωρήσουμε σε μιά αυτόματη επεξεργασία ενός κειμένου βάσει κριτηρίων καταλλήλως επιλεγμένων από τον αναλυτή. Η αναφορά στη γλωσσολογία κρίνεται απαραίτητη για τη διατύπωση εντολών που στηρίζονται σε αποδειγμένα στοιχεία. Έτσι ο υπολογιστής γίνεται ικανός με το κατάλληλο πρόγραμμα να ταξινομήσει τις ενότητες του κειμένου σε κατηγορίες που είναι κατάλληλες για τα δεδομένα και τους επιδιωκόμενους στόχους και που είναι δυνατόν να γενικευτούν σε άλλα παρόμοια δεδομένα και στόχους.

Η αναφορά στη γλωσσολογία από τη δεκαετία του '50 και μετά καθόρισε σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη της "ανάλυσης περιεχομένου". Η αναζήτηση της κοινωνικής χρήσης της γλώσσας για την κατανόηση ενός λόγου (discourse) ή κειμένου (text) και η ερμηνεία της κοινωνικής συμπεριφοράς μέσα από την ανάλυση του,

αποτελέσει το πεδίο έρευνας των κοινωνιολόγων και των κοινωνικών ψυχολόγων. Η συνεισφορά των S. MOSCOVICI και P. HENRY είναι σημαντική σ' αυτόν τον τομέα. Σύμφωνα μ' αυτούς τους συγγραφείς "οι μέθοδοι της ανάλυσης περιεχομένου βρίσκονται στη διασταύρωση της γλωσσολογίας με την κοινωνική ψυχολογία..." (1). Παράλληλα η εξέλιξη της γλωσσολογίας, η επίδραση του θεωρητικού χώρου που ονομάζεται στρουκτουραλισμός και η επιθυμία να ερευνηθούν πέρα από το κείμενο αυτό καθαυτό και οι **συνθήκες παραγωγής** του, είχαν σαν αποτέλεσμα τη διεύρυνση της "ανάλυσης περιεχομένου" με νέα στοιχεία βαθιά επηρεασμένα από το χώρο της γλωσσολογίας και της κοινωνιογλωσσολογίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγραφή αυτής της πορείας με συνοπτικό τρόπο. Χρειάζεται να επισημανθεί ότι η σωσυριανή διάκριση των εννοιών Γλώσσα / Ομιλία ξεπεράστηκε γρήγορα χάριν του ενδιαφέροντος των κοινωνικών επιστημών για το γλωσσικό φαινόμενο αλλά και εξαιτίας των προβλημάτων που προέκυπταν από την ίδια τη γλωσσολογία. Έτσι ο εμπλουτισμός της δομικής γλωσσολογίας του Saussure πρόβαλλε ως μία αναγκαιότητα που προερχόταν βασικά από τις αναζητήσεις που διεξάγονταν στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η συνάντηση της γλωσσολογίας με τις κοινωνικές επιστήμες διερευνά το **κείμενο** όχι απομονώνοντας το αλλά εντάσσοντας το μέσα στο χώρο και το χρόνο, λαμβάνοντας υπόψη τις συνθήκες παραγωγής του με στόχο την εξήγηση της λειτουργίας του με τη βοήθεια των θεωριών της γλώσσας, του λόγου, της ιδεολογίας, του ασυνείδητου, όλα αυτά συχνά διαρθρωμένα μεταξύ τους με ένα συστηματικό τρόπο. Σύμφωνα με μία χαρακτηριστική έκφραση του M. Foucault, κάθε κείμενο γίνεται τώρα "**ντοκουμέντο**" ενώ πριν ήταν "**μνημείο**".

Η ανάπτυξη εξάλλου της σημειολογικής προσέγγισης για τη διερεύνηση της σημασίας ενός σημείου, είτε αυτό έχει λεκτική μορφή είτε όχι, καθόρισε σε σημαντικό βαθμό από τη δεκαετία του '60 και μετά την εξέλιξη της θεωρίας και της μεθοδολογίας της ανάλυσης μνήματος. Προερχόμενη από το χώρο του δομισμού και την ερμηνευτική διερεύνηση, αναζητώντας τη λειτουργία του συμβολικού και του υπολανθάνοντος, η σημειολογία βρίσκεται σε στενή σχέση με τη γλωσσολογία. Η **δομική ανάλυση της αφήγησης** είναι η βασική

(1) S. MOSCOVICI, P. HENRY, "Problemes de l'analyse de contenu" στο περιοδικό **Langages**, η° 11, 1968, σελ. 60.

μεθοδολογία που προτείνεται από τη σημειολογία για την ανάλυση ενός μηνύματος. Πρόκειται για μία έρευνα της δομής του κειμένου ως ολότητα, που αποτελεί στο σύνολο του την ενότητα ανάλυσης. Οι αναζητήσεις στο χώρο της σημειολογικής προσέγγισης είναι ποικίλλες και αγγίζουν όλο το χώρο των επιστημών του ανθρώπου. Ο έντονος θεωρητικός προβληματισμός ανοίγει ένα ευρύ πεδίο αναλύσεων στο χώρο της σημειολογίας που αρκετά συχνά συνδιάζεται με ένα συγκεκριμένο μεθοδολογικό προσανατολισμό.

Σήμερα οι αναλύσεις μηνύματος πληθαίνουν και εφαρμόζονται σε ένα συνεχώς διευρυνόμενο και ποικιλόμορφο πεδίο. Η συνεισφορά των υπολογιστών που όλο και βελτιώνουν τις δυνατότητες επεξεργασίας ενός κειμένου καθώς και η μεγάλη ανάπτυξη των γλωσσολογικών και των σημειολογικών προσεγγίσεων έχουν ανοίξει νέους ορίζοντες στον τομέα της ανάλυσης μηνύματος καθιστώντας την μία αστείρευτη πηγή προβληματισμών και διεπιστημονικών συναντήσεων.

Γενική μεθοδολογία της ανάλυσης μηνύματος

Η συνοπτική παρουσίαση που ακολουθεί θέτει ένα γενικό μεθοδολογικό προβληματισμό που σχετίζεται με μεθοδολογικής υφής προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει ο αναλυτής στη διαδικασία ανάλυσης ενός μηνύματος. Κρίνουμε λοιπόν σκόπιμο να αναφερθούμε συνοπτικά σε ορισμένα **μεθοδολογικά βήματα**, που σε γενικές γραμμές χρειάζεται να τηρηθούν από τη στιγμή που αναλαμβάνουμε να προχωρήσουμε σε μία ανάλυση μηνύματος, ανεξάρτητα από την επιμέρους μέθοδο ή μεθόδους που εφαρμόζουμε κάθε φορά για το συγκεκριμένο αντικείμενο που αναλύεται.

Σε ένα πρώτο στάδιο ο ερευνητής χρειάζεται να διευκρινίσει τους **στόχους** της έρευνας του και κατ'ακολουθία να διατυπώσει τις **υποθέσεις** της εργασίας του. Σ' αυτό το καθ'όλα αναγκαίο στάδιο, τίθενται προβλήματα επιστημολογικής αλλά και μεθοδολογικής υφής που αφορούν καταρχήν την **εγκυρότητα** της ανάλυσης μηνύματος ως τεχνικής έρευνας της ερμηνείας και κατανόησης ενός λόγου. Το αίτημα εξάλλου της **πιστότητας** και της **αντικειμενικότητας** σε σχέση με τις προθέσεις του ίδιου του πομπού του μηνύματος απασχολεί ιδιαίτερα τον αναλυτή σ' αυτό το στάδιο της έρευνας. Τίθεται επίσης το ζήτημα της επιλογής της κατάλληλης μεθοδολογικής προσέγγισης που θα καθορίσει σε σημαντικό βαθμό την όλη έκβαση της ανάλυσης.

Ο καθορισμός των **στόχων** είναι μία αναγκαία προϋπόθεση σε κάθε ερευνητική δραστηριότητα. Πρέπει να διευκρινιστεί σ' αυτή τη φάση σε τι αποσκοπεί και για ποιό λόγο, η διερεύνηση και η ανάλυση ενός συγκεκριμένου υλικού, καθώς επίσης ποιά είναι τα αιτήματα κοινωνιολογικής, ψυχολογικής, πολιτικής, φιλολογικής ή καλλιτεχνικής φύσης στα οποία ο ερευνητής αποσκοπεί να απαντήσει με την εφαρμογή της ανάλυσης μηνύματος.

Η διευκρίνιση των στόχων συνδιάζεται, όπως είναι αυτονόητο, με τη διατύπωση της **υπόθεσης** της εργασίας. Η υπόθεση μίας εργασίας δεν είναι τίποτα άλλο παρά ο παράγοντας ερμηνείας των δεδομένων και των αποτελεσμάτων. Από την αξία των υποθέσεων και από την δυνατότητα εξακρίβωσης της εγκυρότητας τους θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό η επιτυχία του συνολικού εγχειρήματος. Η πρώτη αυτή φάση της ανάλυσης μηνύματος παίζει αποφασιστικό ρόλο στο σύνολο της ερευνητικής εργασίας, εφόσον από αυτή τη φάση εξαρτώνται όλες οι ενέργειες που ακολουθούν.

A. Υπόθεση — ~~στόχοι~~

B.

Γ. Ερμηνεία

Η δεύτερη φάση αφορά στην οριοθέτηση του "σώματος" ανάλυσης (corpus). Το "σώμα" ανάλυσης σύμφωνα με τον R. MUCCHIELLI δεν είναι τίποτα άλλο παρά "το σύνολο των δεδομένων" βάσει των οποίων θα πραγματοποιηθεί η ανάλυση μηνύματος (1).

Από τη στιχμή που καθορίσουμε το είδος του υλικού που θα επεξεργαστούμε, θα πρέπει να επιλέξουμε και να συγκεντρώσουμε τα κείμενα (2) που στη συνέχεια θα αποτελέσουν το "σώμα" της ανάλυσης μας. Στην επιλογή του corpus θα πρέπει να καθορίσουμε όσο αυτό είναι δυνατόν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα που να ανταποκρίνεται στους στόχους και τις υποθέσεις εργασίας που έχουμε διατυπώσει. Εδώ βεβαίως τίθεται και πάλι ένα ζήτημα επιστημολογικής υφής, όπως εξάλλου σε όλα τα στάδια της ανάλυσης μηνύματος, σε ποιο βαθμό δηλαδή παρεμβαίνει ο ερευνητής στην επιλογή του υλικού του έτσι ώστε αυτό να ανταποκρίνεται στους στόχους που ο ίδιος έχει διατυπώσει. Πάντως η αναζήτηση ενός συγκεκριμένου υλικού γίνεται έτσι κι αλλιώς μέσα στα πλαίσια των υπάρχοντων δεδομένων (3), παρόλα αυτά μία σωστή επιλογή καθορίζει, όπως και να το κάνουμε σε μεγάλο βαθμό την επιτυχία μίας ανάλυσης πάντα σε σχέση με τους στόχους της.

Το επόμενο στάδιο της ερευνητικής εργασίας στην ανάλυση μηνύματος συνίσταται στην προ-ανάλυση και τον καθορισμό των κατηγοριών.

Στη διάρκεια της προ-ανάλυσης ο ερευνητής χρησιμοποιεί όλες τις λειτουργίες της εννόησης (αφαίρεση, επαγωγή, σύγκριση) με στόχο να συνοψίσει και να ταξινομήσει το υλικό του σε κατηγορίες.

(1) R. MUCCHIELLI, *L'analyse de contenu des documents et des communications*, σελ. 38.

(2) Διευκρινίζουμε ακόμη μία φορά ότι η έννοια "κείμενο" χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία ως συνώνυμο των εννοιών "μήνυμα", "λόγος" και "ομιλία".

(3) Εφόσον βέβαια μιλάμε για υλικά που προϋπάρχουν της έρευνας, για "πραγματικά" δηλαδή υλικά. Σύμφωνα με την L. BARDIN, *L'analyse de contenu*, σελ. 43 :

"Δύο ειδών υλικά μπορούν να υποβληθούν σε ανάλυση :

- τα φυσικά υλικά που παράγονται αυθόρμητα μέσα στην πραγματικότητα (δηλαδή κάθε τι που είναι επικοινωνία) και
- τα υλικά που δημιουργούνται για τις ανάγκες της μελέτης (απαντήσεις σε ερωτηματολόγια έρευνας, tests, εμπειρίες, κ.α.)"

Οι κατηγορίες είναι συγκεκριμένες ενότητες που επιτρέπουν στον ερευνητή να οργανώσει εκ νέου σε περιληπτική μορφή το "σώμα" ανάλυσης. Μ' αυτό τον τρόπο γίνεται μιά προσπάθεια ταξινόμησης του υλικού σύμφωνα με ορισμένα κριτήρια καλά επιλεγμένα έτσι ώστε να ανταποκρίνονται από τη μιά στο πνεύμα του μηνύματος έτσι όπως παράχθηκε και από την άλλη στους στόχους που θέτει κάθε φορά η έρευνα.

Η διαδικασία της κατηγοριοποίησης έχει δύο στάδια : α) ένα στάδιο **διαφοροποίησης** των συστατικών στοιχείων του corpus και β) ένα εγχείρημα **ταξινόμησης** σύμφωνα πάντα με κάποια κριτήρια που τίθενται.

Η κατηγοριοποίηση ως μιά διαδικασία ταξινόμησης ενός υλικού απαιτεί την τήρηση ορισμένων αρχών έτσι ώστε να λειτουργεί με ένα όσο το δυνατόν αντικειμενικό τρόπο και να αποφεύγεται κατ' αναλογία μιά υποκειμενική ερμηνεία από τη μεριά του αναλυτή.

- Προκύπτει λοιπόν η αναγκαιότητα της κατάλληλης επιλογής των κατηγοριών έτσι ώστε αυτές να είναι **συνεπείς** με τους στόχους της ανάλυσης καθώς και με το περιεχόμενο και τη μορφή του λόγου που αναλύεται. Οι κατηγορίες επομένως πρέπει να είναι κατασκευασμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να αποβαίνουν ωφέλιμες στην ανάλυση που επιχειρείται.

- Η ορθή οριοθέτηση και ταξινόμηση των κοινών χαρακτηριστικών ενός μηνύματος σε κατηγορίες προβάλλει το αίτημα της **ομοιογένειοποίησης** των κατηγοριών.

- Το στοιχείο της **αποκλειστικότητας** ανταποκρίνεται στην ανάγκη κατηγοριοποίησης με τέτοιο τρόπο ώστε η αποδοχή μιάς ενότητας περιεχομένου ή μορφής σε μιά κατηγορία να είναι αποκλειστική.

- Ο καθορισμός των κατηγοριών πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε κατά τη διαδικασία της ταξινόμησης να εξαντλείται το σύνολο των χαρακτηριστικών του μηνύματος, δηλαδή να τηρείται το στοιχείο της **πληρότητας**.

"Η επιτυχία μιάς ανάλυσης περιεχομένου συναρτάται άμεσα με τον επιτυχή καθορισμό των κατηγοριών" τονίζει ο B. BERELSON στο βιβλίο του **Content analysis in communication research**, επισημαίνοντας στις πρώτες θεματικές και πολύ συχνά ποσοτικές αναλύσεις τη σημασία της κατηγοριοποίησης. Οι πρώτες λοιπόν πρακτικές εφαρμογές της σύστασης των κατηγοριών ως αναγκαία προϋπόθεση για την ανάλυση ενός μηνύματος αφορούν στο χώρο εφαρμογής της μεθόδου της κλασικής θεματικής ανάλυσης. Παρόλα

αυτά η ταξινόμηση σε συγκεκριμένες ενότητες περιεχομένου ή μορφής, βάσει ορισμένων κριτηρίων, χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα και στις άλλες μεθόδους (1).

Η **ερμηνεία** αυτή καθαυτή είναι η τελευταία φάση στην εφαρμογή της ανάλυσης μηνύματος. Αφού προηγηθούν οι τρεις φάσεις που καταγράψαμε προηγουμένως, ο ερευνητής προχωρά πλέον στην ερμηνεία του υλικού ανάλυσης του, όπου λαμβάνουν χώρα οι εξής διαδικασίες: **παρουσίαση** των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από τις προηγούμενες φάσεις, **ερμηνεία** των αποτελεσμάτων σε σχέση με τις υποθέσεις εργασίας και τέλος **απολογισμός** σε σχέση με τις υποθέσεις* καθώς και σε σχέση με άλλες εργασίες των οποίων το αντικείμενο, οι στόχοι ή οι μέθοδοι εφαρμογής παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά.

* που ζήτησαν αρχικά

(1) Με τη διαφορά ότι "η κατηγοριοποίηση, ...", παίρνει διαφορετικές μορφές στα άλλα είδη των μεθόδων", R. MUCCHIELLI, L'analyse de contenu des documents et des communications, σελ. 38.

α. Η κλασική θεματική ανάλυση

Η θεματική ανάλυση αποτελεί μέρος των πρώτων μεθοδευμένων αναζητήσεων που χρησιμοποιήθηκαν για την ερμηνεία του περιεχομένου ενός μηνύματος. Η κλασική θεματική ανάλυση επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στη **σημασία** ενός κειμένου ή λόγου ανεξάρτητα από τα γλωσσικά σημεία που χρησιμοποιούνται για να εκδηλωθούν τα νοήματα που εμπεριέχονται σ' αυτό. Η γλωσσολογική μορφή με την οποία αποδίδεται ένας λόγος θεωρείται ως δεδομένη. Αυτό το οποίο ενδιαφέρει στην συγκεκριμένη μέθοδο ανάλυσης είναι η έννοια, αυτό το οποίο θέλει να πει, να εκφράσει, το περιεχόμενο ενός συγκεκριμένου λόγου ή ενός συνόλου λόγων. Η σχέση σημαίνον - σημασιόμενο δεν αποτελεί μέλημα της θεματικής ανάλυσης της οποίας οι ρίζες ανατρέχουν αρκετά μακριά στο χρόνο.

Η θεματική ανάλυση, η γνωστή ως ανάλυση περιεχομένου, είναι η πιο παλιά μέθοδος αναζήτησης των νοημάτων ενός κειμένου. Εφαρμόστηκε αρχικά στο χώρο της ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας, χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια σε μεγάλο βαθμό στο χώρο του marketing και στην ανάλυση του τύπου. Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής αποτελούν το λίκνο γέννησης αυτού του τρόπου προσέγγισης για την κατανόηση της σημασίας ενός μηνύματος.

Η αρχή της λειτουργίας της κλασικής θεματικής ανάλυσης είναι η ανακάλυψη και η συγκέντρωση **των ενοτήτων του περιεχομένου**, που χαρακτηρίζουν ή συνιστούν ένα μήνυμα ανεξάρτητα από τη γλωσσολογική του μορφή. Η ανάλυση λοιπόν αυτή **ομαδοποιεί στοιχεία σύμφωνα με τη σημασία τους, σε θέματα**, τα οποία στη συνέχεια ταξινομούνται, καταμετρούνται και αναλύονται ανάλογα με την περίπτωση.

Η μέτρηση της παρουσίας και της **συχνότητας εμφάνισης** ενός θέματος είναι μία από τις πιο συνήθεις διαδικασίες που χρησιμοποιούνται στην εφαρμογή αυτής της μεθόδου (1). Εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει άλλωστε και η διερεύνηση της

(1) "Το να κάνεις μία θεματική ανάλυση συνίσταται στο να διακρίνεις τους **πυρήνες των εννοιών** που συνθέτουν μία επικοινωνία και των οποίων η παρουσία ή η συχνότητα εμφάνισης θα μπορούσαν να δηλώσουν κάτι για τον επιλεγόμενο στόχο της ανάλυσης", L. BARDIN, *Analyse de contenu*, σελ. 137.

απουσίας ενός θέματος (1). Πράγματι ανάλογα άλλωστε με τους στόχους της έρευνας και τις υποθέσεις της εργασίας που διατυπώνει ο αναλυτής, πολλές φορές η απουσία ενός θέματος σε ένα λόγο ή σε ένα σύνολο λόγων που αναλύεται είναι ενδεικτική για την κατάληξη σε ορισμένα συμπεράσματα όσον αφορά στη λειτουργία της συμπεριφοράς ή της κοινωνικής πρακτικής που διερευνάται. Για παράδειγμα η ανάλυση του πολιτικού λόγου ενός σοσιαλιστή ηγέτη, με την κλασική θεματική προσέγγιση, θα ήταν αυτονόητο, σύμφωνα με την απλή λογική, να διεκρίνε μια σειρά θεμάτων όπως σοσιαλισμός, δημοκρατία, λαός, που σχετίζονται με την πολιτικο-ιδεολογική τοποθέτηση της συγκεκριμένης πολιτικής προσωπικότητας. Η απουσία αυτών των θεμάτων από τον λόγο του θα ήταν ενδεικτικό στοιχείο της πολιτικής στάσης αυτής της συγκεκριμένης προσωπικότητας σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και για ένα συγκεκριμένο ίσως πολιτικό γεγονός.

Η **επιλογή** των θεμάτων είναι μία από τις μεγαλύτερες δυσκολίες εφαρμογής αυτής της μεθόδου. Η αναφορά σε **υποκειμενικά κριτήρια**

(1) "Η υψηλή συχνότητα ενός θέματος δεν είναι πάντα ένας σημαντικός παράγοντας, η απουσία του είναι μερικές φορές περισσότερο δηλωτική.", C. ABASTADO, **Messages de medias**, σελ. 131.

Εξάλλου σύμφωνα με μία μελέτη των R. GHIGLIONE και J. BEAUVOIS, έχοντας ως υλικό ανάλυσης έναν αριθμό μη κατευθυνόμενων και ημικατευθυνόμενων συνομιλιών με τους φοιτητές της οδοντιατρικής σχολής του Παρισιού με στόχο τη διερεύνηση των αναπαραστάσεων των φοιτητών σχετικά με τη σχέση γιατρού - ασθενή, η χρήση της θεματικής ανάλυσης αποδείχτηκε χρήσιμη για τη διαπίστωση με στατιστικό τρόπο της σημασίας που κατέχει στο λόγο των ατόμων, ένας ορισμένος αριθμός αναπαραστάσεων που συνδέονται με ένα συγκεκριμένο πρόβλημα. "Πράγματι μ' αυτό τον τρόπο αποδίδεται στη συχνότητα μία προνομιούχα θέση γιατί τα στοιχεία τα οποία λαμβάνονται υπόψη στην ερμηνεία είναι αυτά τα οποία είναι τα πιο συχνά εμφανιζόμενα. Από αυτή τη διαπίστωση προκύπτουν μερικά ερωτήματα, τα οποία εξάλλου είναι κλασικά, ένα από τα κυριότερα των οποίων αφορά τη θέση που αποδίδεται στη συχνότητα. Πράγματι, τίποτα δεν εξασφαλίζει ότι ένα θέμα συχνής εμφάνισης είναι αναγκαστικά ένα ενδιαφέρον θέμα ή αντίστροφα ότι ένα θέμα που είναι ελάχιστα επικαλούμενο δεν έχει σχέση με μία ουσιαστική αναπαράσταση που όμως έχει κατασταλεί ή είναι δύσκολο να εκφραστεί. Το γεγονός ότι ένα θέμα τίγεται συχνά σε μία συνομιλία μπορεί τελείως απλά να παραπέμπει στη διαθεσιμότητα αυτού του θέματος στα συνήθη σχήματα μιάς συζήτησης, πράγμα βεβαίως που δεν προδικάζει ουδώς τη σημασία αυτού του θέματος στο σύστημα των αναπαραστάσεων του υποκειμένου", R. GHIGLIONE, J. BEAUVOIS, C. CHABROL, A. TROGNON, **Manuel d'analyse de contenu**, σελ. 77.

και η έλλειψη πιστότητας στο κείμενο είναι κίνδυνοι που υποθάλλουν στην διαδικασία επιλογής των θεμάτων. Η διερεύνηση της εμφάνισης ενός θέματος καθώς και ο καθορισμός της αρχής και του τέλους ανάπτυξης του σε ένα λόγο είναι πολλές φορές αρκετά αυθαίρετη (1). Είναι αρκετά λεπτή υπόθεση η αναζήτηση των λέξεων, φράσεων, προτάσεων ή και εικόνων που δηλώνουν, για παράδειγμα το θέμα της συντροφικότητας, του ρατσισμού ή της εξουσίας σε μιά ραδιοφωνική ή τηλεοπτική ομιλία ή ακόμα σε ένα λογοτεχνικό κείμενο. Το αίτημα της αντικειμενικότητας στην προσπάθεια ερμηνείας των νοημάτων ενός μηνύματος προβάλλει ως αναγκαία συνθήκη στον αναλυτή που επιχειρεί την εφαρμογή της θεματικής προσέγγισης. Η διαπίστωση όμως αυτή δεν αναιρεί την ύπαρξη ενός υποκτιτού προβλήματος που σχετίζεται με τη διαδικασία επιλογής των θεμάτων. Είναι αυτονόητο ότι οποιαδήποτε επιλογή λαμβάνει χώρα στη διάρκεια μιάς ερευνητικής δουλειάς, ενδέχεται να προκαλεί την εμφάνιση ενός είδους συνειδητής υποκειμενικότητας λαμβάνοντας υπόψη την ουσιαστική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον παρατηρητή και το εξεταζόμενο αντικείμενο.

Οι χρήσεις αυτής της μεθόδου είναι ποικίλλες. Αναλύσεις για τη διερεύνηση των πολιτικών τάσεων των εφημερίδων ή των ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών. Εργασίες για το χαρακτηρισμό της ιδεολογίας και της κοινωνικής συμπεριφοράς ατόμων ή ομάδων. Αναλύσεις που σχετίζονται με το ρόλο των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας σε διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής πρακτικής. Η

(1) Σύμφωνα με τη M. GRAWITZ, *Méthodes des sciences sociales*, σελ. 673, "Το θέμα είναι μία ενότητα καταγραφής από τις πιο χρησιμοποιούμενες, ειδικότερα για τη μελέτη των επικοινωνιών στο κοινό. Είναι έτσι μία από τις ενότητες στις οποίες βρίσκεται η μεγαλύτερη δυσκολία να επιτύχεις αποτελέσματα που προσφέρουν μεγάλη πιστότητα. Αυτό γίνεται αντιληπτό γιατί τα θέματα εκφράζονται με λιγότερο ή περισσότερο έκδηλο τρόπο, αναπτύσσονται και τελειώνουν περισσότερο ή λιγότερο απότομα, εμπλέκονται περισσότερο ή λιγότερο μ'άλλα θέματα, εν συντομία οι διαφορές εκτίμησης ανάμεσα στους αναλυτές είναι δύσκολο να αποφευχθούν." Η δυσκολία εκτίμησης επιλογής των θεμάτων συνδέεται άμεσα και με τη διαδικασία μέτρησης των θεμάτων σ'ένα κείμενο που αναλύεται. Όπως υπογραμμίζει η V. ISAMBERT-JAMATI, *Crises de la société, crises de l'enseignement*, σελ. 53, "Κατ'αρχάς γνωρίζουμε πόσο πιο λεπτή υπόθεση είναι η ποσοτική εξακρίβωση θεμάτων από ότι η καταμέτρηση λέξεων. Η συμφωνία είναι λιγότερο άμεσα, ανάμεσα στους αναλυτές, όσον αφορά στην αρχή και το τέλος ανάπτυξης ενός θέματος παρά στη συχνότητα εμφάνισης μίας λέξης."

χρήση άλλωστε της θεματικής ανάλυσης για τη μελέτη της κοινής γνώμης, την ανάλυση μαγνητοσκοπημένων συνεντεύξεων, τη διερεύνηση διοικητικών αρχείων, την εξέταση σχολικών εγχειριδίων είναι πράγματι πολύ ενδεικτική (1).

Αξίζει να σημειωθεί τέλος ότι όταν πρόκειται για ανάλυση που χρησιμοποιεί ένα μεγάλο αριθμό κειμένων ή λόγων, η αναφορά στη θεματική ανάλυση είναι η πιο αποτελεσματική.

(1) Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι ο αριθμός των εργασιών που χρησιμοποιούν τη θεματική ανάλυση είναι αξιόλογος. Αρκεί να σημειωθεί ότι η αγγλόφωνη βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια στις εφαρμογές αυτής της ανάλυσης εφόσον οι πρώτες εργασίες "ανάλυσης περιεχομένου" που αναπτύχθηκαν ~~κατέφαξαν~~ όπως τονίσαμε επανειλημμένα στις ΗΠΑ, χρησιμοποίησαν αυτή τη μέθοδο διερεύνησης και ερμηνείας του περιεχομένου μηνυμάτων. Έτσι αναφέρουμε υπό μορφή παραδειγμάτων τις εργασίες των H. D. LASSWELL, F. L. MOTT (H. D. LASSWELL, D. MERNER, I. d. S. POOL, *The comparative study of symbols*, Stanford Univ. Press, 1952 και H. D. LASSWELL, N. LEITES et al., *The language of politics : studies in quantitative semantics*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1965 και F. L. MOTT, "Trends in Newspaper Content" στο W. SCHRAMM *Mass Communications*, Chicago, University of Illinois Press, 1969) για τη μελέτη της τάσης μιάς εφημερίδας ή μιάς σειράς άρθρων της ίδιας εφημερίδας καθώς και τη συγκριτική μελέτη των τάσεων (προσανατολισμών ή στάσεων) πολλών εφημερίδων όσον αφορά σε ένα γεγονός. Χρειάζεται βεβαίως να επισημανθεί ο σημαντικός αριθμός γαλλόφωνων εργασιών όπου εφαρμόζεται η θεματική ανάλυση. Αναφέρουμε παραδειγματικά τα έργα των E. VERON, *La construction des événements*, Les Editions de Minuit, 1981, όπου ο συγγραφέας καταγράφει το ρόλο του τύπου στην κατασκευή γεγονότων και S. MOSCOVICI, *La psychanalyse, son image et son public*, PUF, 1970, όπου ο συγγραφέας επιχειρεί μία θεματική διερεύνηση αλλά παράλληλα και μία διερεύνηση των σχέσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στα διάφορα θέματα και V. ISAMBERT - JAMATI, *Crises de la société, crises de l'enseignement*, PUF, 1970, όπου εξετάζεται η λειτουργία της εκπαίδευσης ως κοινωνικού θεσμού κάτω από μία διαχρονική σκοπιά (1871 - 1930) μέσα από την εξέταση των θεμάτων που προκύπτουν από μία σειρά κειμένων που αφορούν την εκπαίδευση. Οι εργασίες στην ελληνική γλώσσα που αφορούν στη θεματική ανάλυση είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Αναφέρουμε την ανάλυση της Α. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου (ιδεολογικός πειθαναγκασμός και ψυχολογική βία)*, Θεμέλιο, 1979. Η συγγραφέας υιοθετώντας την κλασική θεματική ανάλυση αποδεικνύει τον έντονο ιδεολογικό ρόλο των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου για την αναπαραγωγή κοινωνικών αξιών και ρόλων.

β) Η γλωσσολογική προσέγγιση

Οι αδυναμίες της θεματικής ανάλυσης, η εξέλιξη της γλωσσολογίας και η συνεισφορά του θεωρητικού χώρου που λέγεται στρουκτουραλισμός, βρίσκονται στις ρίζες μιάς διαφορετικής αντιμετώπισης για την κατανόηση ενός μηνύματος, εμπλουτισμένης από τις σύγχρονες τάσεις της γλωσσολογίας. Έτσι πέρα από την προγενέστερη προσπάθεια ερμηνείας των θεματικών ενοτήτων που χαρακτηρίζουν το περιεχόμενο ενός μηνύματος, η προσφορά της σύγχρονης γλωσσολογίας έχει κινηθεί σε τρεις βασικές κατευθύνσεις : α) λεξικολογική προσέγγιση, β) συντακτική προσέγγιση και γ) ανάλυση του "μιλήματος" (analyse de l'énonciation) (1).

Πριν αναφερθούμε περιληπτικά στις ιδιαιτερότητες της κάθε μιάς από τις παραπάνω κατευθύνσεις αξίζει να σημειωθεί ότι χαρακτηριστικό αυτής της προσέγγισης για την κατανόηση ενός μηνύματος είναι η αναφορά πέρα από το κείμενο αυτό καθαυτό, στις συνθήκες παραγωγής του. Η παραβολή της γλωσσολογίας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες κάτω από την επίδραση του στρουκτουραλισμού συγκέντρωσε το ενδιαφέρον στο γνωστικό χώρο που συνηθίστηκε να ονομάζεται **ανάλυση λόγου**. Χαρακτηριστικό αυτής της θεώρησης, της κάθε άλλο παρά αυστηρά θεμελιωμένης, είναι η τοποθέτηση ενός λόγου μέσα στο χωρόχρονο και στις συνθήκες που τον παρήγαγαν. Χωρίς να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η έννοια "λόγος" δεν είναι αυστηρά οριοθετημένη, υπογραμμίζουμε την ανάγκη αναφοράς στις **συνθήκες παραγωγής** ενός λόγου για την ικανοποιητικότερη κατανόηση του.

Ο ορισμός που προσπάθησε να δώσει ο E. Benveniste όσον αφορά στη λειτουργία της έννοιας "λόγος" είναι χαρακτηριστικός : "Με τη φράση εγκαταλείπουμε τον τομέα της γλώσσας ως σύστημα σημείων και εισερχόμαστε σε έναν άλλο χώρο, αυτόν της γλώσσας ως **εργαλείο επικοινωνίας** του οποίου έκφραση είναι ο **λόγος**" (2).

(1) Η ερμηνεία "μίλημα" για τη γαλλική λέξη énonciation και την αγγλική enunciation δίνεται από τον Σ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ στο **Λεξικό όρων Γλωσσολογίας**, τόμος ΙΙΙβ, σελ. 36-37, εκδ. Καστανιώτη, 1983. Αναφέρουμε ότι ο ίδιος όρος αποδίδεται στο **Κείμενα Σημειολογίας**, Νεφέλη, 1981, Πρόλογος και μετάφραση Κ. Παπαγεωργίου, ως "απόφραση".

(2) E. BENVENISTE, **Problèmes de linguistique générale**, εκδ. Gallimard, τόμος Ι, 1966.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η έντονη προβληματική που ξεκίνησε από τη δεκαετία του '50 γύρω από τη λειτουργία της έννοιας **λόγος** καθώς και του πεδίου διερεύνησης και ανάλυσης του, συνεχίζεται ακόμη μέχρι σήμερα. Ετσι γύρω στη δεκαετία του '50 αναφέρονται οι πιο αποφασιστικές ενέργειες όσον αφορά τον εννοιολογικό καθορισμό της "ανάλυσης λόγου".

Οι προγενέστερες έρευνες της σχολής των Ρώσων γλωσσολόγων φορμαλιστών στα έτη 1910-1920 με πρωτεργάτη τον V. Fropf (1), αποτελούν μία συνεισφορά στο χώρο της δομικής γλωσσολογίας μέσα από την αναζήτηση μιάς λογικής που διέπει τις διαφραστικές διασυνδέσεις ενός λόγου, που στην περίπτωση τους αναφέρονταν σε λαϊκούς μύθους. Οι Ρώσοι φορμαλιστές, χωρίς να καταφέρουν να συνδέσουν το λόγο με τις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες παραγωγής του, προετοίμασαν κατά κάποιον τρόπο το πεδίο που μεταγενέστερα ονομάστηκε "ανάλυση λόγου".

Η δεκαετία του '50 χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση δύο αναζητήσεων στο χώρο της ανάλυσης λόγου, η μία καθαρά αμερικάνικης προέλευσης και η άλλη προερχόμενη από τον ευρωπαϊκό χώρο. Ο αμερικανός Z. Harris (2) κατόρθωσε με την επινόηση των **γλωσσικών μετασχηματισμών**, δηλαδή τη μετάβαση από μικρότερες σε μεγαλύτερες γλωσσικές δομές, να σπάσει το φράγμα της πρότασης, επισημαίνοντας τα **υπερπροτασιακά** συστατικά, ενότιες δηλαδή πέρα από την πρόταση που συνιστούν ένα κείμενο.

Οι E. Benveniste και R. Jakobson προερχόμενοι από τον ευρωπαϊκό χώρο πρόσφεραν προς την κατεύθυνση θεμελίωσης μιάς θεωρίας του **λόγου** αναζητώντας τους τρόπους σύνδεσης ανάμεσα στο ομιλούν υποκείμενο και στις ομιλούμενες προτάσεις. Η έρευνα του Benveniste για τη λειτουργία του "μιλήματος" (enonciation) υποκαούει σε όρους της επικοινωνίας, αφού θεωρεί ότι η γλωσσική πράξη είναι μιά καθαρά επικοινωνιακή διαδικασία η οποία συνεπάγεται την έρευνα των κανόνων με τους οποίους ένας ομιλητής επικοινωνεί με τους άλλους.

Η συνεισφορά του Jakobson (3) επικεντρώνεται στη θεωρία του για τις λειτουργίες του ανθρώπινου λόγου (langage). Οι έξι

(1) V. PROPP, **Morphologie du conte**, γαλλική μετάφραση, Gallimard, 1970.

(2) Z. HARRIS, "Discourse analysis", στο περιοδικό **Language**, n° 28, 1952.

(3) R. JAKOBSON, **Essais de linguistique générale**, Les Editions de Minuit, 1973.

λειτουργίες που θεμελιώσε ανταποκρίνονται στους έξι όρους του βασικού σχήματος της επικοινωνίας και είναι οι εξής :

- α) Η συναισθηματική λειτουργία που σχετίζεται με τον αποστολέα και περιέχει όλα τα εκφραστικά μέσα του υποκειμένου που μιλά σε σχέση με αυτά τα οποία εκφέρει.
- β) Η βουλευτική λειτουργία που στρέφεται στον αποδέκτη. Με τη λειτουργία αυτή δηλώνεται το αποτέλεσμα που ο αποστολέας επιδιώκει να παράγει στον αποδέκτη.
- γ) Η αναφορική λειτουργία που εξετάζει το αναφερόμενο, έχει σαν χώρο δράσης την πληροφορία που μεταφέρεται μέσω ενός μηνύματος.
- δ) Η φατική λειτουργία, που έχει σα στόχο να εξασφαλίσει την επαφή μεταξύ αποστολέα και αποδέκτη, προσδιορίζει τα μηνύματα που αποσκοπούν να επιμηκύνουν ή να διακόψουν την επικοινωνία. Η λειτουργία αυτή επιβεβαιώνει την επαφή μεταξύ αποστολέα και αποδέκτη, σκοπεύει στον έλεγχο της μεταφοράς του μηνύματος.
- ε) Η ποιητική λειτουργία που αφορά το μήνυμα αυτό καθαυτό. Το βάρος σ' αυτή τη λειτουργία δίνεται κατεξοχήν στην αξία του μηνύματος ως μορφή και επιδιώκει να διεγείρει στον αποδέκτη συγκινησιακές καταστάσεις.
- στ) Η μεταγλωσσική λειτουργία το κέντρο βάρους της οποίας βρίσκεται στον κώδικα. Κάθε φορά που ο αποστολέας ή ο αποδέκτης κρίνουν αναγκαίο να επιβεβαιώσουν αν χρησιμοποίησαν τον ίδιο κώδικα, ο λόγος επικεντρώνεται στον ίδιο τον κώδικα δηλαδή στην μεταγλωσσική λειτουργία.

Ο Ν. Chomsky στο χώρο της **γενετικής μετασχηματιστικής γραμματικής**, επικέντρωσε την προσοχή του στη **γενετική δημιουργικότητα** δηλαδή την ικανότητα του ανθρώπου να δημιουργεί άπειρες νέες προτάσεις. Η ερμηνεία της παραγωγής και κατανόησης των προτάσεων είναι το αντικείμενο της γενετικής μετασχηματιστικής γραμματικής. Η ιδιαίτερη αναφορά του στο ρόλο της **σύνταξης** (1) έδωσε ερεθίσματα για ένα πλούσιο προβληματισμό γύρω από τον πρωταρχικό ή μη ρόλο της συντακτικής όσον αφορά την παραγωγή και κατανόηση των προτάσεων μιάς γλώσσας. Η προβληματική συνοψίζεται σε ένα ερώτημα που μπορεί να διαμορφωθεί ως εξής : Η

(1) N. CHOMSKY, **Aspects of the Theory of Syntax**, The MIT Press, Cambridge Mass, 12η έκδοση, 1980.

πρόταση δεν είναι απλό συστατικό και προϊόν αφαιρέσεως από ένα μεγαλύτερο, πολύ πιο σύνθετο και πολύπλοκο δίκτυο σχέσεων, το κείμενο ;

Στην όλη θεωρητική έρευνα για την έννοια και τη λειτουργία του **λόγου** δεν μπορούμε να μην αναφέρουμε και τις αναζητήσεις που ξεκινάνε από μιά φιλοσοφική προσέγγιση όπως οι εργασίες του M. Foucault (1) και του J. Derrida (2).

Η αναφορά μας στην προβληματική των "αναλύσεων λόγου" βρίσκεται πολύ μακριά από το να είναι εξαντλητική. Το πεδίο έρευνας σ' αυτόν τον ιδιαίτερο χώρο που προσπαθεί να κατανοήσει τη λειτουργία και το μηχανισμό παραγωγής ενός μηνύματος είναι πολύ ευρύ και ποικιλόμορφο. Η σύγκλιση πολλών θεωρητικών κλάδων σ' αυτό το πεδίο έρευνας έχει μιά ιδιαίτερη γοητεία αφού η προσφορά του κάθε χώρου συγκλίνει σε ένα κοινό στόχο που είναι η βαθύτερη κατανόηση ενός κειμένου ή λόγου.

Μετά την σχετικά σύντομη αυτή καταγραφή στην προβληματική του πεδίου έρευνας της "ανάλυσης λόγου" θα καταλήγαμε σε μιά κάποια αποδοχή όσον αφορά στη θεώρηση της λειτουργίας του **λόγου** που κατά τη γνώμη μας συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον αφού λαμβάνει υπόψη τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της λειτουργίας. Έτσι ο λόγος εκλαμβάνεται ως κοινωνικο-ιστορικό αντικείμενο, όπου το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις διαφραστικές δομήσεις σε σχέση με τις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες παραγωγής.

Μιά σύντομη καταγραφή των βασικών χαρακτηριστικών των τριών κατευθύνσεων που αναφέραμε πιο πάνω θα ολοκληρώσει την αναφορά μας στη γλωσσολογική τύπου προσέγγιση.

Λεξικολογική προσέγγιση

Στην περίπτωση της λεξικολογικής ανάλυσης ενός μηνύματος το κέντρο βάρους βρίσκεται στο επίπεδο της λέξης. Το ενδιαφέρον δηλαδή επικεντρώνεται στη γλωσσική ενότητα που ορίζεται ως **λέξη**. Οι δύο πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις λεξικολογικής προσέγγισης είναι α) η ποσοτική (λεξικομετρ(α)) και β) η δομική λεξικολογ(α).

(1) M. FOUCAULT, *Αρχαιολογία της γνώσης*, Εξάντας, 1987 και M. Foucault, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, Γνώση, 1986.
 (2) J. DERRIDA, *L'écriture et la différence*, Seuil, 1967.

Όσον αφορά στην πρώτη περίπτωση αξίζει να σημειωθεί ότι ο ορισμός της "λέξης" ποικίλλει από τον ένα ερευνητή στον άλλο. Στις αρχές χρησιμοποίησης της ποσοτικής λεξικολογίας η ανάλυση περιοριζόταν στην απλή καταμέτρηση των λέξεων. Η χρήση όμως των υπολογιστών έδωσε την δυνατότητα να καταμετρηθούν οι εμφανίσεις των λέξεων σε σχέση με τη θέση τους σε ένα συγκεκριμένο "σώμα" ανάλυσης, όπως επίσης και οι συχνότητες των συνδυασμών με στόχο την ανεύρεση των γλωσσικών εννοιών που είναι πιά πλούσιες σε πληροφορία.

Πολύ συχνά γίνεται η διάκριση στις αναφερόμενες ως "λέξεις - εργαλεία" που αποτελούν το μισό περίπου των όρων που χρησιμοποιούνται σε ένα λόγο. Οι "πλήρεις λέξεις" είναι εκείνες οι ενότητες που περιέχουν την μεγαλύτερη σημασία δηλαδή αυτές που εννοιολογικά είναι πιά φορτισμένες από σημασίες-πληροφορία. Αυτές οι έννοιες που εμφανίζονται κατά μέσο όρο με μιά συχνότητα αναφορικά μεγαλύτερη από το μέσο όρο ονομάζονται "λέξεις - κλειδιά".

Η ανάλυση με τη βοήθεια του υπολογιστή επιτρέπει την αξιολόγηση των μηνυμάτων ακολουθώντας τα εξής βήματα :

- Η αλφαβητική ανάγνωση λόγων επιτρέπει την ανεύρεση με ακριβή τρόπο της παρουσίας ή της απουσίας λέξεων.
- Η ταξινόμηση ανάλογα με τη συχνότητα εμφάνισης των λέξεων επιτρέπει την ιεράρχηση των εννοιών που ο πομπός ήθελε να μεταδώσει.
- Η έρευνα της πλούσιότητας του λεξικολογίου, σε σχέση με το συνολικό αριθμό των λέξεων και τον αριθμό των διαφορετικών λέξεων που χρησιμοποιούνται σε ένα λόγο, συνιστούν ενδείξεις της καλής ή μη κατανόησης του βαθύτερου νοήματος ενός μηνύματος.
- Η "ανάλυση παραγόντων" (1) με την εφαρμογή της στη λεξικολογία προσφέρει μιά νέα δυνατότητα στη μελέτη ενός μηνύματος. Επιτρέπει την εξέταση των υπολανθανόντων παραγόντων που είναι πολύτιμοι γιά την ερμηνεία των αποτελεσμάτων.

(1) Αναφερόμαστε στις εργασίες μιάς ομάδας του Ινστιτούτου Πολιτικής Επικοινωνίας της Σορβόνης με Διευθύνοντα τον J. M. Cotteret. Ως χαρακτηριστικά έργα αναφέρονται :

- J. M. COTTERET, *Giscard - Mitterrand, 54774 mots pour convaincre*, PUF, 1976.

- G. AYACHE et J. M. COTTERET, "Des mots en quête de voix", στο περιοδικό *Les Cahiers de la Communication*, n° 4-5, 1981.

- Η ανάλυση που ερευνά τους συνδυασμούς των λέξεων σε ένα λόγο με τη βοήθεια στατιστικών εργαλείων δίνει τη δυνατότητα κατανόησης ενός κειμένου σε σχέση με τα συμφραζόμενα του (1).

Η **δομική λεξικολογία** ξεκινώντας από τη βασική αρχή ότι το λεξικό δεν είναι μία μάζα λέξεων υποστηρίζει ότι η ανάλυση θα πρέπει να ξεκινήσει από μία βασική θεώρηση όπου υποθέτουμε πλέον **οργανωμένα σύνολα εννοιών** δηλαδή ενότιες σημασίες που συνιστούν μία λέξη. Αυτού του τύπου οι αναλύσεις ερευνούν τα σημασιολογικά χαρακτηριστικά που ενυπάρχουν μέσα σε μία λέξη ανατρέχοντας σε εννοιολογικές παραδοχές κοινά αποδεκτές. Έτσι π.χ. στη λέξη "αιμορραγία" θα μπορούσαν να αποδοθούν οι εξής σημασίες : αδυναμία, κίνδυνος θανάτου, ροή αίματος, χάσιμο της συνείδησης, επείγον, ανάγκη για εξωτερική βοήθεια κλπ. Μ'αυτού του είδους τις αναλύσεις απελευθερωνόμαστε όλο και πιά πολύ από το έκδηλο περιεχόμενο ενός λόγου προσπαθώντας να εμβαθύνουμε στο εννοιολογικό δίκτυο των διαφορετικών σημασιών σε σχέση με τη διαφορετική χρήση που επενεργείται (connotations).

Τα μεθοδολογικά βήματα που ακολουθούμε στη διαδικασία ανάλυσης στην περίπτωση της δομικής λεξικολογίας είναι τα εξής :

- Εννοιολογική ανάλυση κάθε λέξης όπως ήδη διατυπώσαμε αμέσως πριν.
- Ταξινόμηση αυτών των εννοιών σε κατηγορίες ανά ζεύγη, όπου κάθε εννοιολογική ενότητα βρίσκεται σε αντίθεση με την άλλη του ίδιου ζεύγους. Η αντιθετική αυτή ταξινόμηση μας προσφέρει ήδη ένα δομικό στοιχείο. Αυτή η αντίθεση αποτελεί συγχρόνως την υπονοούμενη σημασία του λόγου, τη δομή των εννοιών του και μία ολοκληρωμένη ανάγνωση του.

Συντακτική προσέγγιση

Στην περίπτωση αυτή το κέντρο βάρους μετατίθεται από τη λέξη ως γλωσσολογική ενότητα στο επίπεδο της φράσης και της πρότασης, όπου το γραμματικό αποτέλεσμα κατέχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

(1) Οι έρευνες προς αυτή την κατεύθυνση από το Εργαστήριο της Πολιτικής Λεξικολογίας του Ecole Normale Supérieure (E.N.S.) του Saint Cloud (Γαλλία) είναι αξιόλογες. Αναφέρουμε την παραδειγματική εργασία *Des tracts en mai 1968, mesures de vocabulaire et de contenu*, A. Colin, 1975.

Θα αναφέρουμε τις κυριότερες εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί με την εφαρμογή της συντακτικής προσέγγισης χωρίς να επιμένουμε σε μιά ανάλυση των μεθοδολογικών της εργαλείων, πράγμα αδύνατον να υλοποιηθεί σε αυτό το σημείωμα λόγω μεγάλης έκτασης των μεθοδολογικών αναφορών γι' αυτό το θέμα. Η προσφορά του αμερικάνικου Δομισμού, με κύριο εκφραστή τον Z. Harris αξίζει να σημειωθεί για την αυστηρή εμπειρική μέθοδο που υιοθέτησε στη γλωσσολογική ανάλυση ενός "σώματος" (corpus) και την ιδιαίτερη αναφορά στην **κατανομή** των στοιχείων. Η συντακτική προσέγγιση δέχεται ότι η πρόταση έχει **γραμμακή διάταξη** και **ιεραρχική δομή** και ότι μέγιστη μονάδα ανάλυσης είναι η πρόταση και ελάχιστη η λέξη (μόρφημα). Ενδιαμέσες ενότητες είναι οι φράσεις.

Οι εργασίες του Εργαστηρίου της Κοινωνικής Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Paris VII, κάτω από την καθοδήγηση του M. Pecheux είναι χαρακτηριστικές της συντακτικής προσέγγισης. Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Pecheux : "Το ουσιαστικό σημείο σ' αυτήν την προσέγγιση είναι ότι δεν εξετάζει μόνον τη φύση των χρησιμοποιούμενων λέξεων αλλά επίσης και κυρίως τα κατασκευάσματα μέσα στα οποία αυτές οι λέξεις συνδιάζονται, στο μέτρο που αυτά καθορίζουν τη σημασία που παίρνουν οι λέξεις" (1). Σκοπός της "αυτοματικής ανάλυσης του λόγου" είναι να δείξει πως η διαδικασία παραγωγής ενός λόγου προκύπτει από τη σύνδεση των συνθηκών παραγωγής με ένα δεδομένο γλωσσικό συντακτικό σύστημα.

Ανάλυση του "μιλήματος"

Το "μίλημα" σύμφωνα με τον E. Benveniste και τον J. L. Austin πέρα από τα αυστηρά γλωσσικά και τα διάφορα εκφραστικά στοιχεία περιέχει επιπλέον συναίσθημα, συμπεριφορά, στάση και σχέσεις κοινωνικού ρόλου. Μ' αυτήν την έννοια το "μίλημα" είναι μία συνεχής γλωσσική συμπεριφορά που εκφέρεται από το ίδιο πρόσωπο και εξετάζεται από την κοινωνιογλωσσολογία σε συνάρτηση με τις γλωσσικές συνθήκες, τη στρατηγική του ομιλητή και το αποτέλεσμα που αυτός επιδιώκει.

(1) M. PECHEUX, "La sémantique et la coupure saussurienne", στο περιοδικό **Langages**, n° 21, 1970. Σημειώνουμε ότι το n° 37 του περιοδικού **Langages**, 1975, είναι αφιερωμένο στις έρευνες της ομάδας του M. PECHEUX.

Το "μίλημα" αφορά περισσότερο την άποψη του **πομπού** και της **παραγωγής**. Η έρευνα του συνεπάγεται την αναζήτηση των κανόνων σύμφωνα με τους οποίους ένας ομιλητής επικοινωνεί με τους άλλους. Αυτό που ενδιαφέρει βεβαίως τη γλωσσολογία είναι κυρίως οι γλωσσικές ενδείξεις που "μιλήματος" που βρίσκονται μέσα στη λεκτική εκφορά. Αυτές οι ενδείξεις αναφέρονται, όπως ήδη υπογραμμίσαμε, στον ίδιο τον ομιλητή και στην κατάσταση στην οποία βρίσκεται ως ομιλητής. Κάτω λοιπόν από μία στενή έννοια, το "μίλημα" δηλώνει την παρουσία ή καλύτερα την συμμετοχή του ομιλούμενου υποκειμένου στα λόγια που εκφέρει. Σ' αυτή την περίπτωση η έρευνα στοχεύει στο να ανακαλύψει μέσα στη λεκτική εκφορά το είδος της σχέσης που ο ομιλητής φτιάχνει με την λεκτική εκφορά και το αντικείμενο της.

Το ενδιαφέρον για την ανάλυση του "μιλήματος" ξεκίνησε από τη δυσκολία ανάλυσης των διαδεικτικών στοιχείων δηλαδή των λέξεων που δεν έχουν δική τους αναφορά αλλά κατανοούνται από τις συνθήκες της επικοινωνίας όπως για παράδειγμα οι προσωπικές αντωνυμίες πρώτου και δευτέρου προσώπου, τα επιρρήματα εδώ, τώρα κλπ., η χρήση μερικών χρόνων όπως ο ενεστώτας κ.α.

Στην προβληματική της ανάλυσης του "μιλήματος" εντάσσονται οι εργασίες του E. Benveniste και του R. Jakobson όπως έχουμε ήδη υπογραμμίσει, καθώς και εκείνες του J. L. Austin και του J. R. Searle, που δίνουν προτεραιότητα στη διαδικασία της επικοινωνίας (1). Ο Austin συγκεκριμένα παρατηρεί ότι χρησιμοποιούμε τη γλώσσα για να κάνουμε **λεκτικές πράξεις** δηλαδή να κατηγορήσουμε, να υποσχεθούμε, να προειδοποιήσουμε, να συμφωνήσουμε. Η θεωρία των λεκτικών πράξεων προϋποθέτει τη θεωρία των γλωσσικών παιχνιδιών, αφού "πράγματα που πορούμε να κάνουμε με λέξεις" εντάσσονται σε ανθρώπινες ενέργειες που διέπονται από κανόνες.

(1) Αναφέρουμε τις εργασίες του J. L. AUSTIN, **How to do things with words**, Oxford University Press, 1962 και του J. R. SEARLE, **Speech acts : an essay in the philosophy of language**, Cambridge University Press, 9η έκδοση, 1983.

γ. Σημειολογική ή σημειωτική ανάλυση

Η σημειολογία ή σημειωτική (1) είναι η επιστήμη που μελετά τη λειτουργία των σημείων σε όλες τους τις εκφάνσεις, γλωσσικές ή μη, που παρατηρούνται στους κόλπους της κοινωνικής ζωής, προσπαθώντας να καταλάβει τη σημασιολογική τους διάσταση. Στοχεύει λοιπόν να λειτουργεί ως μία θεωρία της **σημασίας** μέσα από την περιγραφή των γλωσσικών ή μη παραστάσεων που δηλώνουν αυτή τη σημασία.

Η σχέση ανάμεσα στη σημειολογία και τη γλωσσολογία είναι πολύ στενή (2). Θα μπορούσαμε να τολμήσουμε να αναφερθούμε στη σημειολογία ως μία δευτέρα γλωσσολογία. Πέρα από τη γραμματική ενός κειμένου ή λόγου υπάρχει η **αφήγηση**. Η διερεύνηση της αφήγησης ενός κειμένου πραγματοποιείται με τη **δομική** ανάλυση, με τη βοήθεια αφαιρετικών διαβημάτων, μέσα από την εξέταση του

(1) Σύμφωνα με τον F. DE SAUSSURE η σημειολογία είναι η θεωρητική επιστήμη των σημείων που μελετάει "τη ζωή των σημείων στους κόλπους της κοινωνικής ζωής". Η ιδέα μιάς ενοποιημένης επιστήμης όλων των συστημάτων σημασίας εκφράζεται στο έργο του ελβετού γλωσσολόγου, θεμελιωτή της δομικής γλωσσολογίας που ο ίδιος ονόμασε σημειολογία (**Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας**, Παπαζήσης, 1979). Σχεδόν ταυτόχρονα αναπτύχθηκε η σημειωτική του αμερικανού φιλοσόφου C. PIERCE (**Ecrits sur le signe**, Seuil, 1979 και το περιοδικό **Langages** n° 58). Ενώ λοιπόν ο Pierce είχε ως βάση αναφοράς τη **λογική**, ο Saussure στηρίχθηκε στη **γλωσσολογία**. "Σκοπός της σημειωτικής είναι να περιγράψει και να ερμηνεύσει λειτουργώντας το κατάλληλο όργανο, τη λειτουργία και τους κανόνες των συστημάτων σημείων και των σημειωτικών διαδικασιών, με ποικίλες πρακτικές εφαρμογές" (Μ. ΣΕΤΑΤΟΣ, **Διαβάζω**, τευχ. 71). Η σχέση της σημειωτικής με τη σημειολογία προκάλεσε πολλές συζητήσεις από τους περισσότερους όμως έγινε αποδεκτό ότι η διαφορά τους είναι μόνο ιστορική, ενώ έχουν κοινή σημασία.

(2) Για τον SAUSSURE η γλώσσα ως μία συγχρονική συνολική δομή είναι ένα μόνο από τα συστήματα σημείων που διέπεται όπως και τα υπόλοιπα συστήματα, από τις γενικές νομοτέλειες της σημειολογίας. Σύμφωνα λοιπόν με αυτή την άποψη η γλωσσολογία είναι κλάδος της σημειολογίας ή της σημειωτικής. Υπάρχουν όμως σημειολόγοι που αντιστρέφουν αυτή τη σχέση δηλαδή θεωρούν τη σημειολογία ως κλάδο της γλωσσολογίας. Ο J. DERRIDA (**Περί Γραμματολογίας**, Γνώση, 1990) υποστηρίζει ότι η ίδια η προσέγγιση του Saussure περιέχει μέσα της τη δυνατότητα να αναστραφεί. Ο R. BARTHES ("**Elements de semiologie**", **Communications**, n° 4) δήλωσε καθαρά ότι "θα πρέπει να παραδεχτούμε από εδώ και μπρος τη δυνατότητα να αντιστρέψουμε μιά μέρα την πρόταση του Saussure αποδεχόμενοι ότι: η γλωσσολογία δεν είναι ένα μέρος, έστω προνομιούχο, της γενικής επιστήμης των σημείων, αλλά είναι η σημειολογία που αποτελεί μέρος της γλωσσολογίας."

τρόπου με τον οποίο είναι δομημένο το κείμενο ως **ολότητα**. Οι γλωσσολόγοι όταν προχωρούν πέρα από το επίπεδο της φράσης συναντούν **το σύνολο** των φράσεων, αυτό δηλαδή, που θέλει να διηγηθεί ένα κείμενο. Το ενδιαφέρον δηλαδή της επιστήμης των σημείων επικεντρώνεται στο μήνυμα ως ολότητα, οπότε είναι αυτονόητο ότι για τους ερευνητές της λειτουργίας των σημείων είναι ολόκληρο το κείμενο, πέρα από τις λέξεις και τις φράσεις, που μπορεί να συνεισφέρει ουσιαστικά στην κατανόηση της σημασίας του. Στο επίπεδο της ανάλυσης μηνύματος γλωσσικών σημείων τα σύνορα ανάμεσα στη γλωσσολογία και τη σημειολογία δεν είναι τόσο διακριτά. Σίγουρα αυτό που ενδιαφέρει τον αναλυτή είναι η γενική έννοια, η σημασία που δηλώνει ένα μήνυμα π.χ. μήνυμα προπαγανδιστικό, με στόχο την επίτευξη ενός επικοινωνιακού αποτελέσματος.

Το πεδίο όμως αναφοράς της σημειολογίας είναι πράγματι πολύ ευρύ και επεκτείνεται και σε εξωγλωσσικά συστήματα. Κάτω από μιά γενική θεώρηση, οι εργασίες του R. Barthes αποτελούν πράγματι μιά συμβολή στο χώρο της σημειολογίας.

Ο A. Greimas (1) εκδηλώνοντας άμεσο ενδιαφέρον για τις σχέσεις ανάμεσα στην κοινωνία και τα σημειωτικά συστήματα προσφέρει εργαλεία για την ανάλυση λόγων θεμελιώνοντας μιά θεωρία και μέθοδο ανάλυσης της αφήγησης.

Η J. Cristeva (2) αναζητά τη λειτουργία του "κειμένου" διαρθρώνοντας τη θεωρία των ιδεολογιών με την ψυχανάλυση και τη σημειολογία σε μιά νέα τυποποίηση των σημαίνοντων συστημάτων. Η αναφορά στις σημαίνουσες πρακτικές προσφέρει μιά άλλη διάσταση στο κείμενο προσπαθώντας να εντοπίσει τα σημεία εκείνα που το κείμενο προσπαθεί να καλύψει ή να αποσιωπήσει και να τα απελευθερώσει, απελευθερώνοντας έτσι την απεριόριστη ροή του δημιουργικού λόγου.

Η σημειολογική ή σημειωτική προσέγγιση προσφέρει μιά μέθοδο ανάλυσης για την **ερμηνεία** και την **κατανόηση** ενός μηνύματος. Η συνεισφορά της για την ανάλυση λόγων ή κειμένων οποιασδήποτε μορφής που παράγει σημασίες (εικόνα, γραπτό, μικτό μήνυμα...) είναι πολύτιμη. Ο εμπλουτισμός της σημειολογίας με την

(1) A. GREIMAS, *Sémiotique et sciences sociales*, Seuil, 1976.

(2) J. CRISTEVA, *L'expansion de la sémiotique*, Seuil, 1969. 4.

κοινωνιολογική θεωρία δίνει τη δυνατότητα ερμηνείας και αποκρυπτογράφησης των ιδεολογικών και κοινωνικών πρακτικών (1). Η ερμηνεία του συμβολικού και του μυθικού αποτελεί μέρος της σημειολογικής αναζήτησης για την κατανόηση του μηχανισμού λειτουργίας ενός κειμένου ως ολότητα μέσα από την αφαιρετική διερεύνηση του.

(1) Αξίζει να σημειωθούν προς αυτή την κατεύθυνση οι εργασίες των:

M. FOUCAULT, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, Γνώση, 1981.

U. ECO, *Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή*, Μαλλιάρης Παιδεία, 1985 / *Θεωρία Σημειωτικής*, Γνώση, 1989.

J. BAUDRILLARD, *Pour une critique de l'économie politique du signe*, Gallimard, 1972.

C. LÉVI-STRAUSS, *Les structures élémentaires de la parente*, PUF, 1947.

C. BREMOND, *La logique du récit*, Seuil, 1975.

P. BOURDIEU, *Ce que parler veut dire*, Fayard, 1982.

Από μία άλλη όψη η εργασία του σοβιετικού J. LOTMAN, *La structure du texte artistique*, Gallimard, 1973, δίνει υλικό για την ανάλυση του κειμένου σε σχέση με το περιβάλλον μέσα στο οποίο παράχθηκε.

Ανάλυση της επιχειρηματολογίας

Η διερεύνηση των επιχειρημάτων που εμπεριέχει ένας λόγος προκύπτει από τη σημειολογική προσέγγιση, νέα μορφή της αρχαίας ρητορικής, που χρησιμοποιεί κατεξοχήν τη **δομική ανάλυση**. Η ταξινόμηση της επιχειρηματολογίας (argumentation) σε μιά ειδική κατηγορία, γίνεται για λόγους που ανταποκρίνονται καθαρά στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει αυτή η προσέγγιση.

Η επιχειρηματολογία θα μπορούσε να οριστεί ως μία διαδικασία, στη διάρκεια της οποίας ένας ομιλητής επιχειρεί να οδηγήσει ένα ακροατήριο στην υιοθέτηση μιάς θέσης, με τη χρησιμοποίηση επιχειρημάτων που αποσκοπούν να αποδείξουν το έγκυρο και το αξιόπιστο αυτής της θέσης.

Από την παραπάνω διατύπωση προκύπτει ότι η επιχειρηματολογία είναι μία διαδικασία όπου ένα πρόσωπο αποσκοπεί να εξασκήσει μιά **επίδραση** σε ένα άλλο. Τα στοιχεία που χρησιμοποιεί για την υπέρσπιση μιάς θέσης δεν εμπεριέχουν βία. Είναι μία διαδικασία όπου ο ομιλητής επιχειρεί να **πείσει** χρησιμοποιώντας ορθολογικά στοιχεία. Από εδώ προκύπτει και η σχέση της επιχειρηματολογίας με το διαλογισμό και τη λογική (1). Είναι, όταν αναφερόμαστε στην επιχειρηματολογία, στη διαδικασία δηλαδή ανάπτυξης επιχειρημάτων με λογικό τρόπο, ανατρέχουμε στη λογική η οποία αν δεν προέρχεται από το χώρο της "τυπικής λογικής" εμπνευσμένης από τη μαθηματική επιστήμη, αναφέρεται σε αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε "φυσική λογική". Η "φυσική λογική", που τόσο επιτυχημένα ανέπτυξε ο ελβετός J. B. Grize (2) δεν υπόκειται στους μηχανισμούς της

(1) Η αναφορά στη Λογική του Αριστοτέλη είναι αυτονόητη. Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος συγγραφέας που ανέπτυξε μιά συστηματική θεωρία για την επιχειρηματολογία. Η **Ρητορική** και οι **Τόποι** είναι τα δύο έργα του όπου αναπτύσσει την προβληματική του για τη λειτουργία της επιχειρηματολογίας. Στο πρώτο αναφέρεται στα στοιχεία της πειθούς και στο δεύτερο αναπτύσσει μιά θεωρία του "διαλεκτικού διαλογισμού".

(2) Ο J. B. GRIZE, υπεύθυνος του κέντρου σημειολογικών ερευνών του Πανεπιστημίου Neuchatel της Ελβετίας, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη χρήση της φυσικής γλώσσας μέσα από το **λόγο**. Η φυσική λογική νοείται από αυτόν ως το σύστημα των διαδικασιών των **σκέψεων** που τίθενται σε λειτουργία στη διάρκεια μιάς δραστηριότητας **σχηματοποίησης**. Στη διαδικασία αυτή λαμβάνεται υπόψη το κοινωνικο-πολιτιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν οι συνομιλητές καθώς και η ιδιαίτερη λογική αξία (ιδεο-λογία) του καθενός, σύμφωνα με την οποία τίθεται σε ενέργεια η διαδικασία της επιχειρηματολογίας.

τυπικής λογικής. Στην περίπτωση αυτή ο διαλογισμός αναφέρεται στο κοινωνικο-ψυχολογικό υπόβαθρο καθώς και τις ιδεολογικές αξίες των συνομιλητών.

Η επιχειρηματολογία έχει λοιπόν στενή σχέση με τη Ρητορική και τη Λογική. Σύμφωνα με τον Grize "επιχειρηματολογώ είναι η πράξη όπου με τη βοήθεια του λόγου ψάχνουμε να οδηγήσουμε το ακροατήριο σε μία ενέργεια".

Η ανάλυση λοιπόν των στρατηγικών επιχειρημάτων, δηλαδή των στοιχείων της πειθούς που περιέχει ένα μήνυμα, διερευνά τη **συναχθή** και την **αποτελεσματικότητα** της λειτουργίας του. Τα δύο αυτά στοιχεία είναι αναγκαίο να συνδέονται με το βασικό στόχο που θέτει ένα μήνυμα. Κάθε μήνυμα περιέχει εξάλλου μία ποικιλία επιχειρημάτων λιγότερο ή περισσότερο έκδηλων.

Η **οργάνωση των επιχειρημάτων** ενός μηνύματος συνιστά μία από τις μεγαλύτερες δυσκολίες ανάλυσης του. Η ερώτηση λοιπόν που τίθεται είναι η εξής : "Μπορούμε να μετρήσουμε το είδος των επιχειρημάτων και με ποιό τρόπο;"

Βασικά μπορούμε να διακρίνουμε τεσσερα είδη διαλογισμού που δηλώνουν και διαφορετικούς τρόπους ανάπτυξης ή και αναζήτησης των επιχειρημάτων ενός λόγου.

A. Ο αφαιρετικός συμπερασματικός

Ο Συλλογισμός

Στην περίπτωση αυτή ξεκινάμε από μία γενική πρόταση και ψάχνουμε να την εφαρμόσουμε σε μία ειδικότερη περίπτωση π.χ.

Ο άνθρωπος είναι θνητός

Ο Σωκράτης είναι ένας άνθρωπος

άρα ο Σωκράτης είναι θνητός.

Ο συλλογισμός χρησιμοποιείται πολύ στη διαφήμιση, το παράδειγμα που ακολουθεί είναι ενδεικτικό.

Η αγορά ενός αυτοκινήτου που καταναλώνει λίγα είναι μία έξυπνη ενέργεια

Το μοντέλλο X καταναλώνει λίγα

άρα η αγορά ενός αυτοκινήτου X είναι μία έξυπνη ενέργεια

Ο υποθετικός διαλογισμός

Στην περίπτωση αυτή υπάρχει μία σχέση συνέπειας ανάμεσα σε δύο προτάσεις. Η χρήση υποθετικών συνδέσμων είναι απαραίτητη. Το

δεύτερο σκέλος μιάς πρότασης στην περίπτωση του υποθετικού διαλογισμού έχει ένα ρόλο επιβεβαίωσης ή άρνησης π.χ.

Αν η κυβέρνηση παραμείνει στη θέση της η ανεργία θα συνεχίσει να αυξάνεται.

Το παράδειγμα αυτό θέτει μιά σχέση αιτιότητας ανάμεσα στην πολιτική της κυβέρνησης και την ανεργία.

Ο διαζευκτικός διαλογισμός

Θέτει μιά διάζευξη ανάμεσα σε 2 προτάσεις. Αυτό βεβαίως πετυχαίνεται με τη βοήθεια των διαζευκτικών ενδείξεων (ή , είτε - είτε, ούτε...).

Το παράδειγμα του δίσλημματος είναι χαρακτηριστικό. Το είδος αυτό του διαζευκτικού διαλογισμού ξεκινά από μιά διάζευξη αλλά η ιδιαιτερότητα του είναι να καταλήγει για κάθε πρόταση στην ίδια συνέπεια π.χ. το παλιό δίσλημα του γάμου, όπως αναλύεται από τον P. Oleron (1).

Αν παντρευτείτε θα πάρετε μιά ωραία ή μιά άσχημη γυναίκα,
αν είναι ωραία θα καίγεστε από τη ζήλεια
αν είναι άσχημη δε θα μπορείτε να την υποφέρετε.

άρα δεν πρέπει να παντρευτείτε.

Το δίσλημα είναι ένας απόλυτος τρόπος διαλογισμού, γιατί από τη στιγμή που έχουμε την εμφάνιση ενός τρίτου όρου, ο διαλογισμός πάει να είναι πειστικός. Κάτι άλλο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι υπάρχει πάντα μιά σχέση στη διαδικασία του διαλογισμού ανάμεσα σε αυτόν που παρόχει το λόγο και σε αυτόν που τον προσλαμβάνει. Υπάρχει η δυνατότητα απόρριψης του συλλογισμού. Έτσι η "Λογική του Port Royal" παρατηρώντας το δίσλημα του γάμου διαπιστώνει ότι "Δεν είναι αναγκαίο μιά ωραία γυναίκα να γίνεται αιτία ζήλειας, γιατί μπορεί να είναι τόσο συνετή ώστε να μην υπάρχει λόγος να αμφισβητείται η πιστότητα της".

B. Ο Επαγωγικός

Αυτός ο τρόπος διαλογισμού ξεκινά από το ειδικό και προχωρεί στο γενικό. Η ιδιαιτερότητα του επαγωγικού τρόπου σκέψης ή ανάλυσης, περιλαμβάνει δύο βασικά χαρακτηριστικά α) την αναφορά στα γεγονότα και β) την διαίρεση μιάς θέσης σε διαφορετικά μέρη

(1) P. OLERON, L'argumentation, Que sais-je, n° 2087.

που εξετάζονται διαδοχικά. Η αποτελεσματικότητα της επιχειρηματολογίας εξαρτάται από τα δύο αυτά γνώρισμα. Τα γεγονότα ανατρέχουν σε μιά συγκεκριμένη εμπειρία πιθανότατα οικεία στον καθένα, με την οποία δεν μπορείς παρά να συμφωνήσεις. Η διαδοχική εξέταση των μερών μιάς θέσης δίνει την εντύπωση μιάς πιά ολοκληρωμένης διερεύνησης του θέματος.

Η αναφορά στο παράδειγμα είναι ένα διάβημα επαγωγικού τύπου όπου αυτό το οποίο συγκρατείται είναι η αναφορά στα γεγονότα.

Ο συλλογισμός κατ'αναλογία

Η αναλογία είναι μία έννοια διφορούμενη και ελάχιστα αυστηρή. Βρίσκεται όμως στη βάση πολλών πρακτικών συμπεριφορών επιτρέποντας τη μετάβαση από το γνωστό στο άγνωστο ή στο λιγότερα γνωστό. Ο νομοθετικός συλλογισμός ανατρέχει συχνά στην αναλογία. Είναι συχνή η αναφορά επίσης στον πολιτικό χώρο.

Ο συλλογισμός "κατ'αποκλεισμό"

Στην περίπτωση αυτή εξετάζονται διαφορετικές ερμηνείες ή δυνατές λύσεις και αφού αποφασιστεί ότι από όλες μόνο μία είναι αποδεκτή, καταλήγουμε στην υιοθέτηση αυτής της τελευταίας. Η αξία αυτού του διαβήματος βρίσκεται στο γεγονός ότι δίνει την εντύπωση ότι μετά από την εξέταση όλων των πιθανοτήτων η κατάληξη σε μιά είναι μιά διαδικασία που επιβάλλεται. Η ιατρική ή αστυνομική διάγνωση ανήκει σ'αυτήν την κατηγορία συλλογισμού.

Οι διάφορες προσεγγίσεις που έχουν επιχειρηθεί μέχρι σήμερα στο χώρο της επιχειρηματολογίας ανοίγουν ένα ευρύ πεδίο προοπτικών αφού τα θεωρητικά εργαλεία που χρησιμοποιούν έχουν ποικίλλη προέλευση (λογική, κλάδος των συμβολικών συστημάτων, γλωσσολογία, σημειολογία, ψυχολογία, κοινωνικές επιστήμες...). Η επιχειρηματολογία εκφράζεται με τη βοήθεια συμβόλων, κυρίως αυτών του ανθρώπινου λόγου (langage) αλλά δεν αποκλείει και τις σχηματικές αναπαραστάσεις δηλαδή τις εικόνες.

Η αναφορά στη ρητορική χαρακτηρίζει ένα μεγάλο αριθμό εργασιών που ασχολούνται με την επιχειρηματολογία. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις μελέτες των C. Perelman (1) και R. Barthes (2). Μιά άλλη

(1) C. PERELMAN, *Le champ de l'argumentation*, PUF, 1970 και C. PERELMAN, L. OLBRECHTS-TYTECA, *Traité de l'argumentation*, Bruxelles, Institut de Sociologie, 1976.

(2) R. BARTHES, "L'ancienne rhétorique", στο περιοδικό *Communications* n° 16, 1970.

Βασική κατεύθυνση περισσότερο γλωσσολογική διακρίνει τις εργασίες του O. Ducrot (1).

(1) O. DUCROT, *Dire ou ne pas dire*, Hermann, 1982.

2. Επιπρόσθετο υλικό σχετικό με τις αναλύσεις μηνυμάτων

Εικόνα

&

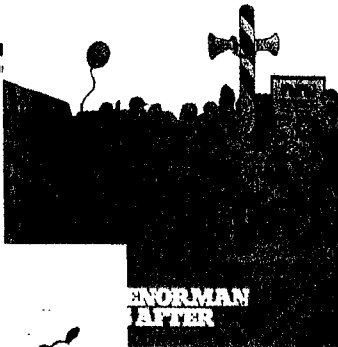
ΠΟΛΙΤΙΚΗ

tu crois qu'un an de service c'est seulement chantant ?

GENERATION SOCIALIS ET LIBERALE
FETE DES JEUNES GISCARDIENS

comites de lutte des ob
boite postale 103, 75 522 par
téléphone 33 64970 14

ENORMAN AFTER

Η εικόνα στο πλαίσιο του «δημόσιου χώρου», όπου βρίσκεται έκφραση η πολιτική δράση και αναπτύσσονται αυλλογικές πρακτικές, λαμβάνει ποικίλες μορφές, αποδίδοντας -σε τελευταία ανάλυση- στο περιεχόμενο του μηνύματος διαφορετικές σημασίες.

Η πολιτική δράση απαιτεί τη νομιμοποίηση, την αναγνώριση, δηλαδή, των επιμέρους πρακτικών της, έτσι ώστε το εκάστοτε πολιτικό σύστημα να ισορροπεί ή μη, εξαιτίας της αμφισβήτησης, στην περίπτωση της ανισορροπίας, του συστήματος των διαφόρων επιλογών ή αποφάσεων που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό του.

ΤΗΣ

ΜΑΡΙΑΝΝΑΣ ΨΥΛΛΑ

Λέκτορας στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Παντείου Πανεπιστημίου

Η παραπάνω διαδικασία αποτελεί κεντρική προβληματική της επικοινωνίας που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής, όπου αναμφίβολα οι δύο συνιστώσες του πολιτικού παιχνιδιού, εξουσία - πολίτες, βρίσκονται σε αναζήτηση ενός κοινού κώδικα αξιών, με στόχο την όσο το δυνατόν καλύτερη συμβίωσή τους. Η επικοινωνία, λοιπόν, δεν είναι παρά μια κοινοποίηση αξιών που επιτρέπει στους διαφορετικούς συμμετέχοντες να συνεννοηθούν στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, οι επιδράσεις της πολιτικής επικοινωνίας (1) αναφέρονται από τη μια στους ίδιους τους εκφραστές της πολιτικής εξουσίας και, από την άλλη, στη γνώση που αποκτούν οι πολίτες για τα πολιτικά δρώμενα, όσο και στη συγκεκριμένη στάση και συμπεριφορά που υιοθετούν κάθε φορά. Όσον αφορά στους φορείς της πολιτικής εξουσίας, οι επιδράσεις της επικοινωνιακής λειτουργίας αναφέρονται τόσο στη διαμόρφωση της πολιτικής τους εικόνας όσο και στην ίδια τη διαδικασία της πολιτικής απόφασης. Απ' αυτήν την άποψη, η λειτουργία της πολιτικής διαφήμισης, καθώς και του πολιτικού μάρκετινγκ, είναι καθοριστική.

Πιο συγκεκριμένα, η χρήση της εικόνας, στο πλαίσιο λειτουργίας της πολιτικής επικοινωνίας, υλοποιείται μέσα από την εφαρμογή ποικίλων μέσων που πολύ συχνά συνδυάζουν μια σειρά συστημάτων -σημείων (2), με στόχο τη μετάδοση ενός μηνύματος πολιτικού περιεχομένου. Πιο αναλυτικά, αναφερόμαστε στη χρήση της εικόνας στη στατική - γραφική της μορφή (φωτογραφία, αφίσα, σκίτσος) καθώς και στην κινούμενη εικόνα, μέσα από την οπτικοακουστική της έκφραση. Η πληθώρα των μηνυμάτων, με τη χρήση εικονικών σημείων, που κυριαρχεί στις σύγχρονες κοινωνίες δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση ν' αφήσει αδιάφορο το πολιτικό πεδίο. Αξιοπαρατήρητο είναι το γεγονός ότι μια εικόνα δηλώνει πολυποικίλες σημασίες, με περισσότερο ή λιγότερο άμεσο και έκδηλο τρόπο. Η ίδια η υπερπίσχυση της οπτικοακουστικής επικοινωνίας, στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών συνθηκών, αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στον ρόλο της εικόνας στη διαμόρφωση του πολιτικού παιχνιδιού. Η αποδυνάμωση του επιχειρηματικού πολιτικού λόγου στη σημερινή πολιτική σκηνή ενδυναμώνει τον ρόλο της εικόνας, τόσο στην προβολή του προφίλ των πολιτικών προσώπων όσο και στην επιβολή των εικόνων μέσα από τη χρήση του φωτορεπορτάζ (αποτύπωση πολιτικών γεγονότων με τη βοήθεια εικόνων) για την πληρέστερη κάλυψη των ειδήσεων πολιτικού περιεχομένου. Οι εικονικοί κώδικες, κυρίως στο πλαίσιο της φωτοειδησεογραφίας, αποδίδουν ένα νόημα πιο παγκόσμιο, ευρύτερα αντιληπτό από ό,τι τα φωνητικά σημεία που εμπεριέχουν πολλές φορές διαφορετικές σημασίες.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι η οργάνωση της επικοινωνίας στον «δημόσιο χώρο» υλοποιείται πάντοτε με την υιοθέτηση κάποιων τεχνικών (3). Οι τεχνικές που οργάνωνουν σήμερα τον «δημόσιο χώρο» είναι η διαφήμιση, το marketing, οι συγγομμετρήσεις της κοινής γνώμης και τα επικοινωνιακά μέσα που διαθέτουν τον ήχο και την εικόνα, με κυρίαρχο μέσο την τηλεόραση. Η τηλεόραση είναι, εξάλλου, το μέσον που υιοθετεί τις παραπάνω τεχνικές με πολύ μεγάλη επιτυχία, όσον αφορά στις επιδράσεις που επιφέρει στο καταναλωτικό κοινό, στην προβολή θεμάτων τόσο κοινωνικοπολιτικού όσο

και πολιτιστικού περιεχομένου. Εκτός από τη χρήση συγκεκριμένων τεχνικών, από την άλλη η επικοινωνία υποδηλώνει διαφορετικές πρακτικές που σχετίζονται με τη θέση που κατέχει ο καθένας απέναντι στις δομές εξουσίας.

Πιο συγκεκριμένα, η επικοινωνιακή δράση στο πολιτικό πεδίο καθορίζεται από τη θέση και τον ρόλο που κατέχει το άτομο σε σχέση με πρακτικές που αφορούν: α) Την κατάκτηση της εξουσίας, β) Την άσκηση της εξουσίας και γ) Τη συμμετοχή των πολιτών. Κάθε μία από τις παραπάνω πρακτικές καθορίζει και διαφορετικού τύπου επικοινωνιακές σχέσεις, δίνοντας τη βαρύτητα στη χρήση, κάθε φορά διαφορετικών, τεχνικών και κυρίως στην υιοθέτηση στρατηγικών που ποικίλλουν αναλόγως των θέσεων σε σχέση με την εξουσία και των καταστάσεων, όπως αυτές βιώνονται από τους συγκεκριμένους παράγοντες της πολιτικής ζωής (απλοί πολίτες και πολιτικά πρόσωπα).

Αναμφισβήτητα, ο ρόλος της εικόνας στο πλαίσιο των τεχνικών που προαναφέρθηκαν και σε συνδυασμό με συγκεκριμένες πολιτικές πρακτικές και στρατηγικές που επιδιώκονται κατέχει ιδιαίτερα βαρύτητα στην τελική διαμόρφωση του δημοσίου χώρου.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις, που αφορούν κυρίως την οπτικοακουστική εικόνα, δεν αναφέρονται σε καμία περίπτωση την ιδιαίτερη πολιτική σημασία που προσλαμβάνει η χρήση της εικόνας στη στατική της μορφή μέσα από την προβολή και την ανάδειξη φωτογραφιών, σκίτσων και αφισών που συνεχίζουν μέχρι τις μέρες μας να διαδραματίζουν σημαντικό πολιτικό ρόλο. Αλλωστε, η χρήση της αφίσας, του σκίτσου και της φωτογραφίας δίνει τη δυνατότητα έκφρασης και σε ασθενέστερες οικονομικές ομάδες που επιθυμούν να εκφράσουν πολιτικό λόγο, διαθέτοντας λιγότερους πόρους.

Μια τελευταία διαπίστωση αφορά μια πρακτική που βρίσκεται ευρύτερες εφαρμογές στην πολιτική πράξη και η οποία σχετίζεται με τον συνδυασμό ποικίλων κωδικών -εικονικών, λεκτικών και ηχητικών- για την απόδοση ενός πολιτικού μηνύματος. Σημανώς, η παραγωγή ενός μηνύματος εκφράζεται μόνο εικονικά, τις περισσότερες φορές συνδυάζεται και με τη λεκτική έκφραση, καθώς και την ηχητική επένδυση του μηνύματος.

Ολοκληρώνοντας την προσέγγισή μας, θα θέλαμε να τονίσουμε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που αποκτά η ανάλυση και η ερμηνεία των εικονικών μηνυμάτων, με στόχο την κατανόηση των σημασιών που μια εικόνα θέλει να μεταδώσει στον αποδέκτη. Τονίζει ιδιαίτερος η εφαρμογή διαφόρων μεθόδων και τεχνικών, με την άνετη υπερέχηση της σημειολογικής ή σημειωτικής προσέγγισης για την ερμηνεία κυρίως της υιολεθανόσας σημασίας που δηλώνει μια εικόνα, καθώς και του συμβολικού, του μυθικού και του μετωνυμικού στοιχείου που τυχόν αυτή εμπεριέχει.(4)

Βιβλιογραφικές σημειώσεις

(1) Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις επιδράσεις της πολιτικής επικοινωνίας βλ. COTTERET J.M. (1973) «Gouvernants et gouvernés» («La communication politique»), Paris: ed.PUF

(2) Για μεγαλύτερη εμβάθυνση σχετικά με τη χρήση ποικίλων συστημάτων κωδικών στο πλαίσιο μιας επικοινωνιακής πρακτικής βλ. ABASTADO C. (1980) «Messages de medias», Paris: ed.CEDIC

(3) Όσον αφορά στην ανάπτυξη αυτών των θεμάτων τα οποία σχετίζονται με το πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας βλ. GERSTLE J. (1992), «La communication politique», Paris ed.PUF, serie «Que sais-je?» No 2.652.

(4) Για την εφαρμογή της σημειολογικής ή σημειωτικής προσέγγισης υπάρχει μια πληθώρα έργων με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αναφέρουμε, μεταξύ άλλων, τη συνεισφορά της σημειωτικής του Ch. Pierce, βλ. PIERCE, CH. (1978) «Ecrit sur le signe» (γαλλικά μετάφραση) Paris: ed. Seuil, YEROL E. / LEVASSEUR, M. (1991), «Ethnographie de l'exposition», Paris: ed. Centre Georges Pompidou.

ΔΥΟ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ

Δεν είναι καθόλου εύκολο να οριστεί το γλωσσικό φαινόμενο. Η εξαιρετική πολυπλοκότητα και οι πολλές διαστάσεις του λόγου κάνουν ιδιαίτερα δύσκολη την περιγραφή του, καθώς αφορά συγχρόνως τη γλωσσολογία, αλλά και την ψυχολογία (η συμβολική λειτουργία του έχει στενή σχέση με τον ψυχισμό και το συνειδητό), κι ακόμα την κοινωνιολογία (η λεκτική επικοινωνία είναι φαινόμενο κοινωνικό). Γοητευτικό αντικείμενο μελέτης, πρόκληση για όλες τις κοινωνικές επιστήμες και ερευνητικό πεδίο με πλατιούς ορίζοντες για τις νέες γενιές, η θεωρία της επικοινωνίας μελετάει τον «φυσικά συνεχόμενο προφορικό λόγο», πολύ πιο περίπλοκο και άρα δυσκολότερο για την έρευνα από το «πεπερασμένο σύνολο των στοιχείων που απαρτίζουν τον γραπτό λόγο»¹.

Γλωσσολογία, σημειολογία, σημειωτική, εθνογλωσσολογία, κοινωνιογλωσσολογία, γλωσσολογική ανθρωπολογία είναι όροι που σηματοδοτούν τους ορίζοντες μελέτης του γλωσσικού φαινομένου, αλλά (καθώς είναι πολύ καινούριοι και παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούνται αρκετά) παραμένουν συχνά όροι ερμητικοί.

Γλωσσολογία είναι η επιστήμη που μελετάει τη δομή των φυσικών γλωσσών. Όχι τη φιλοσοφία του λόγου ή την εξέλιξη των γλωσσών², αντικείμενα της γλωσσολογίας του 19ου αιώνα, αλλά το σύστημα συμβολισμού, που είναι ο λόγος, όπως συγκριμένα πραγματώνεται στις διάφορες γλώσσες³. Για να τονίσει τη διαφορά αυτή, αντιπαράθετοντας τη σύγχρονη επιστήμη με το άμεσο παρελθόν, όπου κυριαρχούσε η μελέτη της ιστορίας των γλωσσών, ο Αντρέ Μαρτινέ γράφει ότι «είναι φυσικό» στην εποχή μας «η μελέτη ενός εργαλείου, όπως είναι η γλώσσα, να ξεκινάει από τη λειτουργία του» προτού θέσει ερωτήματα «γιατί

Anna Φραγκουλίση, Γλώσσα και Ψυχολογία,

Θεσσαλία, Αθήνα, 1987

που αποτελούν δομική ανάλυση κυρίως λογοτεχνικών κειμένων. Τα έργα αυτά, που μπορούμε να πούμε ότι ανήκουν στη σημειωτική που δεν είναι ακριβώς σημειολογία, εντοπίζουν την προσοχή τους μόνο στα σημαινόμενα, τα νοήματα και όχι στην αδιάρετη σχέση τους με τα σημαίνοντα⁹. Σύμφωνα με τη διάκριση αυτή, η σημειολογία περιέχει τη σημειωτική, ενώ το αντίθετο δεν είναι απαραίτητο.

Μέσα στη γενική θεωρία της επικοινωνίας, η γλωσσολογία έχει σπουδαιότητα θέση, γιατί ο λόγος είναι το σημαντικότερο από τα συστήματα επικοινωνίας, αλλά επίσης γιατί πολλοί ειδικοί άλλων κοινωνικών επιστημών (όπως ο Ζαν Πιαζέ ή ο Κλωντ Λεβί-Στρως) θεωρούν τη γλωσσολογία τον πιο προηγμένο και με τη μεγαλύτερη μεθοδολογική αυστηρότητα κλάδο, ώστε να τη βλέπουν ως πρότυπο μεθοδολογικό για όλες τις συγγενικές επιστήμες.

Επίλεκτο αντικείμενο της γλωσσολογίας είναι ο φυσικός λόγος, δηλαδή ο προφορικός λόγος στην καθημερινή ομιλία. Τη σπουδαιότητα της ομιλούμενης γλώσσας, ασύγκριτα μεγαλύτερη από όση έχει το υποκατάστατο της γραφής, έχουν τονίσει μεγάλοι γλωσσολόγοι, όπως π.χ. ο Έντουαρντ Σαπίρ¹⁰ και ο Εμίλ Μπενβενίστ¹¹. Ο φυσικός, προφορικός λόγος στην καθημερινή ομιλία θεωρείται συστατικός της δημιουργικότητας γενικά, της εφευρετικότητας στο χώρο των νοημάτων και των ιδεών και θεμέλιο της ευφυΐας, κυρίως επειδή η καθημερινή και οικεία μορφή των γλωσσών χαρακτηρίζεται από πολυστημία των λεκτικών στοιχείων, από σχετική ρευστότητα και ευμετάβλητη φύση των σημασιών με απεριόριστη δυνατότητα πολλαπλών παραφράσεων¹².

Η κοινωνιογλωσσολογία, η εθνογλωσσολογία, η γλωσσολογική ανθρωπολογία, η ψυχολογία περιγράφουν την ανάγκη της διακλαδικής αντιμετώπισης του γλωσσικού φαινομένου και τους καινούριους δρόμους που ανοίγονται. Τα πρώτα βήματα της σύγχρονης γλωσσολογίας χαρακτηρίζει τάση για την αυτονόμησή της, που οφείλεται στο γεγονός ότι η παραδοσιακή γλωσσολογία δεν ήταν αυτόνομη ειδικότητα, αλλά ένθετη στη φιλολογία και τη φιλοσοφία. Έτσι, όπως μνημονεύει ο Ρομάν Γιάκομπσον, το πρώτο συνέδριο γλωσσολογίας (το 1928) ο γάλλος γλωσσολόγος Αντουάν Μειγέ το

και πώς το εργαλείο αυτό παραλλάζει μέσα στο χρόνο»⁴.

Σημειολογία είναι όρος του πατέρα της σύγχρονης γλωσσολογίας Φερντινάν ντε Σωσέρ, αντίστοιχος του όρου σημειωτικής, που χρησιμοποιήσαν οι Αμερικανοί κλασικοί, όπως π.χ. ο Λέοναρντ Μπλούμφιλντ. Σημειολογία στο έργο του Σωσέρ και σημειωτική στον Αμερικανών κλασικών σημαίνει την επιστήμη των «σημείων», γενική επιστήμη με αντικείμενο όλα τα συστήματα επικοινωνίας, της οποίας ο κυριότερος κλάδος είναι η γλωσσολογία. Σύμφωνα με τον ορισμό που έχει δώσει ο Ρομάν Γιάκομπσον, υπάρχουν τρεις επάλληλοι κύκλοι, η γλωσσολογία, η σημειωτική και η γενική επικοινωνία. Χρησιμοποιώντας ο Γιάκομπσον μια υπέθεση του Κλωντ Λεβί-Στρως⁵ πρότεινε να διαιρεθεί η επικοινωνία σε κατηγορίες με τη μορφή επάλληλων κύκλων. Στον μικρότερο κύκλο που βρίσκεται στο κέντρο ανήκει η γλωσσολογία (επιστήμη των γλωσσικών συστημάτων), «που ερευνητικό πεδίο της έχει τα λεκτικά μηνύματα». Στον δεύτερο κύκλο, που περιέχει τον προηγούμενο, ανήκει η σημειωτική, επιστήμη «των σημειωτικών συστημάτων» (όλων των μορφών επικοινωνίας, που τα συστήματά τους αποτελούν υποκατάστατα του φυσικού λόγου, όπως είναι η γραφή, το ταμπόυρλο, τα μορς κτλ. καθώς και όλες οι τυποποιημένες τεχνητές γλώσσες, όπως είναι η μαθηματική γλώσσα κτλ.). Ο τρίτος μεγαλύτερος κύκλος, που περιέχει τους άλλους δύο, αφορά την επιστήμη της επικοινωνίας γενικότερα, στην οποία ανήκουν «η κοινωνική ανθρωπολογία και η οικονομία»⁶. Τέλος, ο ιταλός καθηγητής της σημειωτικής Ουμπέρτο Έκο θεωρεί την παιδεία (κουλτούρα) «φαινόμενο επικοινωνίας θεμελιωμένο σε συστήματα σημασιών» και ονομάζει τη σημειωτική «γενική θεωρία της παιδείας»⁷. Σημειολογία, σημειωτική και επικοινωνία είναι λοιπόν όροι συνώνυμοι⁸ και ορίζουν την επιστήμη της επικοινωνιακής συμπεριφοράς, λεκτικής και εξωλεκτικής. Υπάρχει κάποια σύγχυση, γιατί ορισμένοι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο σημειολογία στη θέση του όρου γλωσσολογία, θέλοντας να τονίσουν ότι πρόκειται για επιστήμη που έχει κόψει τους δεσμούς της με την παραδοσιακή γλωσσολογία του 19ου αιώνα και ανήκει στα σύγχρονα ρεύματα. Επίσης, γιατί υπάρχει πρόσφατη διαφοροποίησή τους με αίτια μεθοδολογικά, σε έργα

χαιρείζει σαν πράξη που δηλώνει την απελευθέρωση και αυτονομία της γλωσσολογίας από τις λοιπές επιστήμες του ανθρώπου. Ένα χρόνο αργότερα ωστόσο ο κλασικός αμερικανός ανθρωπολόγος και γλωσσολόγος, ένας από τους πρωτοπόρους της περιγραφικής γλωσσολογίας, ο Έντουαρντ Σαπίρ έγραφε ότι όσο ήταν απαραίτητη η εσωτερική δόμηση της επιστήμης, άλλο τόσο ήταν ζωτικής σημασίας η διεύρυνση των οριζώντων της. Και πρόσθετε ότι είναι αναγκαίο να στρέψει η γλωσσολογία το ενδιαφέρον της όλο και περισσότερο σε προβλήματα ανθρωπολογίας, κοινωνιολογίας και ψυχολογίας, που κατακλύζουν το χώρο του λόγου¹³. Για την ανάγκη πολυεπιστημονικής αντιμετώπισης του γλωσσικού φαινομένου, ο Ρομάν Γιάκομπσον γράφει ότι η επιστήμη του λόγου δεν μπορεί να ξεχωρίσει και να απομονωθεί από τα ερωτήματα που θέτουν η λειτουργία του λόγου και ο ρόλος του στη ζωή του ανθρώπου. Έτσι, θεωρεί απαραίτητη την παράλληλη καλλιέργεια της κοινωνιολογίας, της γλωσσολογικής ανθρωπολογίας και της εθνογλωσσολογίας¹⁴. Θεωρεί τέλος τη γειννίαση της κοινωνιολογίας με τη γλωσσολογία αναγκαία, τη μελέτη της γλωσσολογίας από τους κοινωνιολόγους και την αύξηση του ενδιαφέροντος των κοινωνιολόγων για τη γλώσσα προοπτικές ιδιαίτερα καρποφόρες¹⁵.

Η ανάγκη πολυκλαδικής αντιμετώπισης του γλωσσικού φαινομένου πηγάζει και από την ίδια τη σημασία του. Το συμβολικό σύστημα, που κατά τον Εμίλ Μπενβενίστ είναι ενδιάμεσο ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση και το οποίο επέτρεψε τη σύγχρονη δημιουργία της σκέψης, του λόγου και της κοινωνίας¹⁶, είναι ακόμα απόλυτη προϋπόθεση για την κοινωνική ζωή, το κατέχοιγν όργανο για την οργανωμένη σκέψη και την επικοινωνία. Ο λόγος είναι κοινωνικό φαινόμενο, με τεράστια επίδραση και μεγάλη πολιτική σημασία, είναι ακόμα το βασικό μέσο για την κοινωνικοποίηση του ατόμου και τέλος το μέσο με το οποίο η κοινωνία διαμορφώνει την ατομική συνείδηση. Η κοινωνιολογία της γλώσσας επομένως, η μελέτη δηλαδή των επιδράσεων που ασκεί πάνω στις κοινωνικές σχέσεις η χρήση του λόγου, είναι συστατικό της κατανόησης των αόρατων και πιο σημαντικών μηχανισμών του κοινωνικού ελέγχου που γίνεται μέσο των ιδεών.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΓΛΩΣΣΑ

Η θεωρία της γλώσσας, γράφει ο Νόαμ Τσόμκι, αφορά τη μελέτη «ορισμένου νοητικού οργάνου που είναι ο ανθρώπινος λόγος»¹⁷. Δηλαδή, η γλώσσα «καθρέφτης του νου» είναι «προϊόν της ανθρώπινης νόησης, που αναδημιουργείται σε κάθε άτομο, με διαδικασίες που βρίσκονται πολύ πέρα από τη βούληση ή τη συνείδηση»¹⁸. Πράγμα που σημαίνει ακόμα ότι «μελετώντας τις ιδιότητες των φυσικών γλωσσών, τη δομή, την οργάνωση και τη χρήση τους, ενδεχομένως θα καταλάβουμε περισσότερο τα ειδολογικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης νόησης»¹⁹.

Ήδη στα παραπάνω περιέχονται δύο όροι, η γλώσσα και ο λόγος. Είναι αρκετά παλιά, ανήκει στον πατέρα της σύγχρονης γλωσσολογίας Φερτινάν ντε Σωσύρ, η «αναγκαία για τη γλωσσική επιστήμη διάκριση»²⁰ ανάμεσα στο *λόγο* και τις *γλώσσες*²¹. Λόγος είναι η ανθρώπινη ικανότητα επικοινωνίας με τον λεκτικό συμβολισμό, χαρακτηριστικό του ανθρώπου κοινωνικό, παγκόσμιο και αναλλοίωτο. Κοινωνικό, γιατί άνθρωπος και κοινωνία συνυπάρχουν: από τη στιγμή που γίνεται η τομή στο ζωικό βασίλειο, ο ομιλών άνθρωπος δημιουργείται συγχρόνως με την κοινωνική ομάδα. Παγκόσμιο, γιατί σε όλες ανεξαιρέτως τις κοινωνίες υπάρχει, συνυπάρχει η ικανότητα συμβολισμού, ο λόγος. Και αναλλοίωτο, γιατί δεν υπήρξε ποτέ ούτε μπορεί να υπάρξει κοινωνική ομάδα δίχως το λόγο. Η ανθρώπινη αυτή ιδιότητα, ο λόγος, πραγματοποιείται στις γλώσσες, που είναι συστήματα συμβολικών σημείων, συγκεκριμένες μορφές πραγμάτωσης του λόγου, μορφές ιδιαίτερες σε κάθε κοινωνία, συγχρονικά μεταβλητές και διαχρονικά μεταβαλλόμενες.

Ο λόγος «είναι η ψηλότερη μορφή μιας ικανότητας που ανήκει στο ανθρώπινο είδος, της ικανότητας συμβολισμού», γράφει

ο Εμίλ Μπενβενίστ. Δηλαδή, «η ύπαρξη του ανθρώπου, η εμφάνισή του μέσα στο ζωικό βασίλειο δεν οφείλεται στη σωματική του διάπλαση ούτε στην οργάνωση του νευρικού συστήματος. Οφείλεται πριν απ' όλα στην ικανότητα συμβολικής αναπαράστασης, που είναι η κοινή πηγή της σκέψης, της γλώσσας και της κοινωνίας»²². Ο λόγος επομένως δεν είναι απλώς «σήμα», συνδυασμός ήχων που περιέχει νόημα για εκείνον που το εκτέμνει αλλά και για εκείνον που το προσλαβαίνει. Για τούτο τα ζώα, μολονότι επικοινωνούν με συνδυασμούς ήχων που περιέχουν και μεταδίδουν νόημα, δεν έχουν λόγο.

Είναι θεμελιώδης η διαφορά ανάμεσα στη λεγόμενη «γλώσσα των ζώων» και το λόγο. Στη «γλώσσα» των ζώων, ο συνδυασμός ήχων είναι «σήμα», ενώ στις ανθρώπινες γλώσσες που πραγματώνουν το λόγο ο συνδυασμός ήχων είναι σύμβολο. Η διαφορά είναι τεράστια. Πρόκειται για την τομή που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από το λοιπό ζωικό βασίλειο. Η γνώση της «γλώσσας» τους είναι στα ζώα ενστικτώδης. Έχει αποδειχτεί ότι οποιοδήποτε ζώο, απομονωμένο από το είδος του και μεγαλωμένο σε εργαστηριακό περιβάλλον, τοποθετηθεί κάποια στιγμή μαζί με τα ομοειδή, κατέχει αυτόματα την ικανότητα να εκτέμνει και να προσλαβαίνει τα σήματα που χαρακτηρίζουν το είδος. Για τον άνθρωπο αντίθετα ο λόγος μαθαίνεται, δεν είναι ικανότητα βιολογικά καθορισμένη. Η λέξη είναι σύμβολο, γι' αυτό και ο άνθρωπος, κάτοχος του συμβόλου μπορεί να παράγει λεκτικό μήνυμα από την εμπειρία της πραγματικότητας, αλλά και λεκτικό μήνυμα από το λεκτικό μήνυμα, πράγμα άγνωστο στα ζώα²³. Ο άνθρωπος ακόμα μπορεί να μεταδώσει και να προσλάβει μηνύματα που το περιεχόμενό τους δεν αφορά τη βιωμένη εμπειρία, αλλά την εσωτερική εμπειρία και τη φαντασία. «Κανείς ποτέ δεν έφαγε αμβροσία ούτε ήπιε νέκταρ», γράφει ο Ρομάν Γιάκομπσον, «ωστόσο γνωρίζουμε σε τι συμφραζόμενα μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτές τις λέξεις και καταλαβαίνουμε το νόημά τους όταν τις ακούμε»²⁴.

Ο λόγος λοιπόν είναι ικανότητα που πηγάζει από την κοινωνική ζωή και καθορίζεται από αυτήν. Κοινή πηγή της σκέψης, του λόγου και της κοινωνίας, η γλώσσα είναι «ιδιαιτέρω

συμβολικό σύστημα οργανωμένο σε δύο επίπεδα. Αφενός, είναι φυσικό γεγονός: παράγεται με τα φωνητικά όργανα και προσλαβαίνεται με τα ακουστικά όργανα (...). Αφετέρου είναι άυλη δομή, επικοινωνία σημειωμένων, που αντικαθιστά τα γεγονότα ή τις εμπειρίες με την επίκλησή τους (...) και κάνει την εσωτερική εμπειρία ενός υποκειμένου προσιτή σ' ένα άλλο υποκείμενο με την αρθρωμένη και αναπαραστατική έκφραση»²⁵.

Όλοι οι άνθρωποι, ιστορικά και συγχρονικά, είναι κάτοχοι του λόγου. Επίσης, όλοι οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα να διαπιστώνουν τη γλωσσική διαφορά και να συγκρίνουν τις γλώσσες. «Δεν υπάρχει άνθρωπος, όσο πρωτόγονος και αν είναι, που να μην μπορεί να πει: Η γλώσσα αυτών των ανθρώπων είναι διαφορετική (από τη δική μου). Τη μιλώ (ή δεν τη μιλώ), την καταλαβαίνω (ή δεν την καταλαβαίνω)»²⁶.

Ο λόγος είναι ικανότητα συμβολισμού που συνδέεται με τη σκέψη με τρόπο αδιαίρετο, δεν μπορεί να υπάρξει σκέψη χωρίς το λόγο²⁷, αλλά επίσης, και αντίθετα με τους μύθους για τη σχέση της απλής γλώσσας και της σύνθετης νόησης, δεν υπάρχει σκέψη που να μην έχει γλωσσική έκφραση²⁸. Αυτά τα δύο πολύ σημαντικά συμπεράσματα είναι γνωστικές κατακτήσεις που δημιουργήσαν τομή ανάμεσα στη γλωσσολογία και αυτό που ονομαζόταν γλωσσολογία τον 19ο αιώνα, τότε που οι μελετητές πίστευαν ότι οι γλώσσες προέρχονται από την προσπάθεια της ανθρωπότητας να περιγράψει τη σκέψη, και αυτονομώντας τη από το λόγο έδιναν στη σκέψη αλλά και στις γλώσσες ανιστορική και υπερκοινωνική διάσταση.

Η γνωστική αυτή κατάκτηση, της απόλυτης εξάρτησης που έχει η σκέψη από το λόγο, οδήγησε ορισμένους ειδικούς στην υπόθεση ότι η γλώσσα επιδρά στη νόηση και τη διαμορφώνει σε τέτοιο βαθμό, που οι ανθρώπινες κοινωνίες με διαφορετικά γλωσσικά συστήματα θεωρούνται ότι εξαιτίας της γλώσσας έχουν διαφορετική αντίληψη του κόσμου, του φυσικού περιβάλλοντος. Πρόκειται για τη διάσημη υπόθεση Σαπίρ-Γουόρφ, από τα ονόματα δύο αμερικανών γλωσσολόγων, του Μπέντζαμιν-Λη Γουόρφ και του άμεσου προδρόμου του Έντουαρντ Σαπίρ, που πρώτος διατύπωσε την υπόθεση της «γλωσσικής σχετικότητας», εννοώντας ότι η εικόνα του σύμ-

παντος δεν είναι ίδια για τα κοινωνικά όντα που η γλώσσα τους δεν ανήκει στην ίδια γλωσσική οικογένεια²⁹. Η υπόθεση αυτή, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα στο σημείο που κλονίζει βεβαιότητες του δυτικού πολιτισμού, θέτοντας, όπως και ο Σίγκμουντ Φρόυντ σε άλλο τομέα, σε αμφισβήτηση τον πλήρη έλεγχο της πραγματικότητας από τη λογική, είναι ακόμα σήμερα αμφίβολη ως προς την ορθότητά της, σύμφωνα με τους ειδικούς. Μελέτες που την ενισχύουν ή την αμφισβητούν υπάρχουν πολλές, αλλά συστηματική και ολοκληρωμένη απόδειξη δεν υπάρχει³⁰. Όλες οι μελέτες πάντως δείχνουν τη μεγάλη σημασία της γλώσσας ως δομής.

Ο λόγος είναι «η εξελικτική διαδικασία με την οποία πραγματοποιείται η εκλογικευτική δυνατότητα του πνεύματος». Ο λόγος είναι «η συμβολική μεταμόρφωση των στοιχείων της αισθητής και της νοητής πραγματικότητας σε έννοιες». Δηλαδή ο λόγος αναπαράγει την πραγματικότητα. Και αυτό, μας λέει ο Εμίλ Μπενβενίστι, «πρέπει να το εννοήσουμε στην κυριολεκτική του σημασία: η πραγματικότητα παράγεται εκ νέου μέσα από το λόγο»³¹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο λόγος δεν είναι απλώς (όπως πίστευε η προεπιστημονική γλωσσολογία) μέσο για τη μετάδοση της σκέψης, δεν περιέχει απλώς το γεγονός, ούτε είναι δευτερεύων σε σχέση με το γεγονός, είναι κοινωνική πράξη, κοινωνική ενέργεια ο λόγος ο ίδιος. Δηλαδή, ο λόγος δεν είναι μόνο κώδικας του γύρω κόσμου. Είναι συγχρόνως και πριν απ' όλα πράξη κοινωνική. Ικανότητα συμβολισμού από την οποία πηγάζει η κοινωνική ζωή. Δεν είναι μόνο το σημείο συνάντησης των ανθρώπων (επικοινωνία), αλλά επιβάλλει συγκεκριμένες μορφές σ' αυτή τη συνάντηση. Δεν είναι μόνο συστατικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής και προϋπόθεση για την ύπαρξή της, αλλά επιβάλλει όρους στην κοινωνική ζωή, είναι τρόπος κοινωνικής ζωής, επιβάλλει όρους στις κοινωνικές σχέσεις³².

Ο λόγος που πραγματώνεται στις γλώσσες σε όλη την ιστορία των κοινωνιών είναι επίσης δημιουργός της υποκειμενικότητας και το κατεξοχήν συστατικό στοιχείο της ταυτότητας των κοινωνικών ομάδων.

Ο άνθρωπος γίνεται υποκείμενο χάρη στο λόγο και μέσα από το λόγο. Στη διάσημη μελέτη του για τις προσωπικές αντωνυ-

μίες, ο Εμίλ Μπενβενίστι γράφει ότι πρέπει να προσέξουμε πως «η προσωπική αντωνυμία δεν αναφέρεται ούτε σε μια έννοια ούτε σε ένα άτομο, καθώς δεν υπάρχει η έννοια του πρώτου ενικού προσώπου που να περιέχει όλα τα πρώτα πρόσωπα που δηλώνονται από όλους τους ομιλητές»³³. Το πρώτο ενικό πρόσωπο είναι η ικανότητα του ομιλητή να τοποθετείται ως υποκείμενο, να ορίζεται ως υποκείμενο. Με τη γλώσσα, με το πρώτο ενικό πρόσωπο «η υποκειμενικότητα ορίζεται όχι από το αίσθημα του καθενός ότι είναι ο'εαυτός του, αλλά ορίζεται ως ψυχική ενότητα που υπερβαίνει το σύνολο των βιωμένων εμπειριών και εξασφαλίζει τη διάρκεια της συνειδητής»³⁴. Έτσι η υποκειμενικότητα πηγάζει από το λόγο, όπως η ατομικότητα πηγάζει από την κοινωνική οργάνωση. Έξω από το λόγο δεν υπάρχει υποκείμενο, «εγώ», γράφει ο Εμίλ Μπενβενίστι, είναι η οντότητα που λέει «εγώ»³⁵.

Το πρώτο ενικό πρόσωπο αναφέρεται, λοιπόν, σε «κάτι πολύ ιδιαίτερο και αποκλειστικά γλωσσικό. Αναφέρεται στην πράξη της ομιλίας, μέσα στην οποία αρθρώνεται και καθώς αρθρώνεται υποδειχνει τον ομιλητή». Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι το θέμα της υποκειμενικότητας βρίσκεται στην πράξη της ομιλίας, και μάλιστα βρίσκεται στην κυριολεξία στην πράξη της ομιλίας³⁶.

Εξίσου σημαντικό είναι ότι το πρώτο ενικό πρόσωπο δεν υπάρχει χωρίς το δεύτερο, το «εγώ» σε σχέση με «εσύ». Δηλαδή, ο ομιλητής δεν μπορεί να τοποθετηθεί μέσα στο λόγο ως υποκείμενο, παρά μόνο συμπεριλαμβανοντας και τον άλλο. Κύριο χαρακτηριστικό του λόγου, γράφει ο Μπενβενίστι, είναι η πολικότητα. Για να υπάρξει, ο λόγος έχει δύο πόλους, το «εγώ» και το «εσύ», ένα πρώτο κύριο πρόσωπο, τον πομπό, και ένα δεύτερο κύριο πρόσωπο, το δέκτη, και είναι σαν το μαγνητικό πεδίο που οι δυο πόλοι αποτελούν προϋπόθεση της λειτουργίας του. Η πολικότητα αυτή, που είναι «θεμελιώδες» χαρακτηριστικό των γλωσσών, έχει ως συνέπεια τη λειτουργία του λόγου, δηλαδή τη διαδικασία της επικοινωνίας³⁷. Για να τονίσουν τη σημασία αυτής της ανακάλυψης, οι γλωσσολόγοι συχνά αναφέρουν ως υποκείμενο του λόγου όχι τον ομιλητή, αλλά το dualικό υποκείμενο «ομιλητής-ακροατής».

Η γλωσσολογία επομένως, και πάλι αντίθετα με την παράδο-

ση του 19ου αιώνα, θεωρεί τον αποδέκτη του λόγου ως εξίσου κύριο πρόσωπο της ομιλίας, απ' όπου και προκύπτει η θεμελιώδης λειτουργία του λόγου, που είναι η επικοινωνία.

Η πολικότητα της γλώσσας, το μαγνητικό πεδίο που συμβολίζει η λειτουργία της, η προϋπόθεση να συνυπάρχει το «εγώ» με το «εσύ», που γίνονται πρόσωπα από την πράξη του λόγου, σημαίνει ακόμα ότι η θεμελιώδης λειτουργία του λόγου, η επικοινωνία, γίνεται αντιληπτή με την πιο πλατιά σημασία του όρου. Όχι σαν μετάδοση πληροφορίας, που σημαίνει πληροφορώ το δέκτη για κάτι που δεν αντιλήφθηκε με τις δικές του αισθήσεις, όπως συμβαίνει με τον αγγελιοφόρο στην αρχαία τραγωδία, που λέει στους άλλους τα γεγονότα που δεν είδαν με τα δικά τους μάτια. Αλλά ως κοινωνική πράξη, ανάμεσα σε δύο κύρια πρόσωπα, που γίνονται υποκείμενα χάρη σ' αυτή την κοινωνική πράξη. Ο λόγος κάνει την εσωτερική εμπειρία του ενός υποκειμένου προσιτή στο άλλο υποκείμενο με τη συμβολική μεταμόρφωση της πραγματικότητας και της εμπειρίας σε έννοιες.

Η πραγμάτωση του λόγου στις διάφορες γλώσσες παίζει έναν ακόμα σπουδαίο ρόλο στις διάφορες κοινωνίες. Η γλώσσα αποτελεί για την κάθε κοινότητα βασικό ενοποιητικό στοιχείο. Ομοιογενοποιεί τα μέλη της κοινωνικής ομάδας, όντας ένας από τους ισχυρότερους δεσμούς που τα ενώνουν. Η γλώσσα αποτελεί τη σημαντικότερη και πιο απτή απόδειξη των ιδιαίτεροτήτων της ομάδας, στις οποίες τα μέλη της αλληλοαναγνωρίζονται ως διακριτή κοινότητα. Είναι από τα ισχυρότερα σύμβολα της επιβίωσης και της εξέλιξης, η δημιουργική απόδειξη για κάθε κοινωνική ομάδα της δυνατότητας της να υπάρχει και να προοδεύει.

Συστατικό ενοποιητικό της κοινωνικής ομάδας λοιπόν, η γλώσσα συνθέτει την παλιά ταυτότητα του γένους, και σήμερα που τις εθνικές κοινότητες απαρτίζουν ομάδες με πλήθος βιολογικές και πολιτισμικές διαφορές προέλευσης, η γλώσσα αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα συστατικά της εθνικής ταυτότητας.

Ο λόγος είναι τέλος το «οικονομικότερο» σύστημα συμβολισμού και επικοινωνίας. Όπως θαυμάσια περιγράφει ο Εμίλ Μπενβενίστι: «Σε αντίθεση με άλλα αναπαραστατικά συστήμα-

τα, δεν απαιτεί καμιά μυϊκή προσπάθεια, δε χρειάζεται μετακίνηση του σώματος, δεν επιβάλλει επίμοχθους χειρισμούς. Ας φανταστούμε την εργασία και τον αδιανόητο μόχθο που θα απαιτούσε για να αναπαρασταθεί οπτικά μια «δημιουργία του κόσμου», αν ήταν δυνατό να την παρουσιάσει κανείς με ζωγραφικές ή γλυπτές ή άλλες παραστάσεις. Για να δούμε ύστερα τι συμβαίνει με την ίδια ιστορία, όταν υλοποιείται με τη διήγηση, τη διαδοχή σύντομων φωνητικών ήχων, που χάνονται αμέσως μόλις εκφραστούν, αμέσως μόλις γίνουν αντιληπτοί, και όμως η ψυχή νιώθει ανάταση και οι γενεές τους επαναλαμβάνουν, και κάθε φορά που η ομιλία ξετυλίγει το γεγονός, κάθε φορά ο κόσμος ξαναρχίζει. Καμιά δύναμη δε θα φτάσει ποτέ αυτή του λόγου, που δημιουργεί τόσα πολλά με τόσο λίγο.»³⁸

Β. ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η ΓΛΩΣΣΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΑΘΩΑ

Όπως γράφει ο Ρολάν Μπαρτ στη μελέτη του *Ο βαθμός μηδέν της γραφής*, «η γλώσσα δεν είναι ποτέ αθώα, οι λέξεις έχουν μια δεύτερη μνήμη που μυστηριωδώς επιζει στη μέση νέων σημασιών», η γλώσσα «δεν είναι κοινωνικά αθώα». Παραπληρωματικά νοήματα πολλά και πλουσιότατα, που δίνουν στις λέξεις η παράδοση, τα κοινωνικά πιστεύω και οι κοινωνικοί κανόνες που ρυθμίζουν την επικοινωνία, μεταδίδονται με τις πιο απλές φράσεις, με την επιλογή ακόμα και μιας λέξης, με το γραμματικό τύπο ή με τη φωνή του ρήματος.

Διατάζω, για παράδειγμα, σημαίνει, δίνω εντολή στην προστακτική. Διατάζοντας ωστόσο, κάνω πολλές πρόσθετες στην κυριολεκτική αυτή σημασία πράξεις κοινωνικές: μετατρέπω τη σχέση μου με το δέκτη σε σχέση ιεραρχίας, δηλαδή συγχρόνως ορίζω την κοινωνική διάσταση της σχέσης, ακόμα δηλώνω το παραπανίσιο δικαίωμά μου, δηλαδή αποδίδω στην ιεραρχία εξουσία, επίσης κοινοποιώ τη δύναμή μου, δίνοντας στον εαυτό μου το ιεραρχικό δικαίωμα να χρησιμοποιεί προστακτική κ.ο.κ.

Όποια απλή, καθημερινή φράση περιέχει το επίθετο «αντρίκιος», μεταδίδει συνεφαιτικά, αυτόματα και άσχετα με τα περισσότερα πιθανά συμφραζόμενα, την κοινωνική ανισότητα των φύλων. Στη χρήση του επίθετου λανθάνει ολόκληρη ιδεολογία για την ανδρική βιολογική ιδιότητα που εμφανίζεται ταυτόσημη με πλήθος θετικές αξίες (θάρρος, ανωτερότητα, κουράγιο, αντοχή, αποφασιστικότητα, δύναμη, μεγαλοψυχία). Το επίθετο περιέχει την αξιολόγηση της βιολογικής διαφοράς και στο νόημά του η γυναικεία ιδιότητα ενυπάρχει ως αντιθετική λανθάνουσα απαξία.

Ορισμένα κομμουνιστικά κόμματα αποφάσισαν πριν μερικά

χρόνια να αρνηθούν ότι είναι στάδιο του σοσιαλισμού άρα και πολιτικός τους στόχος η «δικτατορία του προλεταριάτου». Υπάρχουν αίτια του φαινομένου που δε μας αφορούν εδώ, ένα πάντως από τα αίτια είναι η πλατιά αρνητική συνέμφαση της λέξης «δικτατορία», που σε πολλές γλώσσες σήμερα συνηχεί αυτόματα συλλήψεις, βασανιστήρια, ερπύστριες στην άσφαλτο και άλλα «καταραμένα» πολιτικά γενόμενα.

Όταν ο Οδυσσεύς Ελύτης αλλοιώνει τη μορφή των επιθέτων σ' ένα στίχο του *Άξιον Εστί*, κατασκευάζει συνέμφαση με την παράδοση. «Ο νικήσαντας τον Άδη και τον Έρωτα σώσαντας, αυτός ο πρίγκηπας των κρίνων είμαι.» Με την αλλοίωση των επιθέτων παραπέμπει συνηχητικά στη γλώσσα της εκκλησίας και στο δημοτικό τραγούδι και προσθέτοντας τη μινωική τοιχογραφία κατασκευάζει έμμεσα την ενότητα του ελληνισμού με τα τρία στάδια, κλείνοντας σε μερικές λέξεις ολόκληρη ιδεολογία.

Η γλώσσα δεν είναι αθώα, πολυάριθμες πληροφορίες κοινωνικές και ιδεολογικά μηνύματα κάθε λογής περιέχονται στις λέξεις, στις πιο απλές φράσεις, στο χειρισμό των λέξεων και της σύνταξης και στις γραμματικές επιλογές που κάνει ο κάθε ομιλητής. Ακούγοντας κάποιον να λέει, «Καλημέρα, πώς είσαι, αγαπητέ Κώστα;», ακόμα και χωρίς άλλη ένδειξη έχει προσλάβει ο δέκτης την πληροφορία ότι ο πομπός καλημερίζει κάποιον ιεραρχικά καλύτερο, από την αδιόρατη πατερναλιστική χροιά που έχει η τυπική αποστροφή μαζί με τον ενικό. Η κοινωνική διαστρωμάτωση, οι αξίες, οι προλήψεις και άπειροι κοινωνικοί προσδιορισμοί εκφράζονται στη γλώσσα. Η φράση «Δεν μπορούσα, να πούμε, ν' αφήσω να περάσει τέτοια κουβέντα» ανήκει σε ομιλητή που είναι οπωσδήποτε άντρας, σχετικά νέος, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και λαϊκή κοινωνική καταγωγή.

Στις σελίδες που ακολουθούν η γλώσσα αντιμετωπίζεται από τη σκοπιά του κλάδου που ονομάζεται Κοινωνιολογία της Γλώσσας και του επάλληλου κλάδου της Κοινωνιογλωσσολογίας. Δηλαδή, η γλώσσα αντιμετωπίζεται ως μέρος της κοινωνικής διαδικασίας, το γλωσσικό φαινόμενο περιγράφεται ως κοινωνικό γεγονός και αναλύονται οι επιπτώσεις του στην κοινωνία. Με την οπτική της κοινωνιογλωσσολογίας, η συγ-

κεκριμένη λεκτική δημιουργία αναλύεται ως κοινωνική πράξη, που έχει ορισμένη επίδραση στους ομιλητές-δέκτες. Με την οπτική της κοινωνιολογίας της γλώσσας, αντικείμενο της ανάλυσης είναι η επίδραση που έχει η γλώσσα στα κοινωνικά φαινόμενα, η επίδραση που έχει η μεταγλώσσα στις κοινωνικές ιδέες, στη χρήση της γλώσσας και στις κοινωνικές σχέσεις των ομιλητών και τέλος αντιμετωπίζεται το ερώτημα: ποιοι είναι οι άλλοι ρόλοι της γλώσσας και με ποιες διαδικασίες ασκεί η γλώσσα άλλους ρόλους, μη επικοινωνιακούς, μέσα στην κοινωνία.

«Όταν κάποιος προφέρει ή γράφει μια φράση, όταν κάποιος γράφει στον πίνακα ένα μαθηματικό τύπο, όταν αναβεί το φλας του αυτοκινήτου, όταν χρησιμοποιεί το λευκό ραβδί των τυφλών, όταν υψώνει μια σημαία στο κατάρτι ενός πλοίου, όταν χτυπάει μια πόρτα, όταν κορνάρει σε μια διασταύρωση, όταν φοράει ένα περιβραχιόνιο του ερυθρού σταυρού, ακόμα κι όταν σημειώνει ένα ραντεβού σε μίαν ατζέντα, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις παράγει κάποιο σήμα»⁴.

Τα συστήματα επικοινωνίας είναι λοιπόν πολλά και η σημειωτική, επιστήμη όλων των σημειωτικών συστημάτων, τείνει να τα συστηματοποιήσει θεωρητικά και να τα περιγράψει.

Ο πρώτος που αποπειράθηκε να κατασκευάσει σημειολογική θεωρία, που αφορά όχι το λεκτικό αλλά τα λοιπά συστήματα επικοινωνίας, είναι ο γάλλος σημειολόγος Ρολάν Μπαρτ. Για τη δημιουργία της θεωρίας χρησιμοποίησε από τη γλωσσολογία τις βασικές έννοιες του Φερντινάν ντε Σωσύρ και τις έννοιες «δήλωση» και «παραδήλωση» (denotation, connotation) που ανήκουν στο δανό γλωσσολόγο Λουίς Γέλμσλεβ⁵. Η «δήλωση» είναι το «σημαίνουν σύμπλεγμα», δηλαδή το ζευγάρι σημαίνον-σημαινόμενο (λέξη και έννοια), άρα η δήλωση ανήκει στη γλώσσα. Η «παραδήλωση» είναι σύστημα σε δεύτερο, σε μεταγλωσσικό επίπεδο. Το νόημα της παραδήλωσης δεν περιέχεται στο σημαίνουν σύμπλεγμα, δεν περιέχεται (στο σημαίνουν-σημαινόμενο) στη λέξη και το νόημά της, αλλά είναι νόημα συνεμφατικό, που προέρχεται από την ιστορία, την ιδεολογία, τις κοινωνικές αξίες κτλ. Η παραδήλωση π.χ. του τίτλου «Πράσινοι» (που έχουν τα οικολογικά κόμματα της βόρειας Ευρώπης) είναι η καθαρότητα και η αγνότητα της φύσης, ο σεβασμός της φύσης, η υγεία και η ευεξία κτλ.

Κατά τον Ρολάν Μπαρτ, το κάθε μήνυμα έχει δυο νοηματικά επίπεδα. Το πρώτο αποτελείται από το συνδυασμό του σημαίνοντος με το σημαίνόμενο, που σ' ένα δεύτερο επίπεδο παράγουν το σημαίνουν της παραδήλωσης που παραπέμπει στο σημαίνόμενο της παραδήλωσης. Δηλαδή, όπως το συγκεκριμένο ποίημα ο Μπαρτ στην ανάλυση μιας διαφήμισης τσιγάρων με μωρωδιά μέντας (η μάρκα Royal menthol), η δήλωση αποτελείται από το σημαίνουν (το πράσινο χρώμα) και το σημαίνόμενο (τη μέντα), που παράγουν το σημαίνουν της παραδήλωσης (το

ΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΞΩΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ο λόγος είναι, όπως είδαμε, ικανότητα που πηγάζει από την κοινωνική ζωή, καθορίζεται από αυτήν και επιδρά διαμορφώνοντάς τη. Η γλώσσα είναι μέρος της κοινωνικής συμπεριφοράς και το σημαντικότερο ανάμεσα στα συστήματα επικοινωνίας.

Η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι γενικά επικοινωνιακή. Ακριβώς επειδή ο άνθρωπος είναι ον κοινωνικό, με την κοινωνική του ύπαρξη και πράξη συνεχώς μεταδίδει και προσλαβαίνει μηνύματα. Μεταδίδει και προσλαβαίνει μηνύματα με το λόγο, αλλά και με ήχους εξωλεκτικούς (μουρμούρισμα, σφύριγμα, αναστεναγμός κτλ.) κι ακόμα με τη σιωπή, με τις εκφράσεις του προσώπου, με το βλέμμα, τις χειρονομίες, τις κινήσεις, τις στάσεις του σώματος, με το ντύσιμο, το στολισμό και γενικά την αισθητική του σώματος κ.ο.κ. Όταν μιλάμε, αλλά και όταν ακούμε τον άλλο να μιλάει, δείχνουμε ή κάνουμε άλλες χειρονομίες, αλλάζουμε εκφράσεις, ξεροβήχουμε, συνοφρωνόμαστε, χαμογελάμε, και όλα τούτα μεταφέρουν ποικίλα μηνύματα. Ο καθένας μπορεί να καταλάβει από τον σιωπηλό διπλανό του, αν συμφωνεί ή διαφωνεί, αν είναι θυμωμένος ή κουρασμένος ή ερωτευμένος κ.ο.κ. Όταν κουνάω το χέρι μου προς κάποιον, επικοινωνώ ήδη πριν του μιλήσω² και πιθανότατα του μεταδίδω μήνυμα πολύ συγκεκριμένο, που μπορεί να είναι απλώς χαιρετισμός ή να σημαίνει «έχω κάτι να σου πω», ή «πρόσεχε πίσω σου έρχεται αυτοκίνητο». «Κοιτάζουμε», γράφει ο αμερικανός κοινωνιολόγος Έρβιν Γκρόφμαν, «για να δούμε, αλλά και για να δούμε τους άλλους να κοιτάζουν, για να δούμε να μας βλέπουν να κοιτάζουμε, και σύντομα γινόμαστε γνώστες και έμπειροι ως προς τις δηλωτικές χρήσεις του βλέμματός»³. Όπως γράφει ο Λουίς Πιρέτο,

συμβολισμό της δροσιάς) και παραπέμπουν στο σημειωμένο της παραδήλωσης (τη δροσιά και τη φρεσκάδα). Η δήλωση μεταδίδει το κυριολεκτικό μήνυμα και η παραδήλωση το συμβολικό μήνυμά⁶.

Είναι ενδιαφέρον ότι ίδια λογική και ίδια λειτουργία με τη δήλωση και την παραδήλωση των εικόνων, όπως την αναλύει ο Μπαρτ, έχει το σημειολογικό σύστημα της κινεζικής γραφής. Το ιδεόγραμμα που σημαίνει «φωτιά» γραμμένο μαζί με το ιδεόγραμμα που σημαίνει «σιτηρά» παράγουν τη λέξη «φθινόπωρο» (η εποχή που καίγεται ο σανός). Τα δυο αυτά γραμμένα μαζί με το ιδεόγραμμα που σημαίνει «καρδιά» φτιάχνουν τη λέξη «μελαγχολία» (το φθινόπωρο της καρδιάς)⁷. Η κινεζική γραφή δίνει στην κινεζική γλώσσα την ακόλουθη μεγάλη ιδιοτυπία, είναι κατανοητή από ομιλητές που δεν μπορούν να συνεννοηθούν και κατανοητά μεταξύ τους. Τα σημεία προφέρονται τελείως διαφορετικά κατά περιοχές, αλλά γράφονται με τα ίδια ιδεογράμματα. Ομιλητές παραλλαγών της κινεζικής γλώσσας έτσι, που μιλούν διαφορετικά, μπορούν να επικοινωνούν τέλεια με τη γραπτή μορφή της γλώσσας.

Κάτι αντίστοιχο με την κινεζική γραφή συμβαίνει με τη διέθνοποίηση ορισμένων σημάτων, που από επιγραφές στις διάφορες γλώσσες έγιναν στην εποχή μας εικόνες κατανοητές από ομιλητές διαφορετικών γλωσσών, π.χ. το «απαγορεύεται το κάπνισμα», που είναι εικόνα τσιγάρου πάνω στο τροχαιο σήμα της απαγόρευσης διέλευσης κ.ά. Ανάλογο σημειολογικό σύστημα είναι οι διαδεδομένες τις τελευταίες δεκαετίες ιστορίες με εικόνες, για τις οποίες έχουν γίνει αρκετές και πολύ ενδιαφέρουσες μελέτες⁸.

Στις βιομηχανικές κοινωνίες του τεχνολογικού πολιτισμού πολλαπλασιάζονται συνεχώς τα μη γλωσσικά σήματα, τεχνητές γλώσσες και κώδικες παραγωγής μηνυμάτων με οπτικά σήματα και εικόνες. Ο Ουμπέρτο Έκο προτείνει να δημιουργηθεί η «Θεωρία της παραγωγής σημάτων», που θα μελετήσει όλους αυτούς τους νέους κώδικες και τη λειτουργία τους⁹.

Η επικοινωνία είναι λοιπόν εξαιρετικά πλούσια και ποικίλη, κάθε ήχος, εικόνα ή οσμή μεταδίδει πληροφορία, αποτελεί επομένως σημειολογικό μήνυμα. Ο Έντουαρντ Σαπίρ έχει γράψει ότι είναι ήδη μήνυμα ο ήχος βημάτων που πλησιάζουν¹⁰.

Είναι μήνυμα πλουσιότητα και περίπλοκο η φωτογραφία ενός πεινασμένου παιδιού της Αιθιοπίας.

Η λεκτική επικοινωνία έχει ωστόσο προνομιακή θέση και ο λόγος παραμένει το σπουδαιότερο σύστημα επικοινωνίας. Όπως γράφει ο Ρομάν Γιάκομπσον, «κάθε ανθρώπινη επικοινωνία με μη λεκτικά μηνύματα προϋποθέτει το κύκλωμα των λεκτικών μηνυμάτων, ενώ το αντίθετο δε συμβαίνει»¹¹. Δεν πρέπει όμως συγχρόνως να ξεχνάμε ότι ο φυσικός λόγος ποτέ δεν παράγει μηνύματα δίχως παράλληλα εξωλεκτικά συστήματα επικοινωνίας να του δίνουν πρόσθετα νοήματα. Η απλούστερη δήλωση, π.χ. «Καλημέρα», έχει πολλά και διαφορετικά νοήματα, ανάλογα με τον τόνο της φωνής, το ύψος, τις εκφράσεις του προσώπου κτλ. και τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες λέγεται. Η ερώτηση «Τι είπες;» μπορεί ανάλογα με τους πολλούς εξωλεκτικούς παράγοντες που παρεμβαίνουν να σημαίνει από απλή αίτηση επανάληψης («δεν άκουσα καλά, ξαναπές το») μέχρι αμφισβήτηση και απειλή («πώς τολμάς να λες κάτι τέτοιο;»).

Ο κάθε ομιλητής, ως πομπός και ως δέκτης, μεταδίδει και προσλαβαίνει πολλά έμμεσα μηνύματα και σήματα εξωλεκτικά, από τον τόνο, την επιλογή των λεκτικών στοιχείων, την αυθόρμητη ή προσεγμένη διατύπωση, το διαταγμό, τις επαναλήψεις, τις παύσεις, την εφαρμογή ή την παραβίαση των γλωσσικών κανόνων κ.ο.κ.

Η επικοινωνία προϋποθέτει επομένως τους κοινούς κώδικες, αλλά πριν απ' όλα τη γνώση των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες παράγονται τα μηνύματα. Η κοινωνιογλωσσολογική προσέγγιση είναι απαραίτητη για την κατανόηση οποιαδήποτε λεκτικού μηνύματος. Για να γίνει κατανοητή η απλούστερη δήλωση, χρειάζεται να γνωρίζουμε, όπως γράφει ο Τζόσουα Φίσιμαν, «ποιος μιλάει, ποια παραλλαγή, ποιας γλώσσας, πότε, για ποιο θέμα και με ποιους συνομιλητές»¹².

Αντίθετα με τις μεταγλωσσικές μυθολογίες, που ευρύτατα κυκλοφορούν σε όλες τις κοινωνίες και τις γλώσσες, για την ύπαρξη μιας ιδανικής μορφής, που θα διατύπωνε με το σωστότερο ή τον τελειότερο τρόπο τα λεκτικά μηνύματα, το νόημα στη γλώσσα δεν το δίνουν ούτε η κυριολεξία ούτε η γραμματική, όσο η γνώση των εξωγλωσσικών κοινωνικών παραγόντων.

νίστι, είναι διαδοχή συγχρονιών¹⁶. Για να «αντιληφθούμε τη γλώσσα πρέπει να τη δούμε συγχρονικά», γιατί με τη διαχρονική προοπτική «δεν αντιλαμβάνεται κανείς τη γλώσσα; αλλά μια σειρά γεγονότων που την αλλάζουν»¹⁷.

Το κάθε γλωσσικό σύστημα διέπουν κανόνες φωνολογικοί, γραμματικοί και λεξιλογικοί. Σε όλες τις κοινωνίες και όλες τις γλώσσες, η γλωσσική πράξη των ομιλητών είναι ισορροπία ανάμεσα στην υποταγή στους κανόνες, προϋπόθεση για την επικοινωνία, και στην παραβίασή τους για τη δημιουργία ατομικού ύφους και την ανταπόκριση σε νέες επικοινωνιακές ανάγκες. Η γλώσσα, γράφει ο Μ. Σετάτος, είναι «μηχανισμός που αναγκαστικά προσαρμόζεται σε νέες ανάγκες επικοινωνίας, όταν αλλάζουν οι κοινωνικοί όροι». Έτσι, «οι πραγματώσεις του λόγου και της χρήσης μπορούν να εισαγάγουν και στοιχεία που δεν υπάρχουν στη δομή», φαινόμενο που προκαλεί την αλλαγή των γλωσσών. Αυτή η συνεχής αλλαγή κάνει απαραίτητη και την «περιοδική ανανέωση» της κωδικοποιημένης σε κανόνες γλώσσας, την περιοδική αλλαγή των κανόνων¹⁸. Οι αλλοιώσεις, αλλαγές και παραβιάσεις των κανόνων δε γίνονται τυχαία, αλλά οφείλονται σε αίτια κοινωνικά, που προκαλούν νέες ανάγκες επικοινωνίας. Άλλωστε, οι αλλοιώσεις και παραβιάσεις των κανόνων πάντοτε έχουν και μεταδίδουν πολύ συγκεκριμένο νόημα. Εφόσον έχουν νόημα, γράφει ο Ρομάν Γιόκομπσον, όχι μόνο δεν αποτελούν «ανωμαλία», αλλά αντίθετα, η κάθε παραβίαση ή μοποιείται από τη γλωσσική κοινότητα, από τη στιγμή που χρησιμοποιείται από τη γλωσσική κοινότητα, η κάθε παραβίαση ή παραφθορά ανήκει αυτόματα στη φυσική λειτουργία του συστήματος, άρα πρέπει να περιληφθεί στη γραμματική¹⁹.

Μολονότι τα παραπάνω αποτελούν για την εποχή μας γνωστικές κατακτήσεις, τις οποίες «δεν υπάρχει πια κανείς που να αμφισβητεί»²⁰, συχνά εμφανίζεται στις διάφορες κοινωνίες με τη μορφή καταστrophικής προφητείας η ταύτιση της γλωσσικής αλλαγής με την παρακμή. Επιστημαινόνται οι αλλαγές, αλλοιώσεις και παραβιάσεις κανόνων, ονομάζονται ανωμαλίες και φθορά της γλωσσικής ποιότητας και εξομοιώνονται με την τάση για όλο και μεγαλύτερη φθορά και υποβάθμιση της γλώσσας. Συνήθως ως φάρμακο αντίδοτο της γλωσσικής καταστrophής προτείνεται η επιστροφή σε κάποιο γλωσσικό πρότυπο,

ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ή

«η κότα που έκλωσε ένα αυγό πάπιας»

Στο κεφάλαιο των *Μαθημάτων* όπου αναφέρεται στον «αμετάβλητο» και συγχρόνως «μεταβλητό» χαρακτήρα του σημείου, δηλαδή στη συνέχεια και την αλλαγή της γλώσσας, ο Φερντινάν ντε Σωσύρ γράφει: «Ο άνθρωπος που θα ισχυριζόταν ότι φτιάχνει μian αμετάβλητη γλώσσα, ότι οι μεταγενέστεροι θα όφειλαν να τη δεχτούν όπως την καθιέρωσε, θα έμοιαζε με την κότα που έκλωσε ένα αυγό πάπιας· η γλώσσα που ο ίδιος δημιούργησε θα παρασυρθεί, το θέλει είτε όχι, από το ρεύμα που παρασέρνει όλες τις γλώσσες»¹³.

Η αλλαγή των γλωσσών δεν είναι φαινόμενο συμπτωματικό, την αλλοίωση των γλωσσικών στοιχείων προκαλεί η χρήση τους η ίδια, άρα η αλλαγή είναι χαρακτηριστικό φυσικό και συστατικό της ζωής των γλωσσών. «Ο χρόνος, που εξασφαλίζει τη συνέχεια της γλώσσας, έχει ένα άλλο αποτέλεσμα, φαινομενικά αντιφατικό προς το πρώτο: να αλλοιώνει λίγο πολύ γρήγορα τα γλωσσικά σημεία (...). Σε τελευταία ανάλυση τα δυο αυτά πράγματα είναι αλληλέγγυα: Το σημείο υποχρεώνεται να αλλοιώνεται, επειδή συνεχίζεται»¹⁴. Γι' αυτό και οι γλώσσες έχουν συγκριτικά με άλλα κοινωνικά φαινόμενα την ενδιάφερουσα ιδιότητα να οφείλουν τη διάρκειά τους στην αλλοίωση και μεταμόρφωση των στοιχείων τους, να εξασφαλίζουν τη ζωή τους μέσα στο χρόνο με την αλλαγή.

Για να «αντιληφθούμε» τη γλώσσα, πρέπει να μελετήσουμε τη συγχρονική σχέση των σημείων μέσα στο σύστημα, γιατί τα γλωσσικά σημεία δεν υπάρχουν παρά μόνο ως μέρη του συστήματος μέσα στη συγχρονική τους αλληλεγγύη¹⁵. Η γλώσσα είναι δομή συγχρονική και η διαχρονία, γράφει ο Εμίλ Μπενβε-

που είναι η γλώσσα μιας ορισμένης ιστορικής στιγμής ή κάποια παραλλαγή της επίσημης και κωδικοποιημένης γραπτής μορφής. Η προφητεία αυτή, για να διατυπωθεί και μόνο, οφείλει να παρακάμψει τις παραπάνω βασικές αρχές της γλωσσολογίας, αλλά επίσης να περιγράψει τη γλώσσα σαν φαινόμενο υπερβατικό, που υπάρχει έξω από την κοινωνία και πέρα από την πραγματικότητα της χρήσης του λόγου με στόχο την επικοινωνία.

Ο κοινωνικός μύθος που ταυτίζει τη γλωσσική αλλαγή με την παρακμή αναπαράγει μια καλιά προεπιστημονική ιεράρχηση κοινωνικών ομάδων και γλωσσών, που γεννούσε στο μυαλό κάποιων μορφωμένων τον «πειρασμό», όπως τον ονομάζει ο Εμίλ Μπενβένιστ, να ανάγουν «σε παγκόσμιες ιδιότητες του λόγου τις ιδιαιτερότητες μιας ορισμένης γλώσσας ή ενός γλωσσικού τύπου»²¹. Η αναγωγή αυτή στηρίζεται στο μύθο ότι υπάρχει ένα είδος σταδιακής πορείας της ανθρωπότητας προς τη γλωσσική τελειότητα και ότι κάποια στιγμή κατακτιέται η αυθεντικότερη ή η ιδανική γλωσσική μορφή. Από τη στιγμή που θα διατυπωθεί ο μύθος και θα οριστεί η μορφή που θεωρείται αυθεντική ή ιδανική, η αναγκαιότητα της διατήρησής της προκύπτει αυτόματα και η κάθε απομάκρυνση από αυτή γίνεται αντιληπτή σαν πορεία προς τη γλωσσική παρακμή.

Ο μύθος αυτός έχει εμφανιστεί πολλές φορές στην ιστορία, με στόχο συχνά αόρατο και ακόμα συχνότερα ασυνείδητο την υπεράσπιση προνομίων που κατέχουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες και τα οποία απειλούν κοινωνικές αλλαγές που εκφράζονται σε γλωσσικές αλλαγές. Έτσι, ο τίτλος της αυθεντικής γλώσσας, της μορφής που έφτασε το ιδανικό επίπεδο γλωσσικής τελειότητας και άρα πρέπει η γλωσσική εξέλιξη να σταματήσει για να το διατηρήσει, έχει κατά καιρούς αποδοθεί σε διάφορες γλώσσες.

Το μεσαίωνα, τα λατινικά θεωρούνται σε όλη την Ευρώπη η αυθεντικότερη έκφραση του ανθρώπινου λόγου, περιγράφονται σαν η μόνη μορφή που αξίζει να κατέχει τον τίτλο της «γλώσσας» και γι' αυτό όλες οι άλλες γλώσσες ονομάζονται «χυδαία ιδιώματα»²². Μόνη αληθινή γλώσσα θεωρείται για αιώνες στην ανατολή η κλασική αραβική, ενώ όλες οι ομιλούμενες παραλλαγές της αποκαλούνται «νοθευμένες και κατώτερης ποιότητας

ντοπιολαλίες»²³. Τον 18ο και τον 19ο αιώνα πιστεύεται σε όλο τον κόσμο ότι η γαλλική είναι από γλωσσική άποψη καταλληλότερη για τη διπλωματία, επειδή μόνο σε αυτήν αποδίδεται η «μεγάλη διούγεια» που απαιτεί η διπλωματική έκφραση, σε αντίθεση με την αγγλική που συγκριτικά ονομάζεται το «απεχθές ιδίωμα των τραπεζών και των συναλλαγματικών»²⁴. Η επιβολή στους ομιλητές των αποικιών της γλώσσας της αποικιακής μητρόπολης ονομάστηκε εκπολιτισμός και ανύψωση του πνευματικού επιπέδου, και όλο τον 19ο αιώνα η γλωσσολογία της αποικιοκρατίας περιγράφει τις «πρωτόγονες» γλώσσες σαν δομικά ατελέστερες, γραμματικά απλούστερες και λεξιλογικά φτωχότερες.

Το κύρος και η αίγλη μιας ορισμένης γλώσσας, που επηρεάζαν να της αποδοθεί ο τίτλος της αυθεντικότερης ή ιδανικής μορφής, οφείλεται σε αίτια κοινωνικά και καθόλου γλωσσικά. Πρόκειται πάντα για τη γλώσσα μιας μεγάλης δύναμης και οφείλει το κύρος της σε ορισμένη περίοδο κατά την οποία την κοινότητα που τη μιλάει χαρακτηρίζει πολιτιστική άνθιση, αποτέλεσμα μεγάλης οικονομικής ευμάρειας, και πολιτική ηγεμονία, που ασκεί σε πολλές άλλες χώρες γύρω, όπως συνέβη με τη λατινική από τον αιώνα του Αυγούστου, με την ελληνική της αττικής περιόδου, με τη γαλλική του 17ου και 18ου αιώνα, όπως συμβαίνει με την αγγλική σήμερα. Γλώσσες στις οποίες εξαιτίας της οικονομικής ευμάρειας και της πολιτικής ηγεμονίας, παράγονται τα έργα της επιστήμης, των ιδεών και της τέχνης.

Ο «ορίζοντας» των γνώσεων για τις γλώσσες έχει σήμερα «διευρυνθεί» πολύ, όπως γράφει ο Εμίλ Μπενβένιστ, και έχουν όλες οι γλώσσες αποχτήσει εξίσου τον τίτλο να εκπροσωπούν το λόγο. Γνωρίζουμε πια ότι «δεν κατακτήθηκε» σε καμιά στιγμή του παρελθόντος ούτε και κατακτιέται με καμιά μορφή του παρόντος «τίποτα το πρωτογενές» ούτε αυθεντικό, οι πιο αρχαίες γλώσσες αποδεικνύονται εξίσου πλήρεις και περιπλοκές με τις σημερινές, οι άλλοτε ονομαζόμενες πρωτόγονες γλώσσες έχουν, όπως αποδεικνύει η μελέτη τους, «αυστηματικότητα και οργάνωση με υψηλή διαφοροποίηση» ανάλογη με εκείνη που έχουν οι γλώσσες των βιομηχανικών κοινωνιών²⁵. Η αξιολογική ισότητα για όλες τις φυσικές, δηλαδή ομιλούμενες γλώσσες

είναι πια κοινός τόπος. Άλλωστε η «ισομορφία των γλωσσών» ωθεί διάσημους γλωσσολόγους, όπως τον Έντουαρντ Σαπίρ, τον Ρομάν Γιακόμπσον, τον Νόαμ Τσόμσκι, να θέτουν το πρόβλημα της τυπολογίας των γλωσσών γενικά και να τους απασχολεί η ανεύρεση των «παγκόσμιων» εκείνων κανόνων που ρυθμίζουν όλες τις γλώσσες.

Ο μύθος που ταυτίζει την αλλαγή της γλώσσας με την παρακμή της παραβιάζει στοιχειώδεις επιστημονικές αρχές. Όπως έγραφε ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης ήδη το 1907, «κάθε γλώσσα μεταβάλλεται συγχρόνως, αδιαλείπτως και συνεχώς εις όλα της τὰ στοιχεία, φωνητικώς, μορφολογικώς, σημασιολογικώς, συντακτικώς οιαδήποτε μεταβολή εις ένα από αυτά προϋποθέτει ή προπαρασκευάζει εις τήν άλλωσιν των γλωσσικῶν φαινομένων άλλας μεταβολάς άλλων στοιχείων».²⁶ Ο μύθος της παρακμής είναι κοινωνικός και οφείλεται στο «γόητρο της γραφής». Στηρίζεται στη λαθεμένη αντίληψη ότι μια γλώσσα μπορεί να υπάρχει δίχως να μιλιέται ή με τα λόγια του Τριανταφυλλίδη «ἀπορρέει ἀπὸ πεπλανημένην ἀντίληψιν τοῦ τί εἶναι γλώσσα καὶ τί εἶναι ζωντανὸς λόγος· στηρίζεται ἐπὶ τῆς πεποιθήσεως ὅτι διὰ τὴν ζῆ μία λέξις, δηλαδὴ διὰ τὴν λέγεται, ἀρκεῖ νὰ γράφεται καὶ ἄς μὴ λέγεται. Δι' αὐτὸ νομίζουν οἱ πολλοὶ ὅτι καὶ αἱ λέξεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἐπειδὴ ὑπάρχουν εἰς τὸ χαρτί, δὲν ἐχάθησαν ἀπὸ τὴν γλῶσσαν, μολοντοὶ ἀπὸ ἑκατονταετηρίδων δὲν λέγονται».²⁷ Μια λέξη που δε λέγεται πια είναι λέξη νεκρή, άλλωστε ακόμα και όταν μια αρχαία λέξη χρησιμοποιηθεί για να φτιάξει μια σύγχρονη έννοια, αυτό «κατά κανένα τρόπο», γράφει ο Ζοζέφ Βεντρύς, δε «μας επιτρέπει να πούμε ότι πρόκειται για επιστροφή στη ζωή μιας νεκρής λέξης (...), πρόκειται απλώς για εισαγωγή μιας καινούριας λέξης στο λεξιλόγιο»²⁸, με έναν από τους πολλούς τρόπους που διαθέτουν οι γλώσσες για να κατασκευάζουν καινούριες λέξεις.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΛΕΞΙΑ

ή

«Δε μιλάνε στο σπίτι του κρεμασμένου για σκοινί»

Οι μύθοι για την ιδανική γλώσσα παραβλέπουν (ή οι ρήτορες που τους διαδίδουν αγνοούν) μια από τις σημαντικότερες γλωσσικές λειτουργίες, τη μεταβίβαση λανθάνοντος νοήματος. Την εξαιρετικά περίπλοκη και θαυμαστή ικανότητα των ομιλητών, που είναι, όπως γράφει ο γάλλος γλωσσολόγος Οσβάλντ Ντυκρό, να πετυχαίνουν να λέγεται κάτι με την *αποσιώπησή του*.²⁹

Το άρρητο και λανθάνον μήνυμα είναι δημιούργημα των γλωσσικών απαγορεύσεων, που έχουν βαθιά τη ρίζα τους στην ιστορία του πολιτισμού. Γλωσσικές απαγορεύσεις υπάρχουν στις γλώσσες όλων των κοινωνιών. Σε πολλές θρησκείες απαγορεύεται να προφέρεται το όνομα του θεού. Ο αρχαίος εβραϊκός θεός, π.χ., αποκαλείται «Ιεχωβά» και η λέξη αυτή είναι επίθετο πολύ παλιό, τετραγράμματον με τέσσερα σύμφωνα, που δεν προφέρονταν, και σημαίνουν ο ακατανόμαστος, ατυχός που δε λέγεται.³⁰ Η βλασφημία, η αρχαία «ύβρις», προέρχεται από αυτή τη βιβλική απαγόρευση και ταυτίζει την επίκληση του ονόματος του θεού με την προσβολή του.³¹

Οι γλωσσικές απαγορεύσεις είναι σε όλες τις γλώσσες ποιητές, θρησκευτικές, κοινωνικές, πολιτικές, ηθικές. Η ύπαρξη της απαγόρευσης θα γεννήσει οπωσδήποτε σε κάποιες συνθήκες την ανάγκη να παραβιαστεί. Ο ευφημισμός είναι γλωσσική παραβίαση της γλωσσικής απαγόρευσης, αντικατάσταση της απαγορευμένης λέξης με συνώνυμα, παραφθορές ή παρωνυμίες, όπως η λαϊκή βρισιά «άει στο διάτανο», που με την παραφθορά της λέξης «διάβολος» σέβεται και συγχρόνως παραβιάζει το γλωσσικό ταμπού, ή όπως οι πολύ συνηθισμένες παρωνυμίες, «πουλάκι», με τις οποίες οι γονείς μαθαίνουν στα

τή. Δίνει ακόμα επιχειρηματική δύναμη στην κάθε δήλωση. Τέλος επιτρέπει στον ομιλητή να οπισθοχωρεί όταν χρειάζεται και να μπορεί να αρνείται ότι διατύπωσε τη λανθάνουσα δήλωση. Για παράδειγμα, η κοινωνική ηθική απαγορεύει τη λεκτική αυτοπροβολή και αυτοκολακεία. Ο ομιλητής, που αναφέρεται στις διάφορες πρωτεύουσες μιλώντας για τον καιρό, για να δείξει ότι είναι πολυταξιδεμένος, μπορεί να αρνηθεί τη λανθάνουσα δήλωση, εάν ο δέκτης την εκφράσει ρητά, και να πει ότι καθόλου δεν την εννοούσε. Αν κάποιος ομιλητής συζητώντας για την πολιτική πει τη φράση, «ο τάδε υπουργός δεν έκλεβε το δημόσιο ταμείο», εφόσον ο δέκτης εκφράσει τη λανθάνουσα δήλωση, μπορεί να οπισθοχωρήσει, λέγοντας ότι αυτός ποτέ δεν είπε πως έκλεβαν οι άλλοι υπουργοί, άλλωστε δε μίλησε καν για άλλους υπουργούς.

Οι γλωσσικοί κανόνες είναι πολύ ευρύτεροι και πλουσιότεροι από εκείνους που ως τώρα μπόρεσαν να τυποήσουν οι ειδικοί. Οι κοινωνικοί κανόνες που ρυθμίζουν την επικοινωνία και δίνουν συνεφαστικά νοήματα στα λεκτικά μηνύματα είναι εξίσου σημαντικοί με τους γλωσσικούς. Δεν είναι το κυριολεκτικό νόημα των λέξεων και οι γραμματικές κατηγορίες που έχουν τη μεγαλύτερη σημασία, αλλά το νόημα που παίρνει το σημαίνον-σημαινόμενο μέσα στο συμφραστικό και το κοινωνικό του πλαίσιο (νόημα κάθε φορά διαφορετικό) και οι κοινωνικές σχέσεις των ομιλητών που επηρεάζουν τις γραμματικές κατηγορίες. Την επικοινωνία, γράφει ο Ρομάν Γιάκορτσον, ρυθμίζουν «πλήθος από σύνολα κανόνων, που επιτρέπουν, επιβάλλουν ή απαγορεύουν το λόγο ή τη σιωπή» και οι κοινωνικές σχέσεις των ομιλητών είναι εκείνες που «αποτελούν ουσιαστικό μέρος» του κάθε «γλωσσικού κώδικα και επηρεάζουν άμεσα τις γραμματικές κατηγορίες»³⁴.

Η επικοινωνία δε γίνεται ποτέ στο κενό, γίνεται μόνο στην κοινωνία, όπου τη διέπουν οργανωμένες κοινωνικές σχέσεις, που επηρεάζουν τη γλώσσα και δίνουν νόημα στα μηνύματα. Η τεχνική γνώση του γλωσσικού κώδικα αποτελεί μόνο μικρό μέρος της δυνατότητας για λεκτική επικοινωνία. Η αποστήθιση π.χ. του λεξικού μιας γλώσσας πολύ λίγο θα βοηθούσε το γνώστη να καταλάβει τον πιο απλό διάλογο μεταξύ ομιλητών της.

παδιά τους εξαιτίας της απαγόρευσης να ονομάζουν τα σεξουαλικά όργανα.

Η γλωσσική απαγόρευση και η παραβίασή της είναι εξίσου σημαντικές. Σε κάθε κοινωνία η γλωσσική απαγόρευση εξυπηρετεί κοινωνικές ανάγκες, αλλά το ίδιο και η δυνατότητα να παραβιάζεται η απαγόρευση και να υπάρχει τρόπος να εκφράζεται το απαγορευμένο. Αυτό εξηγεί και το παράδοξο που επισημαίνει ο Εμίλ Μπενβενίστι στην απαγόρευση να προφέρεται το όνομα του θεού, όπου απαγορεύεται να μνημονεύεται το όνομα εκείνο που πρέπει να υμνείται και να διαιωνίζεται, αλλά σαν ακατανόμαστο και απαγορευμένο³², γλωσσικό παράδοξο που αιώνες καλλιεργεί το δέος στο θεό και προσθέτει δύναμη στις εκκλησίες.

Η ψυχανάλυση έχει ασχοληθεί με την ανακούφιση που προκαλεί η παραβίαση των γλωσσικών ταμπού, που έχουν σχέση με τη σεξουαλικότητα και την επιθετικότητα.

Στην ανάλυση του χιούμορ που κάνει ο Σίγκμουντ Φρόυντ, εξηγεί γιατί ορισμένα λεκτικά παιχνίδια ή μικρές ιστορίες (τα ανέκδοτα) προκαλούν γέλιο, δηλαδή αυθόρμητη έκφραση ευχαρίστησης. Τα περισσότερα αστεία είναι δύο ειδών. Αποτελούν συλλογισμούς που ακολουθούν ως ένα σημείο τους κανόνες της τυπικής λογικής και τελειώνουν με αναπάντεχο σπάσιμο του λογικού ειρμού, που προκαλεί το γέλιο, γιατί ανακουφίζει στιγμιαία από την πίεση του υπεργώ, στοιχείου της ανθρώπινης προσωπικότητας που εκφράζει τη λογική, την ηθική και τις κοινωνικές απαγορεύσεις. Άλλα αποτελούν έμμεσο, άρα κοινωνικά επιτρεπτό τρόπο να παραβιάζονται με υπονόημα ή λεκτικά παιχνίδια τα γλωσσικά ταμπού, ώστε να εκφράζεται η σεξουαλικότητα και να εξωτερικεύεται η επιθετικότητα. Προκαλούν γέλιο για τον ίδιο λόγο. Η επιθυμία και το ενδιαφέρον για τη σεξουαλικότητα καθώς και αισθήματα επιθετικότητας που βρίσκονται στο υποσυνείδητο δεν μπορούν να εξωτερικευτούν, γιατί την έκφρασή τους απαγορεύει η κοινωνική ηθική. Τα ανέκδοτα και τα αστεία πετυχαίνουν θεμιτή άρση της απαγόρευσης και η έκφραση του απαγορευμένου προκαλεί ευχαρίστηση³³.

Το λανθάνον νόημα είναι πλούτος τεράστιος της γλώσσας, που δίνει άπειρες δημιουργικές δυνατότητες στον κάθε ομιλητή

Στη γλωσσική διαδικασία, οποιαδήποτε δήλωση έχει πάντα δύο νοήματα, ένα κυριολεκτικό, που μας δίνει το λεξικό και άρα για την κατανόησή του αρκεί η τεχνική γνώση του λεξιλογίου, και ένα λανθάνον, που μας το δίνει η γνώση των κοινωνικών συνθηκών παραγωγής της δήλωσης³⁵, δίχως την οποία η τεχνική αυτή γνώση είναι ανεπαρκέστατη. Ας πάρουμε την πολύ απλή δήλωση «Η ώρα είναι εφτάμισι». Κυριολεκτικό νόημα της (που μπορούμε να κατανοήσουμε με τη βοήθεια του λεξικού) είναι ότι ο πομπός πληροφορεί το δέκτη πως είναι εφτάμισι η ώρα. Αν όμως πομπός της δήλωσης είναι η μητέρα και δέκτης το παιδί της που έχει αφήσει τα βιβλία του ανοιχτά και παίζει, το νόημα όχι μόνο είναι πολύ πλουσιότερο, αλλά δεν έχει και μεγάλη σχέση με την κυριολεκτική σημασία της δήλωσης. Αν κάνω σε κάποιον την ερώτηση, «Κοιμάσαι;», ενώ είναι ακίνητος και με κλειστά τα μάτια, το ρήμα έχει τελείως διαφορετική σημασία από ό,τι αν την απευθύνω σε κάποιον που μόλις έσπασε ένα πιάτο, γράφει η Βάσω Τοκατλίδου³⁶.

Το νόημα στη γλώσσα όχι μόνο δεν περιορίζεται στην κυριολεκτική σημασία των φράσεων ή των λέξεων, αλλά μπορεί συχνά να είναι άσχετο με την κυριολεξία του μηνύματος. Ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες εκπομπής και λήψης της, η παραπάνω απλή δήλωση, «η ώρα είναι εφτάμισι», μπορεί να έχει πολύ διαφορετικές σημασίες. Μπορεί να σημαίνει, «Γιατί άργησες τόσο;» ή «Έχουμε καιρό γιατί βιάζεσαι;» ή «Πώς νύχτωσε χωρίς να το καταλάβω;» ή «Αρκετά έμεινες, ώρα να πηγαίνεις.» κ.ο.κ. Η απλούστερη και αθώοτερη φράση μπορεί να περιέχει πλούσια λανθάνοντα μηνύματα άσχετα με την κυριολεξία. «Κλείσε την πόρτα» μπορεί να σημαίνει «Κάνε κάτι σε παρακαλώ για να μη μας αποσπάει ο θόρυβος» ή «Κρυώνω» ή «Θέλω να σου πω κάτι εμπιστευτικό» ή «Θέλω να απομονωθώ για λίγο οι δυο μας» κ.ο.κ.

Υπάρχουν φράσεις επιφωνηματικές, που μεταδίδουν μηνύματα τελείως διαφορετικά από το κυριολεκτικό τους νόημα, π.χ. «Εμ, πώς;», «Αμέ τι;», «Άκου λέει;», που σημαίνουν «συμφωνώ». Ή ακόμα, «Τι λες, βρε παιδί μου;» «Μη μου το λες!» «Σοβαρά;», που σημαίνουν «συμπάσχω». Επίσης, «Α, δεν ξέρω», «Δεν είμαστε καλά», «Πού ακούστηκε;» που σημαίνουν «διαφωνώ».

Υπάρχουν ακόμα σε κάθε γλώσσα επιφωνήματα, που μεταδίδουν μηνύματα, π.χ. «**Ωχ**» ή «**Αμόν**» δηλώνουν **ξάφνιασμα** από δυσάρεστη έκπληξη. «**Βρε, βρε...**» ή «**Πω, πω**» ευχάριστη έκπληξη και θαυμασμό. «**Τς, τς, τς**» αποδοκιμασία. «**Σςςς**» απαίτηση σιωπής. «**Εεεε;**» απορία.

Σε όλες τις γλώσσες και όλες τις παραλλαγές του ίδιου γλωσσικού συστήματος, ο κάθε ομιλητής έχει πάντοτε εξίσου ως πομπός και ως δέκτης πλήρη και συνεχή συνείδηση των μηνυμάτων που λανθάνουν. Κανένας πραγματικός ομιλητής δεν εκφράζει ούτε κατανοεί τα λεκτικά μηνύματα στην κυριολεξία τους σαν αθώα και απαλλαγμένα από λανθάνοντα μηνύματα. Ο σύζυγος που ακούει μπαινοντας στο σπίτι την ερώτηση της γυναίκας του, «Πάλι κλειστοί ήτανε οι φούρνοι σήμερα;», θα καταλάβει οπωσδήποτε ότι του λέει «διαμαρτύρομαι με την ειρωνεία για την αδιαφορία σου να ξεχνάς κάθε μέρα να φέρεις ψωμί» ή κάτι ανάλογο και εξίσου περίπλοκο, και αποκλείεται να αντιληφθεί το κυριολεκτικό νόημα της φράσης. Το ίδιο θα συμβεί και με το μαθητή που προχωρεί αργά και βαριεστημένα προς την τάξη, εάν κάποιος του πει, «Μην τρέχεις, Κώστα και ιδρώσεις», θα καταλάβει το πραγματικό και λανθάνον και όχι το κυριολεκτικό νόημα.

Η πράξη του λόγου αποτελείται από περίπλοκες δημιουργικές επιλογές, μορφικές και σημασιολογικές, που κατασκευάζουν το νόημα. Η κυριολεξία είναι συχνά υποκατάσταση του πραγματικού νοήματος. Συχνή είναι η υποκατάσταση με την αντίθεση, οπότε η κυριολεξία σημαίνει το αντίθετο από αυτό που ο ομιλητής εννοεί, όπως στην παραπάνω φράση «μην τρέχεις και ιδρώσεις» ή όπως στη φράση «Μπράβο, Γιάννη, ωραία τα κατάφερες!» για το Γιάννη που έσπασε το ποτήρι. Συχνή είναι επίσης η υποκατάσταση με τη μεταφορική εξίσωση, όταν λέγεται για κάποιον «είναι λελέκι» ή «κυταρισσάκι αψηλό», ή άλλες πολύ συνηθισμένες υποκαταστάσεις, «μαυρισμένος υποψήφιος», «σαιξπηρικό πρόσωπο», «μάτια μου», υποκαταστάσεις που δε γίνονται ποτέ αντιληπτές στην κυριολεξία.

Η συνείδηση των μηνυμάτων που λανθάνουν σε αντίθεση με την κυριολεξία είναι επιπλέον σε κάθε ομιλητή-δέκτη τόσο αυξημένη, ώστε συχνά παρακάνει τελείως το κυριολεκτικό νόημα και απαντάει κατευθείαν στο λανθάνον νόημα που αντιλή-

φθηκε. Έτσι, είναι πολύ συνθησιμένο, ο δέκτης της απλούστατης φράσης, «Το παράθυρο είναι ανοιχτό», να αντιδράσει ρωτώντας, «Μήπως κρυνώνεις;», ο δέκτης της φράσης, «Τι ωραία λιακάδα!», να προτείνει, «Θέλεις να πάμε περίπατο;», ο δέκτης της φράσης, «Μυρίζει φασολάδα», να καταλάβει ότι ο πομπός πεινάει κ.ο.κ.

Το νόημα λανθάνει σε πλήθος μορφικά και γραμματικά στοιχεία της γλώσσας. Οι προθέσεις και τα συνδετικά δίνουν ανάλογα με τη χρήση τους διαφορετικό νόημα στη δήλωση. Αν π.χ. ο τίτλος εφημερίδας γράφει «σκότωσε για ένα κασόνι ντομάτες», που στην κυριολεξία σημαίνει: αίτιο του φόνου ήταν οι ντομάτες και μεταφορικά σημαίνει: η αφορμή του φόνου ήταν ασήμαντη, με το διφορούμενο επιδιώκει να κεντρίσει την περιέργεια του αναγνώστη. Το «αλλά» μέσα στη φράση, «Είναι ωραία αλλά ξέπνη», αποτελεί μόνο του ολόκληρο μήνυμα που αφορά την ιδεολογία της αξιολόγησης των γυναικών με την εμφάνιση και της απουσίας νοητικών ικανοτήτων από το «ωραίο» φύλο γενικά. Το «αφού» στη φράση «Πηγαίνω στο γραφείο, αφού πρέπει να τα ξέρεις όλα!» δεν εξηγεί την αναχώρηση, αλλά την αναγγελία της αναχώρησης και υπνοει επιπλέον ότι ο ομιλητής αναγκάζεται να εξηγήσει την αναγγελία. Αν κάποιος ρωτήσει, «Πώς πήγες στις εξετάσεις;» και ο άλλος απαντήσει, «Πολύ καλά, βέβαια!», το «βέβαια» περιέχει ολόκληρο άφατο μήνυμα, άσχετο με την πληροφορία που ζητήθηκε και αφορά τη σχέση των δύο ομιλητών³⁷.

Πλήθος νοήματα λανθάνουν ακόμα στη χρήση του χρόνου των ρημάτων, που είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον γλωσσολογικό θέμα. Ο χρόνος των ρημάτων καθορίζεται όχι μόνο από τη γραμματική, αλλά κυρίως από το νόημα, γιατί ο γλωσσολογικός χρόνος είναι άλλος από τον «φυσικό» χρόνο³⁸. Στην πρόσκληση, «Έλα», ο δέκτης απαντάει προτού έρθει, «Έφτασα», ή στην πρόσκληση, «Πάμε να φύγουμε», ο δέκτης απαντάει προτού ξεκινήσει, «Φύγαμε!», και εξηγούμε τη μεταίωση ενός ταξιδιού προσδιορίζοντας το χρόνο άσχετα με τον φυσικό χρόνο, «Ήταν να πάμε αύριο». Ο Αχιλλέας Τζάρτζανος γράφει στη Νεοελληνική Σύνταξη ότι μιλώντας για το μέλλον στον μέλλοντα χρόνο δηλώνουμε αυτό που θα γίνει, ενώ μιλώντας για το μέλλον σε χρόνο ενεστώτα εκφράζουμε βεβαιότητα για

αυτό που θα γίνει, «Σε λίγο θα φτάσουμε» έχει διαφορετικό νόημα από το «Σε λίγο φτάνουμε», ο ενεστώτας σημαίνει βεβαιότητα σε σχέση με το μέλλοντα³⁹. Οι εφημερίδες χρησιμοποιούν τα ρήματα σχεδόν πάντα στον ενεστώτα, γιατί περιγράφουν την επικαιρότητα. Όταν χρησιμοποιείται άλλος χρόνος, στην επιλογή του λανθάνει νόημα. Στον τίτλο «Ο δολοφόνος ήταν εγγυημένος», η επιλογή του παρτατικού δίνεται με τον παρατατικό στον τίτλο της είδησης, «Παιδί σκοτώνει συμμαθητή του, έπαιζαν με οπλισμένη καραμπίνα».

Για την επικοινωνία λοιπόν, το λεξικό και η κυριολεκτική σημασία των λέξεων δε φτάνουν, δεν αρκούν για να μεταδοθεί και να προσληφθεί το νόημα του μηνύματος. Εκείνο που πριν απ' όλα κάνει δυνατή την κατανόηση του νοήματος και άρα την επικοινωνία είναι η γνώση των κοινωνικών κανόνων που τη ρυθμίζουν και των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες εκτέμνονται τα μηνύματα. Οι προϋποθέσεις αυτές ισχύουν για όλες τις μορφές επικοινωνίας και τις εξωλεκτικές. Η παραβίαση ή άγνοια των κοινωνικών κανόνων οδηγεί σε καταστροφή της επικοινωνίας. Αν, για παράδειγμα, έβγαине στο δρόμο ο πρόεδρος μιας δυτικής δημοκρατίας κρατώντας μεγάλη πολύχρωμη ομπρέλα, όπως έκαναν οι αυτοκράτορες της Κίνας, που η ομπρέλα συμβόλιζε την εξουσία ζωής και θανάτου πάνω στους υπηκόους τους, όχι μόνο δε θα έτρεμαν οι πολίτες στο πέρασμά του, αλλά θα τον περνούσαν για τρελό, άρα ανάξιο για πρόεδρο. Αν κάποιος κάτοικος νησιού του Ειρηνικού περπατήσει γυμνός σε ευρωπαϊκή λεωφόρο, μολονότι στην κοινωνία του αυτό είναι και φυσικό και ηθικό και κανονικό, θα κινητοποιήσει την αστυνομία. Ανάλογη αποτυχία της επικοινωνίας με πολλές αρνητικές επιπτώσεις είναι η παρανόηση που προέρχεται από τη συνάντηση διαφορετικών συστημάτων ρύθμισης της κοινωνικής συμπεριφοράς. Π.χ. οι μετανάστες μεσογειακής προέλευσης (Ισπανοί, Τούρκοι, Έλληνες, άλλοι) προκαλούν πολύ συχνά σε χώρες της βόρειας Ευρώπης εχθρότητα με τη φυσική συμπεριφορά τους να μιλούν δυνατά και χειρονομώντας σε δημόσιους χώρους, επειδή αυτό γίνεται αντιληπτό σαν επιθετική συμπεριφορά, μολονότι είναι γνωστό στους βορειοευρωπαίους χαρακτηριστικό, για το οποίο μάλιστα έχουν ολό-

«Θούριο», σημαίνει για τον σύγχρονο αναγνώστη, κατανοώ τη σχέση του ποιήματος με την ιδιαίτερη ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα, αλλιώς η κατανόηση θα είναι ελλιπής ή η εντύπωση της κατανόησης θα είναι παρανόηση. Οι πιθανές παρανοήσεις είναι πολλές. Η πατριωτική του ρητορεία είναι δυσνόητη ή μπορεί να οδηγήσει σε παρανόηση, αν ο αναγνώστης σκέφτεται με αντιστορικές έννοιες, όπως με την υπερκοινωνικότητα ή την αιωνιότητα των αξιών. Η αισθητική αξιολόγηση μπορεί επίσης να είναι παγίδα, είτε θετική, οπότε ο αναγνώστης ταυτίζει τον ρητορικό πατριωτισμό με την ποίηση και χάνει π.χ. τη δυνατότητα να δέχεται ποιητικά μηνύματα άλλης μορφής, είτε αρνητική, οπότε χάνει την κατανόηση της συγχρονικής με το ποίημα αισθητικής αξίας. Όπως γράφει ο Ρολάν Μπαρτ για τα κείμενα της γαλλικής επανάστασης, είναι αδύνατο σήμερα να κατανοήσουμε τη ρητορεία που περιέχουν και την αξία της, αν δεν μπορέσουμε να διακρίνουμε τη σχέση που έχει αυτή η ρητορεία με την ιστορική στιγμή και τα κοινωνικά γενόμενα, όπου οι λέξεις κοστίζουν ποτάμια αίμα.⁴⁰

Η γλώσσα είναι μέρος της κοινωνικής επικοινωνιακής συμπεριφοράς και δεν έχει νόημα έξω από αυτά τα πλαίσια. Η τεχνική γνώση του γλωσσικού κώδικα δεν είναι αρκετή για τη δημιουργία και την πρόσληψη νοήματος. Τα νοήματα τα δημιουργεί πριν απ' όλα η παραδήλωση και το λαβάνον μήνυμα, το λεκτικό μήνυμα που εκφράζεται με την αποσιώπησή του, το μήνυμα που αποσιωπά ο ομιλητής και εκφράζει το αποτέλεσμα ή την επίπτωσή του.

Η θωμαστή λειτουργία της γλώσσας να εκφράζει με λεκτικούς τρόπους μηνύματα άρρητα είναι δημιουργική ικανότητα που έχουν όλοι οι ομιλητές μιας φυσικής γλώσσας, ακόμα και τα νήπια (βλ. παρακάτω σελ. 115). Γι' αυτό και μια από τις μεθόδους δημιουργίας του κωμικού στοιχείου στη λογοτεχνία είναι η καταστροφή της επικοινωνίας που περιέχεται στην κατά λέξη κατανόηση. Μέθοδος κλασική και παλιά, η δημιουργία κωμικών καταστάσεων χάρη στην ακατανοησία που περιέχεται στην κατανόηση σύμφωνα με την κυριολεξία υπάρχει ήδη στον Αριστοφάνη. Στους *Βατράχους*, για παράδειγμα, ο Χάρος (στίχοι 197 κε.) λέει στο Διόνυσο που περνάει τον Αχέροντα «Εσύ, κάτσε στο κουπί» και αυθόρμητα γελάει κανείς με το θυμό του,

κληρο ιδεολογικό στερεότυπο που αφορά το «μεσογειακό χαρακτήρα».

Προϋπόθεση της επικοινωνίας είναι εκτός από τη γνώση του κώδικα η γνώση των κανόνων που τη ρυθμίζουν μέσα στην κοινωνία. Προϋπόθεση για την κατανόηση οποιοδήποτε μηνύματος είναι η γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας, των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες παράγεται το μήνυμα. Ο υποθετικός δέκτης, μέλος κοινωνίας που δε γνωρίζει το αεροπλάνο, θα θεωρήσει παράλογη ή εικόνα παραμυθιού τη φράση «ο Γιάννης κοιτούσε τον Όλυμπο καθώς πετούσε προς τη Θεσσαλονίκη». Ακόμα δεν πρόκειται να καταλάβει, αν ο Γιάννης κοιτούσε το βουνό, καθώς ο Γιάννης πετούσε ή καθώς το βουνό πετούσε. Πράγματι, υπάρχει ασάφεια ως προς το υποκείμενο της υποτακτικής πρότασης και είναι αδύνατος ο έξω από το νόημα γραμματικός προσδιορισμός του. Αυτό που κάνει τη φράση αυτόματα κατανοητή από τον καθένα πιθανό δέκτη που δε θα προσέξει καν την ασάφεια του υποκειμένου είναι η γενική πληροφόρηση από τον κοινωνικό περίγυρο.

Σύμφωνα με τη γενική κοινωνική πληροφόρηση, ο κάθε δέκτης της δήλωσης «Η γιαγιά μου ήταν ναυτικός» ή «Η αδερφή μου είναι μητροπολίτης» θα είναι βέβαιος ότι πρόκειται για ψέμα.

Η εξάρτηση του νοήματος από τις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής της δήλωσης γίνεται ολοφάνερη στα μηνύματα εκείνα που δεν έχουν νόημα, όταν είναι ξεκομμένα από τις επικοινωνιακές καταστάσεις παραγωγής τους. Η φράση π.χ. «Έχει λάσπες έξω, και αρκετά κουράστηκα σφουγγαρίζοντας από τη πρωί» είναι ακατανόητη, αν δεν ξέρουμε ότι εκπέμπεται από τη μητέρα στο παιδί της που ζητάει να βγει έξω να παίξει. Κατά τον ίδιο τρόπο, η γνώση των κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων, το ιστορικό υπόβαθρο των αξιών, της παιδείας (κουλούρας) και των κοινωνικών σχέσεων είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση κειμένων που έχουν παραχθεί σε διαφορετικές κοινωνίες και άλλη ιστορική περίοδο. Η γνώση αυτή είναι απαραίτητη για την κατανόηση του νοήματος που περιέχει π.χ. ο «Θούριος» του Ρήγα, επαναστατικό εθνικό μήνυμα με τη μορφή ποιήματος, που δημιουργήθηκε σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και σε ορισμένο κοινωνικό πλαίσιο. Κατανοώ το

όταν διαπιστώνει ότι ο Θεός κατάλαβε την εντολή στην κυριολεξία της και κάθισε πάνω στο κοιλί. Παρακάτω (στ. 1365 κε.), ο Αισχύλος με τον Ευριπίδη τσακώνονται με διαιτητή το Διόνυσο, για το ποιος από τους δύο είναι καλύτερος στην ποιητική τέχνη. Και ο Αισχύλος αποφασίζει να λύσει τη διαφωνία φέρνοντας πάνω στη σκηνή μια ζυγαριά, για να αποδείξει τίνος η ποίηση έχει το *μεγαλύτερο βάρος*. Ακολουθεί η πολύ κωμική σκηνή, που ολόκληρη στηρίζεται στην κατά λέξη χρήση της φράσης, να σταθμιστεί το «βάρος» της ποίησης, όταν οι δύο τραγωδοί απαγγέλουν «επάνω» στη ζυγαριά, κάνοντάς τη να γέρνει τότε από τη μια και τότε από την άλλη, ανάλογα με το «βάρος» των λέξεων που περιέχουν οι στίχοι.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ

ή

«Από την πόλη έρχομαι και στην κορφή κανέλα»

Ολόκληρη η επικοινωνία είναι κοινωνικά καθορισμένη. Λεκτική ή εξωλεκτική, δε γίνεται ποτέ στο κενό, αλλά προϋποθέτει οργανωμένες κοινωνικές σχέσεις και ρυθμίζεται από περιπλοκούς κοινωνικούς κανόνες. Η πλήρης κατανόηση των γλωσσικών φαινομένων είναι αδύνατη, δίχως τη γνώση και την ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών παραγωγής του λόγου και των κοινωνικών επικοινωνιακών κανόνων.

Αυτή την αρχή δεν τη δέχονται όλοι οι γλωσσολόγοι. Ορισμένοι από αυτούς (όπως ο Νόαμ Τσόμσκι και ο Αντρέ Μαρτινέ) κάνουν αφαίρεση των κοινωνικών συνθηκών και του καθορισμού που ασκούν στη γλώσσα. Η αφαίρεση αυτή, χρησιμη προφανώς στη γλωσσολογική θεωρία, οδηγεί ωστόσο σε ερμηνευτικά αδιέξοδα. Υπάρχουν γλωσσικά φαινόμενα που είναι αδύνατο να γίνουν κατανοητά στο αφαιρετικό αυτό επίπεδο και δίχως την ανάλυση των κοινωνικών παραγόντων που επιδρούν στη σχέση του ομιλητή-δέκτη.

Θεωρητικά, την επικοινωνία εμποδίζουν ή και καταστρέφουν οι παραβιάσεις των κανόνων που διέπουν την κάθε γλώσσα. Περιγράφοντας τις παραβιάσεις των γλωσσικών κανόνων, ο Νόαμ Τσόμσκι διαπιστώνει ότι δεν είναι οι γραμματικές παραβιάσεις εκείνες που εμποδίζουν την επικοινωνία, επισημαίνοντας με τη βοήθεια τεχνητών παραδειγμάτων κάτι πολύ σημαντικό, ότι η γραμματική καθόλου δεν αρκεί για να δημιουργήσει νόημα. Την επικοινωνία καταστρέφουν οι παραβιάσεις της λογικής του νοήματος. Δηλαδή, επισημαίνει δύο ειδών παραβιάσεις των γλωσσικών κανόνων, μία γραμματική και μία λογική.

Κάθε δήλωση έχει δύο επίπεδα γλωσσικής επάρκειας, ένα ως

προς τη γραμματική και ένα ως προς την απόδοση. Έτσι, η δήλωση «θέλω όχι ψάρι» έχει χαμηλό βαθμό γραμματικής δομής, αλλά επιτρέπει στο δέκτη να καταλάβει τόσο τη γραμματική αλλοίωση, όσο και το νόημα. Αντίθετα, η δήλωση «Το πιστεύω, επειδή είναι απίστευτο», μολονότι έχει υψηλό βαθμό γραμματικής δομής, έχει πολύ χαμηλό βαθμό απόδοσης, γιατί περιέχει λογική κατάργηση του νοήματος. Άρα, η παραβίαση των κανόνων της γραμματικής οδηγεί σε δήλωση λαθεμένη, συνήθως ωστόσο κατανοητή ως προς το νόημά της, ενώ η παραβίαση των «επιλεκτικών» κανόνων που καθορίζουν την «επιτέλεση» (βλ. μεθεπόμενη παράγραφο) οδηγεί σε δήλωση γραμματικά άψογη, αλλά χωρίς κανένα απολύτως νόημα, γράφει ο Τσόμκι και κατασκευάζει την παραδειγματική φράση που έχει γίνει διάσημη: «Άχρωμες πράσινες ιδέες κοιμούνται οργανίμως»⁴¹. Παρά τον υψηλό βαθμό γραμματικής επάρκειάς της, η πρόταση αυτή δε σημαίνει απολύτως τίποτα.

Υπάρχουν λοιπόν δηλώσεις, που έχουν νόημα, μολονότι αποτελούν πρότυπα απόκλισης από την κανονική, τη σύμφωνη με τους γραμματικούς κανόνες μορφή. Αλλά υπάρχουν και δηλώσεις, που θέτουν αξεπέραστες δυσκολίες στην ερμηνεία τους, μολονότι είναι απόλυτα ορθόμορφες. Έχουμε, καταλήγει ο Τσόμκι, τη γραμματική εκείνη που ορίζει ότι η δήλωση «Βλέπω άνθρωπος τρέχει» αποτελεί παραβίαση κανόνων και απόκλιση. Ενώ δεν έχουμε τη γραμματική εκείνη που θα όριζε ότι η δήλωση «Ο Τζων φόβισε την ελικρίνεια» αποτελεί απόκλιση, παραβίαση κάποιων κανόνων, που μάλιστα έχει αποτελεσμα όχι τη μείωση, αλλά την κατάργηση του νοήματος.⁴²

Ο Νόαμ Τσόμκι, όπως δείχνουν τα «τρία πρότυπα περιγραφής της γλώσσας», που πρότείνε στο διάσημο βιβλίο του *Συντακτικές Δομές*, θεωρεί ότι το αντικείμενο της γλωσσολογικής θεωρίας είναι ο «ιδανικός» ομιλητής-ακροατής μιας απόλυτα ομοιογενούς γλωσσικής κοινότητας, που γνωρίζει άριστα τη γλώσσα του και του οποίου την επιτέλεση δεν επηρεάζουν παράγοντες εξωγλωσσικοί. «Επιτέλεση» ονομάζει τη γλωσσική επάρκεια του ομιλητή-ακροατή, που διακρίνει από τη γλωσσική «ικανότητα». Η γλωσσική επάρκεια έχει δύο επίπεδα. Το ένα, η γλωσσική *ικανότητα* πηγάζει από τη γνώση που έχει της γλώσσας του ο ομιλητής και δημιουργεί τη γραμματική

αρτιότητα (γραμματικότητα). Το άλλο, η *επιτέλεση* πηγάζει από την ορισμένη χρήση που κάνει της γλώσσας ο ομιλητής σε συγκεκριμένες συνθήκες και *παράγει την απόδοσή, τη δυνατότητα να γίνει η δήλωση αποδεκτή*. Η γραμματική αρτιότητα είναι αποτέλεσμα της γλωσσικής ικανότητας και η απόδοχή της δήλωσης αποτέλεσμα της επιτέλεσης του ομιλητή.⁴³

Ωστόσο απόλυτα ομοιογενείς γλωσσικές κοινότητες δεν υπάρχουν (όπως θα δούμε και παρακάτω) ούτε υπάρχει κανένας πραγματικός ομιλητής, που την οποία δήλωσή του να μην επηρεάζουν παράγοντες εξωγλωσσικοί (κοινωνικοί). Ο «ιδανικός» ομιλητής-ακροατής είναι θεωρητική κατασκευή, αφαίρεση που αφήνει έξω από την τυποποίηση της γλώσσας, τόσο τη θεωρητική (τα πρότυπα περιγραφής της γλώσσας) όσο και την εμπειρική (την κωδικοποίηση των στοιχείων που απαρτίζουν το σύνολο των προτάσεων μιας γλώσσας) μεγάλο αριθμό προτάσεων, που ωστόσο υπάρχουν, όπως γράφει ο Ρομάν Γιάκομπσον, σε όλες τις φυσικές γλώσσες. Για το λόγο αυτό ο Γιάκομπσον υποστηρίζει ότι η αντίληψη για τη γενετική γραμματική, που έχει υιοθετήσει η διεθνής γλωσσολογική σκέψη και βλέπει τη γλώσσα «σύστημα στατικό στην ομοιογένειά του», πρέπει να διευρυνθεί και να ξεπεράσει τον Σωσύρ. «Η απλουστευτική και τεχνητή κατασκευή» (η αντίληψη που βλέπει τη γλώσσα σύστημα ομοιογενές και στατικό), γράφει, πρέπει «να αντικατασταθεί από τη δυναμική ιδέα ενός κώδικα διαφοροποιημένου, μετατρέψιμου και προσαρμόσιμου στις διαφορετικές λειτουργίες του λόγου και τους παράγοντες του χώρου και του χρόνου, που απουσιάζουν από τη σωσυρική σκέψη». Θεωρεί την αφαιρεση, που αφήνει έξω από την τυποποίηση τους ποικίλους παράγοντες που επηρεάζουν την επιτέλεση του ομιλητή, θεμετή για μεθοδολογικούς λόγους, «αρκεί όμως», προσθέτει, «να μην παίρνουν [οι μελετητές] το θελημένα στενό πλαίσιο της πειραματικής δουλειάς για την ολική γλωσσική πραγματικότητα»⁴⁴, μέσα στην οποία οι ανολοκλήρωτες προτάσεις, οι γραμματικά (συντακτικά) ατελείς δηλώσεις αποτελούν σημαντικό μέρος της επικοινωνίας.

Το γλωσσικό φαινόμενο είναι εξαιρετικά περίπλοκο και οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις στη γλώσσα έχουν μεγάλη ποικιλία. Ο κάθε ομιλητής είναι γλωσσικός δημιουργός και η ατο-

μική έκφραση είναι πάντα ισορροπία ανάμεσα στην υποταγή στους κανόνες της γλώσσας και την αλλοίωσή τους με στόχο το ατομικό ύφος. Η υποταγή στους κανόνες είναι ως ένα βαθμό υποχρεωτική, αλλιώς καταστρέφεται η επικοινωνία. Και είναι πλουσιότερη η γλωσσική δημιουργικότητα των ομιλητών, που πετυχαίνουν συνεχώς την ισορροπία ανάμεσα στην υποταγή στους κανόνες και την εφευρετική διαφοροποίηση⁴⁵. Η γλωσσική δημιουργικότητα των κοινωνικών ομάδων και οι νέες ανάγκες για νέα γλωσσική αποτελεσματικότητα είναι από τους παράγοντες που κάνουν τις γλώσσες να αλλάζουν ασταμάτητα. Κάθε γενιά διαφοροποιείται από την προηγούμενη και στο εσωτερικό της κάθε γενιάς η κάθε κοινωνική ομάδα διαφοροποιείται από τις άλλες, βάζοντας τη δική της σφραγίδα στη γλώσσα, με το να σέβεται τις λέξεις και τους κανόνες στο βαθμό που απαιτεί η επικοινωνία και να τους παραβιάζει για να εκφράσει τη διάκριση, που είναι περίπλοκη και κοινωνικά καθορισμένη και αφορά τις ιδέες και την εξέλιξή τους. Οι παραβιάσεις είτε μένουν ατομικές, οπότε ξεχνιούνται και χάνονται, είτε γίνονται με την επανάληψη δεκτές από τη γλωσσική κοινότητα, οπότε κάποια στιγμή θα αποτελέσουν τη νέα δεδομένη τάξη, το νέο λεξιλόγιο, τους νέους κανόνες, τη νέα γραμματική⁴⁶. Ο κάθε ομιλητής επιλέγει ανάμεσα στα γλωσσικά στοιχεία σύμφωνα με κανόνες όχι μόνο γλωσσικούς αλλά πλουσίους και ποιητικούς κανόνες κοινωνικούς και άλλα εξωγλωσσικά δεδομένα.

Η παραβίαση των κανόνων της γραμματικής δεν είναι ποτέ παραβίαση ανεξήγητη και δίχως νόημα. Δεν υπάρχουν στη γλωσσική πραγματικότητα παραβιάσεις, όπως «Θέλω ψάρι όχι», εκτός αν αγνοεί τον κώδικα ο ομιλητής και με ελάχιστα γλωσσικά στοιχεία προσπαθεί να επικοινωνήσει σε μια γλώσσα ξένη. Με άλλα λόγια, η γλωσσική «επιτέλεση», όπως την περιγράφει ο Τσόμκι, είναι πολύ στενότερη από την επικοινωνιακή ικανότητα και δεν αρκεί για την επικοινωνία⁴⁷. Η επικοινωνία προϋποθέτει τη γνώση του κώδικα, αλλά πολύ περισσότερο από το τεχνικό αυτό ζήτημα προϋποθέτει τη γνώση της κοινωνικής κατάστασης και των κοινωνικών κανόνων που ρυθμίζουν την επικοινωνία.

Η επικοινωνία άλλωστε μπορεί ως ένα βαθμό να επιτευχθεί και δίχως καθόλου γλωσσική ικανότητα (με πλήρη άγνοια του

κώδικα), π.χ. κατά τη συνάντηση ενός Έλληνα και ενός Άγγλου, που δε γνωρίζει καθόλου ο ένας τη γλώσσα του άλλου. Στην περίπτωση (άγνοιας του κώδικα) απουσίας της γλωσσικής ικανότητας, η επικοινωνία είναι ευκολότερη και πλουσιότερη ανάμεσα σε μέλη κοινοτήτων με συγγενική παιδεία (κουλτούρα). Ευκολότερα θα επικοινωνήσουν χωρίς γνώση των αντίστοιχων γλωσσών τους ένας Έλληνας και ένας Ιταλός απ' ό,τι ένας Κινέζος με ένα Γάλλο. Ακόμα όμως κι αν βρεθούν σε μίαν έρημο ένας Γιαπωνέζος κι ένας Ιρλανδός χωρίς κοινή γλώσσα, θα επικοινωνήσουν μέχρι κάποιο βαθμό. Αντίθετα, αν κάποιος Αθηναίος σταματήσει στο κέντρο της Αθήνας έναν άλλο περαστικό Αθηναίο και τον ρωτήσει: «Με συγχωρείτε, μήπως καπνίζετε;», ο δέκτης δε θα καταλάβει. Παρά τη μεγάλη σαφήνεια της γραμματικά ορθής και σύμφωνης με τους γλωσσικούς κανόνες ερώτησης, δε θα ξέρει τι να υποθέσει και θα αναρωτηθεί προτού απαντήσει, μήπως ο άγνωστος είναι πλανόδιος διαφημιστής τσιγάρων ή μέλος εταιρίας για την αντικαπιταλιστική προπαγάνδα ή μήπως απλώς θέλει να τρακάρει ένα τσιγάρο, εκτός κι αν έχει κακές προθέσεις (και άλλα ανάλογα με τους λοιπούς παράγοντες, το ύψος, την ηλικία, την εμφάνιση του ομιλητή κλπ.).

Ενώ λοιπόν διαπιστώνουμε ότι η επικοινωνία μπορεί στοιχειωδώς να επιτευχθεί ακόμα και με πλήρη απουσία της γλωσσικής ικανότητας, το αντίθετο είναι αδύνατο, η απουσία της επικοινωνιακής ικανότητας αποκλείει τη συνεννόηση. Η απουσία της μάλιστα καταστρέφει την επικοινωνία ακόμα και σε συνθήκες όπου οι ομιλητές έχουν πλήρη γλωσσική ικανότητα στον ίδιο κώδικα.

Η αντίληψη του Τσόμκι για την παραβίαση της λογικής του νοήματος διαγράφει τα όρια της θεωρητικής γλωσσολογίας. Η αντίληψη σύμφωνα με την οποία μπορεί να περιγραφεί το γλωσσικό φαινόμενο παραβλέποντας τις κοινωνικές συνθήκες που παράγουν νοήματα οδηγεί σε ερμηνευτικά αδιέξοδα. Οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν έχει ακόμα ανακαλυφθεί ένα σύστημα κανόνων που διέπει τη λογική του νοήματος και το οποίο θα μας επέτρεπε να εντοπίσουμε την παραβίαση που δεν είναι γραμματική αλλά νοηματική. Η κοινωνιολογική οπτική οδηγεί αντίθετα στη διαπίστωση ότι όχι μόνο δε λείπει από

την επιστημονική γνώση η «γραμματική» εκείνη που θα όριζε πως είναι λάθος η παραβίαση της λογικής του νοήματος, αλλά δε θα μπορούσε ποτέ να υπάρξει και να έχει γενική ισχύ μια τέτοια γραμματική της λογικής.

Άλλωστε, ήδη ξέρουμε από άλλες επιστήμες ότι η κατάργηση της λογικής του νοήματος έχει και νόημα και λογική.

Η ψυχανάλυση αποκαλύπτει το νόημα που περιέχει η λογική κατάργηση του νοήματος στο παραλήρημα των ψυχωτικών. Αποκαλύπτει ότι το παράλογο αυτού του λόγου ακολουθεί συγκεκριμένη δική του λογική και η φαινομενική απουσία νοήματος περιέχει πλουσιότατα νοήματα, που δηλώνουν τα αίτια της φυγής από τη λογική και την πραγματικότητα, γιατί το άτομο που παραλήρει, με τον φαινομενικά δίχως νόημα λόγο του, λέει ποια είναι τα στοιχεία εκείνα της πραγματικότητας και της λογικής που το κάνουν να υποφέρει. Η ψυχανάλυση άνοιξε καινούριους δρόμους στην επιστημονική γνώση, με το να θεωρήσει γενικά το λόγο ως διερμηνέα ενός άλλου λόγου, που έχει δικούς του κανόνες, δικά του σύμβολα και «σύνταξη» και ανήκει στις βαθύτερες δομές του ψυχισμού.

Χρήση του λόγου ως διερμηνέα ενός άλλου λόγου, που ανήκει στο ασυνείδητο και ακολουθεί σύμφωνα με τα κλειδιά της ψυχαναλυτικής θεωρίας τη λογική του ελεύθερου συνειρμού, είναι και η αυτόματη γραφή, που έδωσε τη σουρεαλιστική ποίηση. Το πιο ενδιαφέρον ελληνικό παράδειγμα είναι η ποίηση του Ανδρέα Εμπειρικού, επειδή είναι ο μόνος Έλληνας ποιητής για τον οποίο γράφτηκε συχνά ότι η ποίησή του δεν έχει νόημα. Θα είναι γι' αυτό πολύ σημαντική η μελέτη εκείνη που θα χρησιμοποιήσει τα κλειδιά της ψυχανάλυσης, ξεκινώντας από το ποίημα «Αμούρ - αμούρ» (*Γραπτά ή προσωπική μυθολογία*), στο οποίο ο ποιητής ερμηνεύει την ποίησή του, για να αποκαλύψει όχι μόνο ότι αυτή η ποίηση έχει νόημα, αλλά και γιατί το νόημα είναι έτσι εκφρασμένο. Η «ανάγνωση» της ποίησης του Εμπειρικού με τα εννοιολογικά ερμηνευτικά κλειδιά της ψυχανάλυσης αποκαλύπτει πλουσιότατα νοήματα, αλλά και το αίτιο της δυσνόητης γραφής, τα πολλαπλά ταμπού απέναντι στη σεξουαλική διάσταση⁴⁸.

Η γραμματική δομή, γράφει ο Τσόμσκι, ο βαθμός γραμματικής επάρκειας είναι ένας μόνο από τους πολλούς παράγοντες

που αλληλεπιδρώντας καθορίζουν την επιτέλεση και παράγουν το νόημα⁴⁹. Το νόημα λοιπόν δεν προέρχεται μόνο από τη γραμματική και τους κανόνες της, αλλά εξίσου πηγάζει από το χειρισμό της γλώσσας, την επιλογή των γλωσσικών στοιχείων, τα συμφραζόμενα και το κοινωνικό πλαίσιο της δήλωσης. Για να κρίνουμε την επιτέλεση, γράφει ο Τζων Λάινονς, πρέπει να γνωρίζουμε τα συμφραζόμενα και τις κοινωνικές συνθήκες της δήλωσης⁵⁰.

Το αίτιο της ύπαρξης μηνυμάτων με ψηλή γραμματική επάρκεια και λογική κατάργηση του νοήματος είναι ακριβώς η αποδοχή, τα κοινωνικά δεδομένα που επιβάλλουν την αποδοχή της σημασιολογικής ανωμαλίας. Αλλά για να κατανοήσουμε τους κανόνες που παράγουν την αποδοχή οποιασδήποτε δήλωσης, πρέπει να περιγράψουμε το κοινωνικό και το συμφραστικό της περιβάλλον, γιατί μόνο αυτό δίνει στη δήλωση νόημα. Δηλαδή, η κατανόηση των δηλώσεων, που είναι άσφorges γραμματικά, των οποίων ο ομιλητής έχει τέλεια γλωσσική ικανότητα, αλλά είναι ακατανόητες γιατί παραβιάζουν τη λογική του νοήματος, προϋποθέτει να είναι οι δηλώσεις αυτές πραγματικές (που έχουν παραχθεί από ομιλητές σε ορισμένες κοινωνικές συνθήκες ομιλίας). Τα παραδείγματα του Τσόμσκι με τις «άχρωμες πράσινες ιδέες» ή άλλα γλωσσολογικά παραδείγματα, «Οι σκιές αδειάζουν γρήγορα», «Η φωνή πέφτει με το κεφάλι κάτω»⁵¹, είναι απολύτως αδύνατο να γίνουν κατανοητά ως προς τη σημασιολογική τους ανωμαλία, γιατί δεν έχουν συμφραστικό και κοινωνικό πλαίσιο, δεν είναι πραγματικά μηνύματα που πήγασαν από κοινωνικές συνθήκες επικοινωνίας. Η κατανόηση λοιπόν των σημασιολογικά ανώμαλων μηνυμάτων είναι αδύνατη με μόνη πηγή γνώσης τη γλωσσική ικανότητα του ομιλητή και μόνο επιστημονικό εργαλείο τη θεωρητική γλωσσολογία, ακριβώς γιατί από τη θεωρητική γλωσσολογία λείπει η κοινωνική διάσταση. Πράγματι, αν παραμερίσουμε τις παραδειγματικές κατασκευές των γλωσσολόγων και εντοπίσουμε σημασιολογική ανωμαλία σε δηλώσεις πραγματικών ομιλητών, θα διαπιστώσουμε ότι τα στοιχεία του συμφραστικού και του κοινωνικού περιβάλλοντος αποκαλύπτουν το νόημα που έχει η παραβίαση της λογικής του νοήματος.

Με άλλα λόγια, για να γίνει κατανοητή η σημασιολογικά ανώμαλη δήλωση, δε μας λείπουν, όπως γράφει ο Τσόμσκι, γνώσεις για τους κανόνες που διέπουν τη λογική του νοήματος, αντίθετα λείπουν κοινωνικές πληροφορίες, που επιτρέπουν να εντοπίσουμε πριν απ' όλα τη σημασιολογική καταστροφή για να υποψιαστούμε τα αίτιά της. Η κυριότερη δύναμη που έχει η παραβίαση της λογικής του νοήματος είναι ότι ξεφεύγει από την προσοχή των δεκτών και τους αναγκάζει να θεωρήσουν πληροφορία τη σημασιολογική καταστροφή. Ο στρατάρχης Αλέξανδρος Παπάγος έλεγε στις προγραμματικές του δηλώσεις προς τον ελληνικό λαό το Δεκέμβριο του 1953: «Έλληνες πολεμούν επί διετίαν εις την Κορέαν με την συνειδησιν ότι ή γῆ, ή όποία εϋρίσκεται εκεί και ποτίζεται υπό ελληνικού αίματος άποτελει προέκτασιν τῆς ίδίας αϋτών ιερῆς γῆς». Η σημασιολογική ανωμαλία της δήλωσης είναι σήμερα σε όλους κατανοητή. Η πληροφορία, που λέει ότι η γη «ή όποια εϋρίσκεται» στην τόσο μακρινή ανατολική Ασία είναι «προέκτασις» της ελληνικής «γῆς», δηλαδή η παραβίαση της λογικής του νοήματος, αλλά και η σχέση αυτής της παραβίασης με το «έλληνικόν αίμα» που χύθηκε εκεί, είναι σήμερα φανερό τι σημαίνουν. Διαβάζοντας τη φράση, ο σύγχρονος αναγνώστης καταλαβαίνει αμέσως την ανωμαλία στο νόημα, όσο και τα αίτια και τους στόχους της παραβίασης.

Στην κοινωνία γενικά, όπως θα δούμε παρακάτω⁵², ο λόγος των εξουσιών είναι εκείνος που συχνά εκλέμπει μηνύματα με ψηλή γραμματική επάρκεια και κατάργηση της λογικής του νοήματος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Α. ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ

1. Roman Jakobson, "La linguistique", στο συλλογ. τόμο, *Tendances principales de la recherche dans les sciences sociales*, τ. Ι, εκδ. Mouton-Unesco, Παρίσι 1970, σ. 87.
2. Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, τ. Ι, εκδ. Gallimard, Παρίσι 1966, σ. 26.
3. Στο ίδιο, σ. 23.
4. André Martinet, *Éléments de linguistique générale*, εκδ. A. Colin, Παρίσι 1967² (1960), σ. 34.
5. Ο Claude Lévi-Strauss στο βιβλίο του *Anthropologie Structurale*, εκδ. Plon, Παρίσι 1958, θεωρεί τους κανόνες της συγγένειας, του λόγου και των οικονομικών ανταλλαγών ως τα επίπεδα ενός φαινομένου επικοινωνίας.
6. Roman Jakobson, *Essais de linguistique générale*, τ. Ι: *Les fondations du langage*, εκδ. Les éditions de Minuit, Παρίσι 1963, κεφ. Ι και ΙΙΙ.
7. Umberto Eco, *A theory of semiotics*, εκδ. Indiana University Press, Μπλουμινγκτον ΗΠΑ 1979² (1976), σ. 22.
8. G. Bateson και άλλων, *La nouvelle communication*, εκδ. Seuil, Παρίσι 1981, σ. 106.
Όπως γράφει για τον όρο «σημειολογία» ή «επιστήμη των σημείων» ο Β. Toussaint, *Qu'est-ce que la sémiologie?*, εκδ. Pivnat, Παρίσι 1978, «Ο όρος είναι νεολογισμός που έχει κατακλύσει τα μέσα επικοινωνίας (...), αλλά παραμένει άγνωστος και πολύ λίγοι άνθρωποι μπορούν να ορίσουν το νόημά του» (σ. 9).
9. Για τη σημασιολογία, βλ. Georges Mounin, *Κλειδιά για τη γλωσσολογία*, εκδ. του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1984, σ. 138-152.
10. Edward Sapir, *Selective writings*, εκδ. Berkeley, Λος Άντζελες 1963, σ. 7.
11. Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, όπου παραπάνω στο κεφάλαιο Α στη σημείωση 2, σ. 28 [στο εξής η παραπομπή αυτή σε προηγούμενη σημείωση θα αναφέρεται: ό.π., κεφ. Α: σημ. 2, σ. 28].
12. Jakobson, "La linguistique", ό.π., κεφ. Α: σημ. Ι σ. 508.
13. Στο ίδιο, σ. 504 (όπου μνημονεύεται η παραπομπή στον E. Sapir, ό.π., κεφ. Α: σημ. Ι0, σ. 161).
14. Στο ίδιο, σ. 515.
15. Στο ίδιο, σ. 518.

16. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, ό.π., κεφ. Α: σην. 2, σ. 23.
17. Noam Chomsky, *Reflections on language*, εκδ. Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1975, σ. 36.
18. Στο ίδιο, σ. 4.
19. Στο ίδιο, σ. 4-5.
20. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, ό.π., κεφ. Α: σην. 2, σ. 19.
21. Λόγος = language και γλώσσα = langue, όπως μετέφρασε τους όρους ο Φώτης Αποστολόπουλος που μας άφησε στα ελληνικά το έργο του Saussure (βλ. παρακάτω κεφ. Β: σην. 13), θεωρούμε αυτή τη μετάφραση ορθότερη από την ακριβώς αντίθετη (langue = λόγος και language = γλώσσα) που κάνει ο Γ. Μπαμπινιώτης (βλ. ενδεικτικά, *Θεωρητική γλωσσολογία*, Αθήνα 1980, σ. 15-16), γιατί ο όρος language σημαίνει στον Saussure τη γενική ικανότητα του σην κάθε ομιλούσα κοινότητα, άρα τη γλώσσα. πραγματώση του σην κάθε ομιλούσα κοινότητα, άρα τη γλώσσα.
22. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, ό.π., κεφ. Α: σην. 2, σ. 26 και 27.
23. Στο ίδιο, σ. 56-62.
24. Jakobson, *Essais de linguistique*, ό.π., κεφ. Α: σην. 6, σ. 78.
25. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, ό.π., κεφ. Α: σην. 2, σ. 28.
26. Jakobson, *Essais de linguistique*, ό.π., κεφ. Α: σην. 6, σ. 68.
27. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, ό.π., κεφ. Α: σην. 2, σ. 25.
28. Στο ίδιο, σ. 63.
29. Οι μελέτες του Benjamin Lee Whorf για το θέμα αυτό δημοσιεύθηκαν τέσσερα χρόνια μετά το θάνατό του, σ' έναν τόμο με επιμέλεια του John B. Carroll, *Language, Thought and Reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf*, εκδ. The MIT Press, Κέμπριτζ 1956.
30. Βλ. Ian D. Currie, "The Sapir-Whorf Hypothesis", *Berkeley Journal of Sociology*, XI, 1966, σ. 14-131, αναδημοσίευση στον τόμο J.E.. Curtis, J.W. Petras, *The Sociology of Knowledge: a Reader*, εκδ. Duckworth, Λονδίνο 1982, σ. 403-421.
31. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, ό.π., κεφ. Α: σην. 2, σ. 28 και 25.
32. Oswald Ducrot, *Dire et ne pas dire: principes de sémanistique linguistique*, εκδ. Herman, Παρίσι 1980, σ. 4.
33. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, ό.π., κεφ. Α: σην. 2, σ. 261.
34. Στο ίδιο, σ. 259-260.
35. Στο ίδιο, σ. 260.
36. Στο ίδιο, σ. 262.
37. Στο ίδιο, σ. 260.
38. Στο ίδιο, σ. 29.

Β. ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

1. Roland Barthes, *Le degré zéro de l'écriture*, εκδ. Gonthier, Παρίσι 1964² (1959), σ. 19.

2. S. Pit Corder, *Introducing applied linguistics*, εκδ. Penguin, Λονδίνο 1982³ (1973), σ. 24.
3. Erving Goffman, *Forms of talk*, εκδ. Blackwell, Οξφόρδη 1981, σ. 2. Για το θέμα αυτό βλ. και το αφιέρωμα του περιοδικού *Psychologie Française*, τ. 30, αρ. 1, Μάρτιος 1985, στο θέμα «τι λέει και τι κάνει η επικοινωνία», και ειδικότερα (σ. 11-23) το άρθρο του G. Argenzin "Système gestuel et communication".
4. Luis Prieto, *Μηνύματα και σήματα*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1986 (α' έκδοση πρωτοτύπου 1966), σ. 43.
5. O Louis Hjelmslev δημιουργεί τους όρους δήλωση και παραδήλωση (denotation, connotation) στο βιβλίο του, *Prolegomena to a theory of language*, εκδ. Madison 1962⁴ (γαλλική μετάφραση: εκδ. Les éditions de Minuit 1974), στο κεφ. 22. Βλ. και το κείμενο του Roland Barthes, όπου παραπέμπει στον Hjelmslev και σην οικειοποίηση των όρων δήλωση και παραδήλωση, «Στοιχεία σημειολογίας» (από το περιοδικό *Communications*, αρ. 4, 1964), στον τόμο *Κείμενα σημειολογίας*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1981, σ. 55-135 (όπου οι όροι denotation-connotation μεταφράζονται υποσημάνση και παρασημάνση).
6. Roland Barthes, "Rhétorique de l'image", *Communications*, αρ. 4, 1964.
7. Bernard Toussaint, *Qu'est-ce que la sémiologie?*, εκδ. Privat, Παρίσι 1978, σ. 19.
8. Βλ. ενδεικτικά αφιέρωμα στο θέμα: περιοδικό *Communications*, αρ. 24, 1976.
9. Eco, *A theory of semiotics*, ό.π., κεφ. Α: σην. 7, κυρίως το κεφ. Theory of sign production, σ. 153-313.
10. Η αναφορά βρίσκεται στο Dell Hymes, *Foundations in Sociolinguistics: an ethnographic approach*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1974, σ. 13 (από το E. Sapir, *Language*, εκδ. Harcourt Brace, Νέα Υόρκη 1921, σ. 3).
11. Jakobson, "La linguistique", ό.π., κεφ. Α: σην. 1, σ. 511.
12. Joshua A. Fishman, "Sociolinguistics", στο K.B. Back (ed), *Social Psychology*, εκδ. Wiley, Νέα Υόρκη 1969, σ. 18.
Όπως γράφει ο Erwin Goffman, "The neglected situation", στο Pier Paolo Giglioli (ed), *Language and social context*, εκδ. Penguin, Λονδίνο 1979⁵ (1972): «Η ομιλία είναι κοινωνικά οργανωμένη όχι μόνο με τους όρους ποιος μιλάει προς ποιον σε ποια γλώσσα, αλλά σαν ένα μικρό σύστημα μιας και από τους δύο επικυρωμένους και τελετουργικά οργανωμένης πράξης πρόσωπο με πρόσωπο, μια κοινωνική συνάντηση.» (σ. 65). Και συνεχίζει: «Η αλληλεπίδραση πρόσωπο με πρόσωπο έχει τους δικούς της κανόνες, τις δικές της διαδικασίες και τη δική της δομή, τα στοιχεία αυτά δε φαίνεται να είναι εγγενώς γλωσσικά ως προς το χαρακτήρα τους, μολονότι συχνά εκφράζονται με το γλωσσικό επικοινωνιακό μέσο.» (σ. 66).
13. Ferdinand de Saussure, *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*, μετάφραση Φ. Αποστολόπουλου, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1979, σ. 111.
14. Στο ίδιο, σ. 109.

15. Στο ίδιο, σ. 122.
16. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, ό.π., κεφ. Α: σμμ. 2, σ. 5.
17. Saussure, *Μαθήματα*, ό.π., κεφ. Β: σμμ. 13, σ. 126.
18. Μ. Σετάτος, «Το γλωσσικό ζήτημα και η καθιέρωση της δημοτικής στα πλαίσια της γενικής γλωσσολογίας», στο συλλογικό τόμο, *Δημοτική Γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα χ.χ. [1978], σ. 82 και 84.
19. Jakobson, *Essays de linguistique*, ό.π., κεφ. Α: σμμ. 6, σ. 97.
20. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, ό.π., κεφ. Α: σμμ. 2, σ. 5.
21. Στο ίδιο, σ. 5.
22. Jean Aitchison, *Language change: progress or decay?*, εκδ. Fontana, Λονδίνο 1981, σ. 19-26.
23. Juliette Garmadi, *La sociolinguistique*, εκδ. PUF, Παρίσι 1981, σ. 186.
24. Στο ίδιο, σ. 186.
- Ο Georges Mounin, *Histoire de la linguistique: des origines au XXe siècle*, εκδ. PUF, Παρίσι 1985² (1967), γράφει επίσης γι' αυτήν «την περίεργη θεωρία της παρακμής των γλωσσών, που αποδίδει την τελειότητα τους στην περίοδο της προϊστορίας τους, πριν τη γραφή» (σ. 9). Αντίστοιχη αντίληψη εκφράζει ο άγγλος καθηγητής γλωσσολογίας Roy Harris, *The language makers*, εκδ. Duckworth, Λονδίνο 1980: «Η λατρεία της γραφής έχει καταγγελλθεί ως μέρος της "κλαστικής πλάνης" που λέγεται ότι διέδωσαν οι έλληνες λόγιοι της Αλεξάνδρειας, και συμπληρώνεται από την εξίσου σοβαρή παρανόηση, σύμφωνα με την οποία η γλώσσα της τωρινής γενιάς είναι πάντα λιγότερο "σωστή" από τη γλώσσα των προηγούμενων γενεών.» (σ. 7).
25. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. Ι, ό.π., κεφ. Α: σμμ. 2, σ. 5-6.
- Στην αξιολόγηση των γλωσσών περιέχεται και ο μύθος της φτωχής ή πλούσιας γλώσσας. Για το θέμα αυτό ο John Lyons, στο βιβλίο του για τον Chomsky, βλ. J. Lyons, *Chomsky*, εκδ. Fontana, Λονδίνο 1982¹ (1970), γράφει: «Δεν υπάρχει διαφορά στον πλούτο του λεξιλογίου μεταξύ γλωσσών. Δηλαδή, υπάρχουν στα αγγλικά π.χ. ή στα ρωσικά πολυάριθμες λέξεις σχετικές με τη σύγχρονη επιστήμη και τεχνολογία, που δεν έχουν αντίστοιχές τους σε γλώσσες κοινωνιών χωρίς αναπτυγμένη τεχνολογία. Υπάρχουν ωστόσο επίσης πολυάριθμες λέξεις σχετικές με αντικείμενα, φυτά, έθιμα, συναισθήματα κτλ. στις γλώσσες των Ινδιάνων της λατινικής Αμερικής, που δεν έχουν αντίστοιχές τους στα αγγλικά ή τα ρωσικά ή τις άλλες γλώσσες βιομηχανικών κοινωνιών. Η γλωσσολογία δεν επιτρέπει σήμερα την περιγραφή του λεξιλογίου μιας γλώσσας σαν πλουσιότερου ή φτωχότερου από μιας άλλης γλώσσας. Όλες οι γλώσσες έχουν λεξιλόγιο επαρκώς πλούσιο για να εκφράσουν όλες τις αποχρώσεις νοημάτων που χρησιμοποιούν οι ομιλητές τους σε κάθε κοινωνία.» (σ. 21).
26. Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «Ξηνηλασία ή ισοτέλεια: μελέτη περί των ξένων λέξεων της νέας ελληνικής», *Άπαντα*, τομ. Α', Θεσσαλονίκη 1963, σ. 125.
27. Στο ίδιο, σ. 45.
28. Joseph Vendryès, *Le langage: introduction linguistique à l'histoire*, εκδ. A. Michel, Παρίσι 1968² (1923), σ. 217, βλ. και εδώ, σ. 80.

29. Ducrot, *Dire*, ό.π., κεφ. Α: σμμ. 32, σ. 9-10.
30. Paul E. Corcoran, *Political language and rhetoric*, εκδ. University of Queensland Press, Κουίνσλαντ Αυστραλίας 1979, σ. 18.
31. Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, τ. ΙΙ, εκδ. Gallimard, Παρίσι 1974, σ. 224.
32. Στο ίδιο, σ. 255.
33. Sigmund Freud, *Jokes and their relation to unconscious*, τ. 8 της στερεότυπης έκδοσης των *Άπάντων*, 1960, βλ. επίσης τ. 5, 1953, *The interpretation of dreams* (β' μέρος) και τ. 6, 1960, *The psychopathology of everyday life*.
34. Jakobson, "La linguistique", ό.π., κεφ. Α: σμμ. 1, σ. 516.
35. Ducrot, *Dire*, ό.π., κεφ. Α: σμμ. 32, σ. 9.
36. Βάσω Τοκατλίδου, *Εισαγωγή στη διδακτική των ζωντανών γλωσσών*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σ. 95.
- Για τη σχέση νοήματος και συνθηκών εκπομπής του μηνύματος, ο Dell Hymes, *Foundations in Sociolinguistics*, ό.π., κεφ. Β: σμμ. 10, σ. 5, αναφέρεται σε παράδειγμα του Leonard Bloomfield, για τη διαφορά στο νόημα της δήλωσης «Πεινάω», όταν τη λέει κάποιος ζητιάνος ή το φαγωμένο παιδί που δε θέλει να πάει για ύπνο.
37. Ο Oswald Ducrot στη μελέτη του "Analyses pragmatiques", *Communications*, αρ. 32, 1980, σ. 20, παραπέμπει σε μια φράση του Μωπασάν, «Αφού τελείωσε τις βαλίτσες της, η Ζαν πλησίασε στο παράθυρο, αλλά η βροχή εξακολουθούσε.» και αναλύει πώς στη λέξη «αλλά» περιέχεται ολόκληρο λανθάνον μήνυμα: ότι η Ζαν περιμένει με ανυπομονησία πότε θα σταματήσει να βρέχει.
38. Benveniste, *Problèmes de linguistique*, τ. ΙΙ, ό.π., κεφ. Β: σμμ. 31, σ. 76-78.
- Για το χρόνο και το ποιόν ενεργείας στο ελληνικό ρήμα υποστηρίζεται σύντομα από τη γλωσσολόγο Μαρία Τζεβελέκο διδακτορική διατριβή στο πανεπιστήμιο Jussieu-Paris VII, με διευθύνοντα τον Α. Culioli και τίτλο: "Le temps et l' aspect dans le système verbal grec".
39. Αχιλλέας Τζάρτζανος, *Νεοελληνική Σύνταξη: της κοινής δημοτικής*, (τ. Α' 1928) τ. Α και Β, εκδ. ΟΕΣΒ, Αθήνα 1946, τ. Α, σ. 261.
40. Barthes, *Le degré zéro*, ό.π., κεφ. Β: σμμ. 1, σ' 33-4.
41. Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, εκδ. Mouton, Χάγη 1957, σ. 142. (Colourless green ideas sleep furiously.)
42. Noam Chomsky, *Aspects of the theory of syntax*, εκδ. The MIT Press, Κέμπριτζ 1980¹² (1965), σ. 151 και 157.
43. Οι όροι στο πρωτότυπο είναι grammaticality (γραμματική ορθότητα) και acceptability (αποδοχή), competence (ικανότητα) και performance (επιτέλεση), βλ. όπου στην αμέσως προηγούμενη σμμ. 42, σ. 10 κε. και 4 κε.
44. Jakobson, "La linguistique", ό.π., κεφ. Α: σμμ. 1, σ. 516 και 517.
45. Όπως γράφει ο Μ. Σετάτος, «Το γλωσσικό ζήτημα», ό.π., κεφ. Β: σμμ. 18, σ. 81, στη μια άκρη των γλωσσικών καταστάσεων συναντούμε «τις εντέλως ατομικές πραγματώσεις του λόγου».
46. Βλ. την περιγραφή της συμφραστικής θεωρίας του σημειωμένου και της περιστασιακής θεωρίας της σημασίας, που κάνει ο Georges Mounin, *Κλειδιά για τη γλωσσολογία*, ό.π., κεφ. Α: σμμ. 9, σ. 146-152.

47. Βλ. Mikha'il Bakhtine [V.N. Volochinov], *Le marxisme et la philosophie du langage: essai d'application de la méthode sociologique en linguistique*, εκδ. Les éditions de Minuit, Παρίσι 1977 (πρωτότυπο, Λένινγκραντ 1929), όπου γράφει: «Η γλώσσα ζει και εξελίσσεται ιστορικά μέσα στη συγκεκριμένη λεκτική επικοινωνία και όχι μέσα στο αφηρημένο γλωσσολογικό σύστημα των μορφών της γλώσσας, ούτε μέσα στον ατομικό ψυχισμό των ομιλητών» (σ. 137). «Αρα, το πρόβλημα των μορφών της δήλωσης-έκφρασης (énonciation), λαμβανόμενο ως ένα όλο αποχτάει τεράστια σημασία» (σ. 138). «Η δομή της δήλωσης-έκφρασης είναι δομή καθαρά κοινωνική» (σ. 141).

48. Η ποίηση του Ανδρέα Εμπειρικού, όπως ο ίδιος εξηγεί στο Αμοιρό-μοιρό της συλλογής *Γραπτά ή Προσωπική μυθολογία* (όπως έχει επισημανεί ο Γ. Γιατρομανωλάκης, *Ανδρέας Εμπειρικός*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1983), είναι ακολουθία εικόνων και αλληλουχία συνειρμών, εικόνες ενός θεατρικού έργου στο οποίο μπαίνει πρόσωπο από άλλο θεατρικό έργο, «όπως συμβαίνει στα όνειρα και τις φαντασιώσεις». Η κατανόηση δηλαδή προϋποθέτει την προσέγγιση με τις έννοιες της ψυχαναλυτικής θεωρίας.

Νομίζουμε πως θα ήταν πολύ δημιουργική η ανάλυση της ποίησης του Εμπειρικού, που θα αντιμετώπιζε τον κάθε «παράλογο» στίχο σαν κριτογραφικό μήνυμα από αυτά «που ξεφεύγουν από τον έλεγχο της συνειδητής πλευράς της προσωπικότητας». Το κλειδί της κατανόησης είναι με άλλα λόγια ο συνειρμός και η ανάκληση των επιθυμιών του ασυνειδητού. Η ποίηση του Εμπειρικού λέει το άφατο, ονομάζει το ακατανόηστο, το απαγορευμένο διπλά όχι μόνο από την κοινωνική ηθική, αλλά από τις εσωτερικευμένες απαγορεύσεις, τα ταμπού και τη λογική (το υπέργω). «Ανοίγω τα μάτια μου και βλέπω ό,τι υπάρχει / κλείνω τα μάτια μου και βλέπω ό,τι ποθώ», λέει αλλού ο Εμπειρικός.

Η «ανάνωση» της ποίησης του Εμπειρικού προϋποθέτει την κατανόηση όχι της κυριολεξίας, αλλά των νοημάτων που πηγάζουν από τους συμβολισμούς των λέξεων, από την ηχητική συγγένεια με άλλες λέξεις, από τη συνειρμική ακολουθία των εικόνων που σαν ψηφίδες φτιάχνουν μωσαϊκά με περιεχόμενο πάντα την ερωτική ορμή και τη θνητή ιδιότητα του έμφυλου ανθρώπου που συνδέεται μαζί της. Προϋποθέτει την κατανόηση με πυξίδα τις βασικές έννοιες της ψυχαναλυτικής θεωρίας.

Νομίζουμε ότι αυτή η προσέγγιση επιτρέπει επίσης την κατανόηση αλλά και μian ανάλυση με νέους όρους της γλώσσας του Εμπειρικού και των σουρεαλιστών, το ιδιότυπο γλωσσικό μίγμα καθαρεύουσας και δημοτικής με λαϊκές και ιδιωτικές εκφράσεις και λέξεις. Το γλωσσικό αυτό μίγμα πετυχαίνει να κάνει τις λέξεις να μην ηχούν οικείες, να απομακρύνει την κυριαρχία της λογικής καταστρέφοντας τη συνοχή και των δύο γλωσσών. Έτσι, η ιδιότυπη γλώσσα των σουρεαλιστών δίνει μian εκπληκτική πολυσμμία και μian εντυπωσιακή ρευστότητα των σημασιών, όπου οι λέξεις εκπέμπουν συγχρόνως πολυάριθμα νοήματα σε πολλά επίπεδα.

Θα προσπαθήσουμε, σαν παράδειγμα του τι εννοούμε με την προσέγγιση που χρησιμοποιεί σαν κλειδιά της κατανόησης τις ψυχαναλυτικές

έννοιες, να κάνουμε μια πρώτη «ανάνωση» ενός ποιήματος του Εμπειρικού.

Είναι το ποίημα «Συμπλήρωσις φορτηγού ατιμολοίου» από τη συλλογή *Υγκάμινος* (εκδ. Πλειάς, Αθήνα χ.χ., σ. 10).

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΙΣ ΦΟΡΤΗΓΟΥ ΑΤΙΜΟΛΙΟΥ

Σάν τ' νερὰ ἐνὸς ὄρκωτοῦ δικαστηρίου παρήχτηκε ἡ γαλήνη τῶν ματιῶν τῆς. Ἄλλὰ τὸ ἀνάβλεμά τῆς κατίσχυσε ἐν τέλει καὶ πέταξε στὴν αἴθρια τοῦ θολωτοῦ τῆς ὄνειρου ὄπως πετᾷ μιὰ μωῖνα ἀπὸ τὴν μύτη ἐνὸς κοιμημένου παιδιοῦ στὴν τύρβη μιᾶς πολυφώνης σιγῆς. Τότε οἱ τρηταὶ τῶν νάμων συνελθόντες ἀπερῶσιαν νὰ σκοτώσουν τὴν σιγὴ μιὰ γιὰ πάντα καὶ νὰ στήσουν ἀκριβὸς στὸ ἴδιο σημεῖο τὸ ἀγαλμα τῆς γαλήνης τῶν ματιῶν τῆς γιὰτὶ ἡ νέα γυναικα κρατοῦσε στὰ χέρια τῆς τὸ ἀνάβλεμά τῆς σάν θαυματουργὸ φῶδι.

Τα νοήματα δεν προέρχονται από την κυριολεξία ούτε τη λογική ακουθια, αλλά πηγάζουν από τις συνηχίσεις και τους συμβολισμούς που ανακαλούν οι λέξεις.

Στον τίτλο, η λέξη «συμπλήρωσις» ανακαλεί την πλήρωση και την πληρότητα, την ικανοποίηση, αλλά και την πληρωμή (τόσο με την κυριολεκτική όσο και τη μεταφορική σημασία «πληρώω αμαρτίες»). Το «φορτηγό ατιμολοίου» ανακαλεί την οικογένεια των εφοπλιστών απ' όπου κατάγεται ο ποιητής, τις ρίζες, τη δέσμευση, την οικογενειακή εξουσία (διπλή εξουσία, πάνω στο γιο και στην κοινωνία). Ο συνδυασμός των λέξεων ενώνει δύο αντίθετα: το «φορτηγό» συμβολίζει το εμπόριο, τα πλούτη, τη χρησιμότητα (την οικογένεια, το κύρος, τη δύναμη και τις αρχές της), το «ατιμολοίου» ανακαλεί το πλέω και αιμός, τη φυγή (το ρήμα πλέω είναι γενικά σύμβολο της φυγής στο όνειρο σε όλη την ποίηση του Εμπειρικού), το ταξίδι, το όνειρο.

Ακριβώς επειδή ο τίτλος δεν έχει καμιά φανερή και λογική σχέση με το ποίημα, θα πρέπει να αποτελεί μέρος της σημασίας του. Το ποίημα μιλάει για μια γυναίκα. Αν αφεθούμε στους συμβολισμούς και τα νοήματα που ανακαλούν συνειρμικά και ηχητικά οι τρεις λέξεις του τίτλου, η γυναίκα του ποιήματος είναι συγγενής, και ο συνδυασμός ερωτική επιθυμία - συγγένεια έχει νοηματικό περιεχόμενο την πανάρχαια απαγόρευση όπου στηρίζεται ο πολιτισμός, το ταμπού της αιμομιξίας.

Τα μάτια της γυναίκας έχουν δύο αντίθετα στοιχεία, τη «γαλήνη» των ματιών και το «ανάβλεμά» της. Η γαλήνη των ματιών της παρομοιάζεται ρητά με το «ορκωτό δικαστήριο», την πιο έντονη εικόνα της κοινωνικής απαγόρευσης, το θεσμό που επιβάλλει με την κρίση στον ένοχο (ενοχή) την τιμωρία και τις κοινωνικές επιταγές. Η γαλήνη των ματιών της είναι το κοινωνικό ηθικό πρέπει.

Η γαλήνη «ταράχτηκε», αλλά «εν τέλει» (δηλαδή μετά από διαδικασία σύγκρουσης) «κατίσχυσε» το ανάβλεμα και «πέταξε» στην «αίθρια του θολωτού της ονειρού». Το ανάβλεμα της γυναίκας πέταξε στην αιθρία (φως, απεραντωσύνη, ελευθερία) του θολωτού (ουρανό), σύμμαχο, καμπύλη-συμβολισμός του θηλυκού) ονειρού «της», του δικού της ονειρού. Το ανάβλεμα είναι αυτό το κάτι, που ταραξεί τη «γαλήνη», υπερισχύει των επιταγών και πετάει προς το όνειρο.

Η παρομοίωση για το πώς πετάει το ανάβλημα προς το όνειρο περιέχει τη «μυήλα», που είναι μαύρη, ενοχλητική, βουίζει και ίσως συμβολίζει την τύψη ή την ενοχή, το «κοιμώμενο παιδί», εικόνα της εγκατάλειψης, της εύθραυστης αθωότητας, του κυριολεκτικού ονείρου (τα όνειρα των παιδιών, κατά τον Φρόυδ είναι η άμεση χωρίς διαμεσολαβήσεις ικανοποίηση των ανεκπλήρωτων επιθυμιών), τέλος την «τύρβη της πολύφωτης στιγής». Η σημασιολογική ανωμαλία «τύρβη της στιγής» θα πρέπει να συμβολίζει το ασυνείδητο, η βουή και αντάρα της *στιγής* θα πρέπει να παραπληρωματικό νόημα της λέξης *στιγή*, ίσως αυτό που αποσιωπάται, που δεν ακούγεται (δεν προσλαβαίνεται με τις αισθήσεις και τη λογική), το ασυνείδητο, που είναι «στιγή» γεμάτη «τύρβη» και συγχρόνως «πολύφωτη», έντονα παρούσα, φανερή, ωραία...

Αφού συνέβησαν αυτά («τότε»), συνήλθαν «οι τρηταί των νόμων» και «απεφάσισαν να σκοτώσουν την στιγμή». Να σκοτώσουν την πολύφωτη και γεμάτη βουή και αντάρα στιγμή. Για να τη σκοτώσουν «μια για πάντα», έστησαν ένα άγαλμα. Η γυναίκα ήταν «νέα» και έτσι κρατούσε στα χέρια της το ανάβλημα της (αυτό που τράζει τη γαλήνη και κατισχύει πετώντας προς το όνειρο με τις προτροπές της στιγής) σαν «θαυματουργό φίδι» (εδώ ο συμβολισμός του προπατορικού αμαρτήματος είναι άμεσος), φίδι και θαυματουργό, ικανό να προκαλεί θάματα. Επειδή λοιπόν η νεότητα της γυναίκας έκανε το ανάβλημα της φίδι θαυματουργό, για να σκοτώσουν οι τρηταί των νόμων τη στιγμή «μια για πάντα», απεφάσισαν να στήσουν *ακριβώς* στο *ίδιο σημείο* το άγαλμα της γαλήνης των ματιών της. Η γαλήνη των ματιών της δεν αρκεί, γιατί όταν συγκρούεται με το ανάβλημα, εκείνο κατισχύει και πετάει στο όνειρο, κυριαρχεί η τύρβη της στιγής. Οι τρηταί των νόμων λοιπόν έστησαν το ψυχρό και λευκό και σκληρό και ωραίο, αλλά δίχως ζωή άγαλμα της γαλήνης των ματιών της «ακριβώς στο ίδιο σημείο». Η νέα γυναίκα έγινε από τους τρητές των νόμων (που σύμφωνα με τον τίτλο είναι η οικογένεια και η εξουσία) το άγαλμα της γαλήνης, το άγαλμα του κοινωνικού καθώς πρέπει είναι, παρέμβαση της εξουσίας που σκότωσε «μια για πάντα» την ταραχή της γαλήνης που προκάλεσε το ανάβλημα - θαυματουργό φίδι.

49. Chomsky, *Aspects of the theory of syntax*, ό.π., κεφ. Β: σημ. 42, σ. 11.
50. John Lyons, *Language, meaning and context*, εκδ. Fontana, Λονδίνο 1983² (1981), σ. 28.
51. Alain Rey, *Théories du signe et du sens*, εκδ. Klincksieck, Παρίσι 1976, σ. 239.
52. Βλ. εδώ παρακάτω, σ. 154 κε.

Josiane Boutet, Εισαγωγή στην

Κοινωνιογλωσσολογία, εισήγηση, 1984

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι κοινωνιογλωσσολογικές μελέτες, παρόλο που είναι έτερογενείς όσον αφορά το αντικείμενό τους και τη μεθοδολογία τους, πιστεύω ώστόσο ότι παρουσιάζουν δυο κοινά χαρακτηριστικά: την προσπάθεια να εισαγάγουν το πολιτικό στοιχείο στη γλωσσολογία και την κριτική στάση απέναντι στη σύγχρονη γλωσσολογία.

Αντίθετα από την κοινωνιολογία, την ψυχολογία, την ιστορία ή τη γεωγραφία, που έχουν όλες περάσει βαθιές εσωτερικές κρίσεις, η γλωσσολογία δεν είχε υποστεί κάποια ριζική αμφισβήτηση.

Ερωτήματα που άφοροῦν τὴ δουλειὰ τοῦ γλωσσολόγου, τὴ σημασία τῆς περιγραφῆς τῶν γλωσσῶν, τὴν ὀργάνωση τῆς γλωσσολογικῆς ἔρευνας στὴ Γαλλία, τὴ θεσμικὴ τῆς θέση καὶ τὸν κοινωνικὸ τῆς ρόλο, δὲν εἶχαν καθόλου ἀπασχολήσει τοὺς γλωσσολόγους.

Δέκα περίπου χρόνια μετά την κρίση αμφισβήτησης τῆς κοινωνιολογίας, ἡ γλωσσολογικὴ ἔρευνα ἀρχίζει νὰ γίνεται ἀντικείμενο κριτικῆς ἀπὸ ρεύματα ὅπως ἡ κοινωνιογλωσσολογία καὶ ἡ ἀνάλυση

του λόγου (analyse du discours), τὰ ὁποῖα — τὸ καθένα μὲ τὸ δικό του τρόπο — προσπαθοῦν νὰ ἐντάξουν τὴν ἔρευνα στὸ χῶρο τοῦ πολιτικοῦ.

Πράγματι, αὐτὸ πὸ μού φαίνεται κοινὸ χαρακτηριστικὸ σχολῶν, ρευμάτων καὶ ἐρευνητῶν τόσο διαφορετικῶν, ὅπως ὁ Μ. Πεσέ (M. Pêcheux), ὁ Οὐ. Λαμπόβ (W. Labov), ὁ Ζ. Μπ. Μαρσελέζι (J. B. Marcellesi), ὁ Ζ. Π. Φάι (J. P. Faye) καὶ ἡ Ρ. Ρομπέν (R. Robin), εἶναι ἡ καθαρά πολιτικὴ βάση τῆς ἔρευνας τους: βάση πολιτικὴ καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ ἐπιστημονικὴ ὅπως τὴν κυρίαρχη γλωσσολογία. Βέβαια μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντιτείνει ὅτι καὶ ἡ κυρίαρχη γλωσσολογία ἔχει πολιτικὴ βάση. Ἐφόσον καμιά ἔρευνα δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἔξω ἀπὸ κάποιον συγκεκριμένο κοινωνικὸ πλαίσιο, εἶναι προφανές ὅτι ἀνήκει στὸν κοινωνικὸ χῶρο, ἀκόμα κι ἂν θέλει νὰ ἐμφανίζεται οὐδέτερη καὶ καθολικὴ.

* Ἀν ἐξετάσουμε τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη κάθε ρεύματος, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ξεκίνησε ἀπὸ μιὰ κοινωνικὴ δραστηριότητα. Ἔτσι, ὁ Λαμπόβ ἀντιτάχθηκε στὸ κυβερνητικὸ σχέδιο πὸ ἀφορῶσε τὴν «ἐνισχυτικὴ» ἐκπαίδευση* καὶ ἀπέδειξε ὡς γλωσσολόγος τὴν ἀκαταλληλότητα τοῦ σχεδίου! Οἱ ἐρευνές του ἐντάσσονται λοιπὸν στὸ πλαίσιο μιᾶς γενικότερης τάσης νὰ καθορισθεῖ τὸ πεδίο τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων (συγκεκριμένα στὸ χῶρο

1. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκτεταμένη ἔρευνα τοῦ Λαμπόβ καὶ τῶν συνεργατῶν του γύρω στὸ '65 στὴ συνοικία τῶν μαύρων στὸ Χάρλεμ. Οἱ μελέτες συγκεντρώθηκαν στὸ Language in the inner city (1972), μεταφρασθῆκαν στὰ γαλλικὰ μὲ τίτλο Le parler ordinaire (Ἡ καθημερινὴ ὁμιλία), 1978.

* (Σ.τ.Μ.) Ἐνισχυτικὴ ἐκπαίδευση: Εἰδικὴ μέθοδος διδασκαλίας γιὰ παιδιὰ πὸ ἀντιμετωπιζόντων δυσκολίες στὰ μαθήματα.

τῆς ἐκπαίδευσης) καὶ τὸ πεδίο τῆς γλωσσολογικῆς ἔρευνας. Ἡ Ρομπέν, μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς λειτουργίας τοῦ ρεπορτάζ στὸ σύγχρονο γαλλικὸ τύπο, συμβάλλει στὴν κριτικὴ ἐπανατοποθέτηση τοῦ κομμουνιστικοῦ τύπου. Ὁ Μαρσελέζι (1971), μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ συνεδρίου τῆς Τούρ, συμβάλλει στὴν ἱστορικὴ γνώση τοῦ Γ.Κ.Κ. Ὁ Πεσέ, στὴν εἰσήγησή του πᾶνω στὴν «ἐμπειρία Μάνσολτ (Mansholt)*», συνδέει σαφῶς τὴν ἔρευνα τοῦ πᾶνω στὴ λειτουργία τῶν πολιτικῶν λόγων τῶν σοσιαλδημοκρατῶν μὲ τὴν πᾶλη γιὰ τὴν ἐξουσία πὸ προωθείται μέσω τοῦ «Κοινῶ Προγράμματος». Ἡ ὁμάδα «Σεβαλιέ-Ντελεσάλ» (Chevalier — Desalle) στὸ πανεπιστήμιο τῆς Βενσέν, ἡ ὁμάδα πὸ ἀσχολεῖται μὲ τὴ γαλλικὴ γλωσσολογία στὸ πανεπιστήμιο τῆς Ἔξ, ἡ ὁμάδα CERLAC στὸ πανεπιστήμιο τῆς Βιλτανέξ καὶ ἡ δική μας ἐρευνητικὴ ὁμάδα, ἔχουν ὅλες τὴ βάση τῶν κοινωνιογλωσσολογικῶν τους ἐρευνῶν μιὰ κοινὴ κοινωνικὴ πρακτική: τὴν (ἐκπαίδευση τῶν δασκάλων) (formation des maîtres). Ὁ Λ.Ζ. Καλβέ (L. J. Calvet) (1974)

1. C. Haroche, P. Henry, M. Pêcheux, J. P. Poitou: Un exemple d'ambiguïté idéologique, le rapport Mansholt (Ἐνα παράδειγμα ἰδεολογικῆς ἀσάφειας, ἡ ἔκθεσι Μάνσολτ), Université Paris 7, πολυγραφημένο, 1976.

* (Σ.τ.Μ.) Ἐμπειρία Mansholt: Στὰ πλαίσια ἐνὸς «πειράματος» μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἰδεολογικῆς ἀσάφειας τοῦ πολιτικοῦ λόγου, ἐπιλέχθηκε ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα κείμενο τῆς Ε.Ο.Κ. πᾶνω στὴν οικονομικὴ κρίση καὶ παρουσιάστηκε μὲ δύο διαφορετικὲς ὑπογραφές («ἀριστερῆ»: «ἀπόσπασμα τῆς ἐκθεσης μιᾶς ὁμάδας μελέτης ἀπὸ ὑπεύθυνους τῆς CFDT καὶ μέλη ἀριστερῶν κομμάτων» καὶ μιὰ «δεξιᾶ»: «ἀπόσπασμα τῆς ἐκθεσης μιᾶς ὁμάδας προβληματισμοῦ ἀποτελούμενης ἀπὸ ρεπουμπλικανοὺς ζισκαρδικούς καὶ ἄλλα μέλη τῆς πλειοψηφίας») σὲ δύο ὁμάδες ἀσκούμενων γιὰ στελεχῆ ἐπιχειρήσεων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ζητήθηκε νὰ κάνουν περὶληψη τοῦ κειμένου ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ «ὀλοκληρωμένα» καὶ «ἀντικειμενικά».

άναλύει το ιστορικό φαινόμενο της γαλλικής αποικιοκρατίας και ύστερα αποικιοκρατίας από κοινωνιογλωσσολογική άποψη.

Ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό αυτών των έρευνητικών ρευμάτων είναι η κριτική τους στάση απέναντι στη σύγχρονη γλωσσολογία. Η έπιχειρηματολογία μπορεί να διαφέρει από συγγραφέα σε συγγραφέα, από σχολή σε σχολή, όλοι όμως ανεξάρτητα άμφισβητούν την *περιοριστική τάση* που επικρατεί στην κυρίαρχη γλωσσολογία, δηλ. κατά κύριο λόγο την *άμερικανική γλωσσολογία* (γενετικές και μετασχηματιστικές γραμματικές), που προέρχεται από το στρουκτουραλισμό του Σοσίρ (Saussure).

Πράγματι, προκειμένου να συγκροτήσει ένα όμοιογενές αντικείμενο έρευνας, αυτή η γλωσσολογία περιόρισε τη μελέτη της γλώσσας ως έκφρασης γενικά (langage) στη μελέτη της γλώσσας ως *ένδιάθετου λόγου* (langue) ή της γλωσσικής *ικανότητας* (compétence)^{2*}. Έτσι αποκρύβεται το γε-

1. Αποδίνοντας την προέλευση των γενετικών γραμματικών στη σχολή του Σοσίρ, δε σημαίνει ότι άρνούμαι την ύπαρξη διαφορών ανάμεσα σ' αυτά τα ρεύματα. Παρ' όλ' αυτά, αντίθετα με μερικούς γλωσσολόγους, για τους όποιους οί γενετ. μετασχ. γραμματικές βρίσκονται σέ ρήξη με το στρουκτουραλισμό πιστεύω ότι οι όμοιότητές τους — φορμαλιστική και ρυθμιστική τάση, άναζήτηση γενικών και άφηρημένων δομών, τοποθέτηση του γνωστικού αντικείμενου στέ χώρο του ιδεατού και του άφηρημένου, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η γλωσσική πράξη... — είναι πολύ πιο σημαντικές από τις διαφορές τους. Στέ πολύ περισσότερο αυτής της κυρίαρχης γλωσσολογίας μένει ένα ρεύμα για το όποιο αντικείμενο της γλωσσολογίας είναι η μελέτη της γλώσσας σ' όλη της την πολυπλοκότητά. Σ' αυτό το ρεύμα, που έμπροστωπείται κατά κύριο λόγο από τον Γιακόμπσον (Jakobson) και τον Μπενβενίστο (Benveniste), δε άναφερώ παρακάτω.

2. Το ότι συνδέω αυτές τις έννοιες, που προέρχονται άντίστοιχα από τον Σοσίρ και τον Τσόμκι, δε σημαίνει ότι υποτιμάω τη διαφορά της που επέφερε ο Τσόμκι άντικαθιστώντας το ζεύγος γλώσσα-όμιλία (langue-paro-

γόνος ότι η γλώσσα-langage είναι βασικά πράξη, και μάλιστα *κοινωνική πράξη*. Όταν ο Σοσίρ περιόριζε το αντικείμενο της γλωσσολογίας στη μελέτη της γλώσσας-langue - θεμελιώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο, όπως λέγεται, τη σύγχρονη και έπισημονική γλωσσολογία - απέκλειε από το χώρο αυτής της έπιστήμης τη μελέτη της γλώσσας - langage ως δραστηριότητας.

le) με το ζεύγος γλωσσική ικανότητα — γλωσσική πλήρωση (compétence-performance), ούτε την έπίδραση αυτής της διαφοράς στην έπίδραση της γλωσσολογίας: αλλά δε θεωρώ αυτές τις έννοιες κατάλληλες.

* (Σ.τ.Μ.) *Langue - Language - Parole*: Για την άπόδοση αυτής της διάκρισης που θεμελίωσε ο Σοσίρ έχουν προταθεί διάφοροι όροι. Έτσι π.χ. ο καθηγητής Γ. Μπαμπινιώτης προτείνει: *Langage*: γλώσσα, *Langue*: λόγος ή ένδιάθετος λόγος και *Parole*: φωνούμενος λόγος ή όμιλία (Θεωρητική Γλωσσολογία, Άθήνα, 1980), ενώ ο Φ. Αποστολόπουλος, μεταφραστής των *Μαθημάτων Γενικής Γλωσσολογίας* του Σοσίρ προτείνει: *Langage*: λόγος ή άφηρημένος λόγος, *Langue*: γλώσσα και *Parole*: όμιλία. Όπου η διάκριση *langue - langage* είναι άναγκαία για το κείμενο σημειώνουμε το γαλλικό όρο: όσον άφορά το *parole*, νομίζουμε ότι γενικά μπορεί να άποδοθεί ως «όμιλία». Ύπενθυμίζουμε ότι σύμφωνα με τον Σοσίρ *langage* είναι η γενική ικανότητα του ανθρώπου για γλωσσική έπικοινωνία, *langue* είναι ένα σύστημα σημείων που έκφράζουν ιδέες και *parole* είναι η χρήση της γλώσσας από κάθε συγκεκριμένο άτομο (βλ. Saussure, *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, έλληνική μετάφραση, εκδ. Παπαζήση, 1979, σ. 37-47).

Compétence-performance: Ο Τσόμκι όρίζει την *compétence* ως τη «γνώση από τον όμιλητή-άκροατή της γλώσσας του» και την *performance* ως την «πραγματική χρήση της γλώσσας σε συγκεκριμένες περιστάσεις» (*Aspects of the theory of syntax*, M.I.T., Cambridge, 1965, σ. 4). Δύο βασικές μεταφράσεις βρίσκω: γλωσσική ικανότητα - γλωσσική πλήρωση (Γ. Μπαμπινιώτης, *Νεώτερα Γλωσσολογία*) και γλωσσική ικανότητα - γλωσσική έπιτέλεση (Γ. Πολίτη, *Ίκανότητα και έπιτέλεση: μια προβληματική σχέση στη σύγχρονη λογοτεχνία, στο «Μελέτες για την έλληνική γλώσσα», εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1982 - την ίδια άπόδοση κάνει και ο Ά. Χαραλαμπίδης στο ίδιο έργο).*

Ο τρόπος με τον οποίο οι στρουκτουραλιστές όρίζουν τα χαρακτηριστικά του corpus*, που είναι ένα σύνολο δεδομένων με βάση τα οποία γίνεται ή επαγωγή των κανόνων του συστήματος, είναι πολύ ένδεικτικός των μέτρων προφύλαξης που παίρνουν έξαρχής προκειμένου να εξαλείψουν ό,τι μπορεί να υποσκάψει την επεξεργασία ενός ομοιογενούς γλωσσικού συστήματος: το corpus πρέπει να είναι ομοιογενές και αντιπροσωπευτικό. Αντιπροσωπευτικό βέβαια της ιδέας που έχουν οι γλωσσολόγοι εκ των προτέρων για το γλωσσικό σύστημα. Ωστόσο όλες οι έρευνες πάνω στη γλωσσική ποικιλία (variation)* έχουν αποδείξει ότι η ομολογία δεν αποτελεί αταπόδεικτη ιδιότητα των γλωσσών. Οι γλωσσολόγοι της σχολής του Τσόμσκι (Chomsky) καταφεύγουν στη γλωσσική τους διαίσθηση προκειμένου να κρίνουν τη γραμματικότητα και τη δυνατότητα αποδοχής προτάσεων που οι ίδιοι φτιάχνουν για να στηρίξουν την επιχειρηματολογία τους. Έτσι φαίνεται ακόμα πιο καθαρά ότι η θεωρία δεν παίρνει υπόψη τη γλωσσική πράξη, αλλά μάλλον την ιδέα που έχουν οι γλωσσολόγοι για τη (δική τους) γλωσσική ικανότητα¹.

1. Για μία λεπτομερέστερη και περισσότερο στοιχειοθετημένη ανάλυση αυτών των ζητημάτων παραπέμπω τον αναγνώστη στον Π. Κορμπέν (P. Corbin) (1980).

* (Σ.τ.Μ.) Corpus: Ο όρος συνήθως δέ μεταφράζεται: σημαίνει το συγκεντρωμένο γλωσσικό υλικό.

* (Σ.τ.Μ.) Variation: Ο όρος δηλώνει στο κείμενο «το γεγονός ότι υπάρχει ποικιλία» (στέ γαλλικά γίνεται διάκριση ανάμεσα σε *variété* και *variation*), αλλά στέ ελληνικά μās φάνηκε αδόκιμος ο όρος «ποικιλότητα», που χρησιμοποιεί ο Α. Χαράλαμπίδης (Μ. Μαθημαίαν, *Rigueur et laxité de structure en syntaxe, μετάφραση Α. Χαράλαμπίδου, «Μελέτες για την ελληνική γλώσσα»*).

Όπως υπογραμμίζει ο Π. Φιαλά (P. Fiala) (1977) «αυτή η τάση οδηγεί σε μία ιδιαίτερη «επισημονική διαλεκτική», όπου η θεωρητική επεξεργασία γίνεται με βάση παραδείγματα και αντίπα-ραδείγματα έντελως θεωρητικά. Σκοπός της δέν είναι να περιγράψει τη γλώσσα που υπάρχει πραγματικά, αλλά να αποδείξει αν ένα λογικό οικοδόμημα είναι έγκυρο ή όχι». Η χρησιμοποίηση προτάσεων κατασκευασμένων ειδικά για τις ανάγκες μιάς επιχειρηματολογίας και ή προσφυγή στη γλωσσική διαίσθηση για να χαρακτηριστούν αυτές οι προτάσεις γραμματικές ή όχι, αποδεκτές ή όχι, είναι γλωσσολογικές μέθοδοι που επαναφέρουν τη ρυθμιστικότητα των παραδοσιακών γραμματικών, ρυθμιστικότητα που ή περιγραφική γλωσσολογία πρότεινε ακριβώς να αντικατασταθεί από την αντικειμενική και αυστηρή παρατήρηση των γλωσσικών φαινομένων. Για να πειστεί κανείς, άρκει να εξετάσει τις προτάσεις πάνω στις οποίες δουλεύει ή κυρίαρχη γλωσσολογία: είναι σχηματοποιημένες, υπακούουν πιστά στους γλωσσικούς κανόνες και διαφέρουν από τα παραδείγματα των παραδοσιακών γραμματικών μονάχα στο ότι βάζουν στη θέση της γλώσσας των μεγάλων κλασικών μιά γλώσσα ουδέτερη, που ονομάζουν standard.

Επιπλέον, αυτή ή «συγγένεια» ανάμεσα στις παραδοσιακές γραμματικές και στη γλωσσολογία διαιωνίζει την παράδοση της μελέτης του γραπτού λόγου. Μ' έναν παράδοξο τρόπο, παρά τη σοφική αρχή για την πρωταρχική σημασία του προφορικού λόγου, οι γλωσσικές περιγραφές δέ βασίζονται σχεδόν ποτέ πάνω στον προφορικό λόγο (εκτός βέβαια από τις μελέτες που άφορούν τη φωνητική

και τή φωνολογία). Έτσι ο γαλλικός προφορικός λόγος έχει παραμείνει ή «μαύρη ήπειρος» τής γλωσσολογίας.

Για το μεγάλο Αμερικανό ανθρωπολόγο Ντ. Χάιμς (Dell Hymes), θεμελιωτή στις Η.Π.Α. του διεπιστημονικού ρεύματος που ονομάζεται έθνογραφία τής επικοινωνίας, το κοινωνιογλωσσολογικό πρόγραμμα απαιτεί ρήξη με τή μεθοδολογία τής σύγχρονης γλωσσολογίας: αποβλέπει στην επέκταση του έρευνητικού πεδίου, το οποίο έχει καταχρηστικά περιοριστεί στη σχηματική δομή τής γλώσσας: «Η γλωσσολογία, αυτή ή θεμελιώδης έπιστήμη τής μελέτης του λόγου (speech), έχει ενδιαφερθεί σχεδόν αποκλειστικά να αναλύσει τή δομή τής γλώσσας ως κώδικα αναφοράς, παραμελώντας έτσι τήν κοινωνική σημασία, τήν ποιιλία και τις χρήσεις της. Υπήρξαν σημαντικές εξαιρέσεις, όπως οι έργασίες του Φέρθ (Firth), του Γιάκομπσον και του Σαπίρ (Sapir), αλλά για το κυρίαρχο ρεύμα ή μόνη ουσιαστική άλλαγή κατεύθυνσης ήταν το πέραςμα από τή φωνολογία (πριν από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο) στη μορφολογία και στη σύνταξη» (σ. 40, 1972).

Ο σκοπός τής κοινωνιογλωσσολογίας θα είναι «να εξηγήσει τή σημασία τής γλώσσας για τήν ανθρώπινη ζωή, όχι σ΄ ένα άφηρημένο επίπεδο και με βάση επιφανειακές προτάσεις που συναντάει κανείς σε δοκίμια και σε έγχειρίδια, αλλά μέσα στη συγκεκριμένη και πραγματική ζωή των ανθρώπων. Γι΄ αυτό το σκοπό πρέπει ν΄ αναπτυχθούν οι κατάλληλοι τύποι περιγραφής και ταξινομήσης, να απαντηθούν νέα έρωτήματα και να δοθεί στα ήδη γνωστά μια καινούρια διάσταση» (σ. 41, 1972).

Σύμφωνα με τήν αντίληψη του Χάιμς, ή κοινωνιογλωσσολογία δέ θα είναι άπαραίτητα μιά καινούρια έπιστήμη, στο πλευρό τής γλωσσολογίας και των άλλων κοινωνικών έπιστημών. «Αν ή γλωσσολογία δέχεται να αναγνωρίσει το μερικόν χαρακτήρα του άντικειμένου της και να το αλλάξει, τότε θα άρκει να μιλάμε για γλωσσολογία. Αυτό θα σήμαινε ότι γίνεται μιά κοινωνική έπιστήμη, που έμπεριέχει τήν κοινωνικο-πολιτιστική διάσταση των γλωσσικών φαινομένων και περιγράφει τήν ποιιλία στο έσωτερικό μιάς γλωσσικής κοινότητας...»

Ανάλογη αντίληψη έχει ένας άλλος Αμερικανός έρευνητής, ο Λαμπρόβ, που πιστεύει ότι ή μελέτη τής γλώσσας μέσα στο κοινωνικό της περιβάλλον θα έπρεπε να είναι το άδιαμφισβήτητο άντικείμενο τής γλωσσολογίας:

«Το δικό μας άντικείμενο μελέτης είναι ή δομή και ή εξέλιξη τής γλώσσας μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον τής γλωσσικής κοινότητας. Τα θέματα που εξετάζουμε άνήκουν στον τομέα που συνήθως ονομάζεται «γενική γλωσσολογία»: φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία. Τα θεωρητικά προβλήματα που θέτουμε άνήκουν στην ίδια κατηγορία, όπως ή μορφή των γλωσσικών κανόνων, ή συγκρότησή τους σε συστήματα, ή συνύπαρξη περισσότερων συστημάτων και ή εξέλιξη μέσα στο χρόνο αυτών των κανόνων και αυτών των συστημάτων. Αν δέν ήταν άναγκαίο να τονίσουμε τήν αντίθεση αυτής τής έργασίας με τή μελέτη τής γλώσσας έξω από κάθε κοινωνικό περιβάλλον, θα έλεγα εύχαρίστως ότι πρόκειται άπλά για γλωσσολογία. Το ότι είναι χρήσιμο να δοθεί μιά πλατύτε-

ρη κοινωνική βάση σ' αυτό τόν τομέα μπορεί να προξενεί έκπληξη. Γιατί φαίνεται φυσικό ότι η γενική γλωσσολογία, όποιο και να 'ναι τὸ περιεχόμενό της, πρέπει να βασίζεται πάνω ἀπ' όλα στή γλώσσα ὅπως τὴ χρησιμοποιοῦν οἱ φυσικοὶ ὁμιλητές της στὴν καθημερινή τους ἐπικοινωνία». (σ. 259, Sociolinguistique—Κοινωνιογλωσσολογία—).

Προχωρώντας ἀκόμα περισσότερο στὴν ἀνάλυση τῆς ιστορίας τῆς γλωσσολογίας, θεωρεῖ ὅτι ἡ σημερινή της ἀνάπτυξη — ἡ γλωσσολογία τῆς σχολῆς τοῦ Τσόμσκι — ἔχει ἐγκαταλείψει τὴ σοσιαλική ἀρχή σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ γλώσσα (langue) «εἶναι κοινωνική στὴν οὐσία της καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ ἄτομο» ἢ ἀκόμα ὅτι «ἡ γλώσσα (langue) εἶναι ἕνας κοινωνικός θεσμός» (Cours de linguistique générale — Μαθήματα γενικῆς γλωσσολογίας —, σ. 37 καὶ 33).

Ἐχουμε λοιπὸν φτάσει σὲ μιὰ φαινομενικὰ παράδοξη κατάσταση, ὅπου οἱ συνεχιστές τοῦ Σοσίρ «ἀγνοοῦν ἐντελῶς τὴν κοινωνική ζωὴ: ἐργάζονται στὸ γραφεῖο τους με ἕναν ἢ δύο πληροφορητές ἢ ἐξετάζουν αὐτὰ ποὺ οἱ ἴδιοι ξέρουν γιὰ τὴ γλώσσα. Καὶ ἐπιπλέον ἐπιμένουν νὰ ἐξηγοῦν τὰ γλωσσικὰ φαινόμενα με βάση ἄλλα γλωσσικὰ φαινόμενα καὶ ἀρνοῦνται κάθε ἐξήγηση βασισμένη σὲ δεδομένα «ἐξωτερικά», ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν κοινωνική συμπεριφορὰ» (Sociolinguistique, σ. 259).

Τὸ παράδοξο αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ φαινομενικό, γιατί ὁ ἴδιος ὁ Σοσίρ δὲν εἶχε δώσει στὴ γλωσσική θεωρία τὰ μέσα γιὰ νὰ ἐξετάσει τὴν κοινωνική φύση τῆς γλώσσας-langage καὶ τῆς γλώσσας-langue: ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν κοινωνιολογία τοῦ Ντουρκχάιμ (Durkheim) ὁ Σοσίρ θεωροῦσε τὴν

κοινωνία μιὰ ἀπλή συνάθροιση ἀτόμων.

Σὲ κάθε του ἔρευνα ὁ Λαμπόβ δὲν ἔπαψε νὰ θέτει σὲ ἀμφισβήτηση τὴ γλωσσολογία τῆς διαίτησης καὶ τῆς ἀφαίρεσης. Ἔτσι, τελειώνει τὴ μέλητη του πάνω στὴ γλώσσα τῶν «περιθωριακῶν», δηλ. τῆ γλώσσα τῶν νέων ποὺ δὲν ἀνήκουν σὲ κανένα γκρούπ συνομηλικῶν, σὲ καμιὰ ομάδα, ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν «κοιλοτοῦρα τοῦ δρόμου», με τὴν ἐξῆς κρίση:

«Ὁ γλωσσολόγος ποὺ δὲ μελετᾷ παρὰ μονάχα τὴ διαίτησή του, παράγοντας καὶ τὰ δεδομένα καὶ τὴ θεωρία μιᾶς γλώσσας ἔξω ἀπὸ κάθε κοινωνικὸ περιβάλλον, αὐτὸς ὁ γλωσσολόγος εἶναι ὁ τελευταῖος τῶν «περιθωριακῶν» (σ. 220).

Θὰ μπορούσα νὰ συνεχίσω μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν παράθεση τῶν ἐπιχειρημάτων διαφόρων συγγραφέων κατὰ τῆς περιοριστικῆς τάσης τῆς κυρίαρχης γλωσσολογίας. Οἱ κριτικὲς ἔχουν γίνεϊ πιά κοινότοπες καὶ γι' αὐτὸ σταματᾷ ἐδῶ. Θὰ ἤθελα μονάχα νὰ τονίσω ὅτι ὁ ποιητικὸς χαρακτηρισμὸς «κυρίαρχη» ποὺ ἔχω χρησιμοποιήσει δὲν πρέπει νὰ παρθεῖ με μεταφορικὴ ἔννοια. Αὐτὸ τὸ ρεῦμα ἔχει πνίξει τελείως μιὰ ὀλόκληρη παράδοση, γιὰ τὴν ὁποία φυσικὸ ἀντικείμενο τῆς γλωσσολογίας εἶναι ἡ γλώσσα ὡς φαινόμενο κοινωνικὸ, πολύμορφο καὶ πολύπλοκο.

Πρόκειται γιὰ ἕνα γλωσσολογικὸ ρεῦμα ποὺ ἀναπτύχθηκε τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα μας καὶ ποὺ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ μαθητές τοῦ Σοσίρ ἢ μελεητές βαθιὰ ἐπηρεασμένους ἀπὸ τὰ ἄρθρα του. Ἔτσι ὁ Σ. Μπαγί (S. Bally), ἀφιερώνοντας τὸ ἔργο του Le langage et la vie («Ἡ γλώσσα καὶ ἡ ζωὴ») στὸν Σοσίρ, γράφει:

«Γενικά μένω πιστός στη σοσιρική διάκριση γλώσσα-όμιλία, αλλά προσαρτώ στη γλωσσική επικράτεια μια επαρχία που δύσκολα της αποδίδεται: τή γλώσσα έτσι όπως τη μιλάμε, με το συγνησιακό και υποκειμενικό της περιεχόμενο. Αυτή ή γλώσσα απαιτεί μια ειδική μελέτη: αυτήν που ονομάζω ύφολογία. Ένα από τα θέματα των μαθημάτων μου θα είναι να δείξω πώς η ύφολογία εντάσσεται στη γενική γλωσσολογία» (σ. 158-9).

Φαίνεται λοιπόν ότι εκείνη την εποχή δεν είχε ακόμα εμφανιστεί η δογματική άκαμψία σε σχέση με τή σοσιρική σκέψη, που υπάρχει σήμερα. Ό Μπαγί τροποποιεί τους όρους τής αντίθεσης γλώσσα-όμιλία τόσο στη θεωρία όσο και στις συγκεκριμένες του έρευνες (βλ. τες αναλύσεις του για τήν όμιλούμενη γλώσσα στο *Linguistique générale et linguistique française* — Γενική γλωσσολογία και γαλλική γλωσσολογία — και στο *Traité de stylistique* — Πραγματεία πάνω στην ύφολογία).

Από τή μεριά του ό Μεγέ (Meillet), μαθητής του Σοσίρ, επανειβειβαιώνει τόν έντονα κοινωνικό χαρακτήρα τής γλώσσας και βγάζει τες αναλογίες συνέπειες για τόν προσανατολισμό τής γλωσσολογίας:

«Η γλωσσολογία έχει μείνει ως τώρα έξω από τόν σύνολο τών κοινωνιολογικών μελετών, που παροουσιάζουν μια τόσο έντονη δραστηριότητα, και, πράγμα που είναι ακόμα σοβαρότερο, είναι ζένη σχεδόν σε κάθε συστηματική θεώρηση του κοινωνικού περιβάλλοντος όπου εξελίσσονται οι γλώσσες. Αυτή ή κατάσταση, από πρώτη άποψη έκπληκτική και παράδοξη, εξηγείται αν πάρουμε ύπόψη τόν τρόπο με τόν όποιο έχει δημιουργηθεί ή γλωσσο-

λογία. Οι γλώσσες δέ μελετώνται συνήθως γι' αυτό που είναι: πάντοτε ή μελέτη τους απέβλεπε είτε στην όρθή ανάγνωση ενός θρησκευτικού τελετουργικού είτε στην κατανόηση παλιών θρησκευτικών ή νομικών κειμένων είτε στην εκμάθηση ξένων γλωσσών, ή τέλος στην όρθή όμιλία και γραφή τής καθημερινής γλώσσας και κυρίως τής γλώσσας των διαφόρων μελών τής ομάδας (...). Αν τόν περιβάλλον όπου ή γλώσσα εξελίσσεται είναι κοινωνικό, αν ό σκοπός τής γλώσσας είναι να επιτρέψει τες κοινωνικές σχέσεις, αν ή γλώσσα δέ συνεχίζει να υπάρχει παρά μόνο μέσα απ' αυτές τες σχέσεις, αν τέλος τά όρια τών γλωσσών τείνουν να συμπέσουν με τά όρια τών κοινωνικών όμάδων, τότε είναι προφανές ότι και οι αίτίες που καθορίζουν τά γλωσσικά φαινόμενα πρέπει να είναι κοινωνικής φύσης και ότι ή θεώρηση τών κοινωνικών φαινομένων και μονάχα αυτή θα επιτρέψει να αντικατασταθεί στη γλωσσολογία ή άπλη εξέταση τών γεγονότων από τόν καθορισμό τών διαδικασιών, δηλ. ή εξέταση τών πραγμάτων από τήν εξέταση τών πράξεων, ή άπλη διαπίστωση ότι πολύποκα φαινόμενα σχετίζονται μεταξύ τους από τήν άνάλυση φαινομένων σχετικά άπλών που εξετάζονται τó καθένα στη δική του εξέλιξη»¹.

1. Απόσπασμα από τó άρθρο *Comment les mots changent de sens* (Πώς οι λέξεις αλλάζουν σημασία), 1905-6, που περιέχεται στο *Linguistique historique et linguistique générale* (Ιστορική γλωσσολογία και γενική γλωσσολογία), 1975, σ. 231-2. Για μια νέα άνάγνωση του Μεγέ παράπέτω στόν Στεφανίνι (Stefanini), 1979, *Sur une première rencontre de la linguistique et de la sociologie: relecture de A. Meillet* (Πάνω σε μια πρώτη συνάντηση τής γλωσσολογίας με τήν κοινωνιολογία: νέα άνάγνωση του Μεγέ), *Cahiers du GARS*, No 2.

Θά έπρεπε επίσης νά γίνει λόγος γιά τόν Α. Φρέι (H. Frei), μαθητή του Μπαί, πού έπιχειρεί μιá συστηματική μελέτη τής γραπτής λαϊκής παραγωγής: αναλύει μέσα στό *Grammaire des fautes* (Γραμματική τών λαθών), 1929, τή *Leitourgia* αúτων πού ή ρυθμιστική γραμματική ονομάζει λάθη, μέ βάση ένα ύλικό πού άποτελείται κυρίως άπό γράμματα πού άπευθύνονταν στην Έπιτροπή γιά τούς άιχμάλωτους πολέμου ('14-'18) στή Γενεύη.

Μερικά χρόνια νωρίτερα, ό Α. Μπός (H. Bauche) έγραφε μιá συστηματική γραμματική «τής γαλλικής γλώσσας όπως τή μιλάει ό λαός του Παρισίου»: *Le langage populaire* ('Η λαϊκή γλώσσα), 1920.

Στό δεύτερο μισό του αιώνα μας, ένα άλλο ρεύμα, τών θεωριών τής «γλωσσικής έκφρασης» (énonciation)*, μέ βασικούς εκπροσώπους τόν Γιάκομπσον και τόν Μπενβενίστ, προτείνει γιά αντίκειμενο τής γλωσσολογίας τή μελέτη τής γλώσσας «έν ενεργεία», τής γλώσσας σ' όλη της τήν πολυπλοκότητα. Οι διάφορες μελέτες πού πραγματοποιήσαν, τόσο ό ένας όσο και ό άλλος, δείχνουν

* (Σ.τ.Μ.) *Énonciation*: Είναι ή πράξη μέ τήν όποία ό όμιλητής σχηματίζει ένα *énoncé* (μιá οποιαδήποτε λεκτική έκφραση). Σύμφωνα μέ τόν Μπενβενίστ, είναι ή άτομική πράξη χρησιμοποίησης τής γλώσσας (βλ. αναλυτικότερα E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, τόμος II, Paris, Gallimard, 1974, κεφάλαιο V «L' appareil formel de l'énonciation»). Όσο και νά ψάξαμε πού ίκανοποιητικό όρο στά έλληνικά άπό «γλωσσική έκφραση», πού δηλώνει και τήν πράξη και τό άποτελέσμα της. Ό Ε. Παπανούτσος στή *Λογική του προτείνει τόν όρο «ρήση»* άλλα μής φαίνεται άρκετά ξένος στό νεοελληνικό λεξλόγιο.

καθαρά αúτη τήν τάση. Τό 1956 ό Γιάκομπσον υπενθύμιζε ότι:

«ή γλωσσολογία ένδιαφέρεται γιά όλες τις έκφάνσεις τής γλώσσας, γιά τή γλώσσα έν ενεργεία, γιά τή γλώσσα στήν εξέλιξή της, γιά τή γλώσσα στή φάση τής γένεσής της, γιά τή γλώσσα στή φάση τής άποδιάφρωσής της» (1963, σ. 43).

Λίγα χρόνια πρίν, στό λόγο του πού έκλεινε τό συνέδριο τών άνθρωπολόγων και γλωσσολόγων (πανεπιστήμιο τής Ίντιάνα, 1952), είχε έκφράσει τήν ίκανοποίησή του γιά τό έπιστημονικό «άνοιγμα» πού έπιτελέστηκε σ' αúτό τό συνέδριο, και τό όποιο παρουσίαζε συνοπτικά μέ τά εξής:

«Προφανώς ή μεγαλύτερη σύμπτωση έκδηλώθηκε όσον άφορά τήν άπόρριψη κάθε είδους άπομονωτισμού, αúτου του άπομονωτισμού πού είναι τό ίδιο μισητός στήν έπιστήμη όσο και στήν πολιτική. Απορρίφθηκαν τά σλόγκαν πού άντιπαράβέτουν τή γλωσσολογία στήν άνθρωπολογία, τή γλωσσολογία του δυτικού ήμισφαιρίου σ' εκείνη του άνατολικού, τήν άνάλυση τής μορφής στή σημασιολογία, τήν περιγραφική γλωσσολογία στήν ιστορική γλωσσολογία, τις μηχανιστικές θεωρίες στό μεταλισμό* κ.ο.κ. Αúτό δέ σημαίνει ότι άρνούμαστε

* (Σ.τ.Μ.) *Μηχανιστικές θεωρίες/μεταλισμός (νοησιολογία) (Mécanisme/mentalisme)*: Ό Άμερικανός γλωσσολόγος Α. Μπλούμφιλντ (L. Bloomfield) ονομάζει μηχανιστική τή θεωρία σύμφωνα μέ τήν όποία ή όμίλια πρέπει νά εξηγηθεί μέ βάση τις έξωτερικές συνθήκες εμφάνισής της, και τήν άντιπαράβεί στό μεταλισμό, σύμφωνα μέ τόν όποιο ή όμίλια πρέπει νά εξηγηθεί ως άποτέλεσμα τών προθέσεων, τών πεποιθήσεων και τών συναισθημάτων τών όμιλητών (O. Ducrot - I. Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, Seuil, 1972, σ. 49).

έφαρμόζεται¹. Ο Μπάκμαν (Bachmann, 1975) έξηγει αυτή την κατάσταση με βάση την ιστορία τής συγκρότησης των επιστημονικών χώρων στις ΗΠΑ και στη Γαλλία: στις ΗΠΑ ή άνθρωπολογία και ή γλωσσολογία έχουν μια μακρόχρονη κοινή ιστορία και ή γλωσσική ανθρωπολογία είναι ένας κλάδος πολύ αναπτυγμένος, ενώ στη Γαλλία ό κλάδος αυτός είναι ανύπαρκτος. Τό πολύ παλιό ενδιαφέρον για τς προφορικές αμερικανοϊνδιάνικες γλώσσες οδήγησε την άμερικανική γλωσσολογία να ασχοληθεί πολύ ωρίς με τό πρόβλημα τής συλλογής των δεδομένων, μέσα σε κοινωνικό περιβάλλον, και να επεξεργαστεί κατάλληλες μεθόδους ταξινόμησης και άναλυσης: «Στις ΗΠΑ, από τό 180 αϊ., οι γλώσσες και οι πολιτισμοί τών Ινδιάνων θά τραβήξουν τό ενδιαφέρον μιās σημαντικής μειοψηφίας διανοούμενων, ενδιαφέρον που θά ανανεώνεται στο έξης χωρίς διακοπή. Η άμεση παρουσία γλωσσών και πολιτισμών ριζικά διαφορετικών, γεννάει και επιβέβηλει προβληματικές που ή Εύρώπη, γοητευμένη από τς έλληνο-λατινικές της ρίζες, δέν αντιλαμβάνεται παρά μόνο άμυδρά. Η Εύρώπη μελετάει, με μια τέχνη που ή φιλολογία μετατρέπει σε επιστήμη, τς γραπτές παραδόσεις και την ιστορική διαδικασία συγκρότησής τους. Οι ΗΠΑ δίνουν προτεραιότητα στο πρόβλημα τής συλλογής των δεδομένων και τής έμπειρικής τους κατάταξης» (Bachmann, 1975, σ. 5).

Η έθνογραφία τής έπικοινωνίας αναπτύσσει μια συνολική προσέγγιση τών προβλημάτων που

1. Έξαρθούνται οι έργασίες του CERLAC του Πανεπιστημίου Paris-Nord που έχουν γίνει από τους Μπάκμαν, Σιμονέν (Simonin), Λακόστ (Lacoste) κ.ά.

άφορούν τή γλώσσα και τόν πολιτισμό, και ένδιαφέρεται για τήν πράξη τής έπικοινωνίας ως κοινωνικο-πολιτιστική πραγματικότητα σε όλη της τήν πολυπλοκότητα. Έτσι, ή μελέτη του γλωσσικού κώδικα τής «γλώσσας αυτής καθαυτής και για τόν έαυτό της», όπως συνιστούσε θερμά ό Σοσίρ, γίνεται μια όψη τής άναλυσης. Η έθνογραφία τής έπικοινωνίας άρνεϊται να θεωρήσει αυτόνομο τό γλωσσικό σύστημα· σ' αυτό τό σημείο υπάρχει ρήξη με την κυρίαρχη γλωσσολογία.

Σ' ένα πολύ γνωστό άρθρο του ό Χάιμς (1972) εκθέτει τούς στόχους και τς μεθόδους αυτού του κλάδου. Παρόλο που οι καταστάσεις έπικοινωνίας μέσα στις κοινωνίες παρουσιάζουν μεγάλη πολιτιστική ποικιλία και παρόλο που πολυάριθμοι παράγοντες έπιδρούν στον προσδιορισμό τους, ό Χάιμς κάνει τήν υπόθεση ότι μπορεί να μελετηθεί αυτή ή ποικιλία με τή βοήθεια ένός μικρού άριθμού κανόνων:

«Κάτω από τή γλωσσική ποικιλία (of speech) στο έσωτερικό μιās κοινότητας και μέσα στην άτομική συμπεριφορά, υπάρχουν συστηματικές σχέσεις που, όπως οι γραμματικές ή κοινωνικές δομές, μπορούν να άποτελέσουν άντικείμενο ποιοτικών έρευνών» (1972, σ. 38).

Σε κάθε κοινωνία υπάρχουν κανόνες έπικοινωνίας, έκφρασμένοι με μεγαλύτερη ή μικρότερη σαφήνεια, και κάθε όμιλητής άποκτā μια δυνατότητα για έπικοινωνία, ξεχωριστή άπό τή γλωσσική του δυνατότητα, που του έπιτρέπει π.χ. να ξέρει να χρησιμοποιεί έν γνώσει του τούς τρόπους να άπευθύνεται στους άλλους ή να υίοθετεί τόν κατάλληλο τόνο σε μια δεδομένη περίσταση (γάμος, θρησκευ-

τική λειτουργία, έντεκτήριο κ.λπ.).

Η γλωσσική ανθρωπολογία έχει ήδη δώσει πολλές «επί τόπου» έρευνες και μονογραφίες που άφορούν διάφορες κοινωνίες. Βασισμένος στα δεδομένα τής παρατήρησης, ο Χάιμς θεωρεί δυνατό και αναγκαίο να ξεπεραστεί η ταξινόμηση και να προταθεί ένα περιγραφικό μοντέλο: θα πρέπει να είναι γενικό, για να εφαρμόζεται σ' όλες τις κοινωνίες, και να επιτρέπει τή συστηματοποίηση των επί μέρους δεδομένων. Ο Χάιμς συγχροτεί αυτό το μοντέλο με βάση κατηγορίες άναλυσης, που ταξινομεί σύμφωνα με τον τρόπο των γραμματικών σέ άμεσα συστατικά: κάθε κατηγορία άνώτερης τάξης αναλύεται σέ μικρότερες ένότητες και ούτω καθεξής μέχρι τις τελευταίες κατηγορίες.

Η πρώτη κατηγορία είναι η *γλωσσική κοινότητα*. Δεν όρίζεται βέβαια ως ένα σύνολο όμιλητών που μιλάνε τήν ίδια γλώσσα, αλλά ως «μια κοινότητα που μοιράζεται τούς ίδιους κανόνες παραγωγής και έρμηνείας τού λόγου (speech), όπως και κανόνες για τήν έρμηνεία τουλάχιστο μιās γλωσσικής ποιιλίας» (1972, σ. 54).

Αυτός ό όρισμός μπορεί να παραβληθεί με τον όρισμό που δίνει ό Λαμπόβ, σύμφωνα με τον όποιο, όπως ξέρουμε, δεν είναι ή όμοιόμορφη χρήση μιās γλώσσας που θεμελιώνει μια γλωσσική κοινότητα, αλλά ή κοινή παραδοχή αξιολογικών κρίσεων πάνω στίς ποιιλίες μιās γλώσσας.

Αυτή ή γλωσσική κοινότητα συντίθεται από *καταστάσεις έπικοινωνίας*, οι καταστάσεις έπικοινωνίας από *γεγονότα έπικοινωνίας* (speech event) και τά γεγονότα έπικοινωνίας από *πράξεις λόγου* (speech act). Έτσι π.χ. μια γιορτή άποτελεί μια κατά-

σταση έπικοινωνίας. Περιλαμβάνει γεγονότα έπικοινωνίας, όπως οι συζητήσεις, τά τραγούδια, οι προπόσεις κ.λπ. Αυτά με τή σειρά τους άποτελούνται από μικρότερες ένότητες, τες πράξεις λόγου, όπως οι διάλογοι και τά άστεϊα.

Αυτή ή τελευταία κατηγορία, οι πράξεις λόγου, συντίθεται από 16 στοιχεία άρκετά έτερογενή, άρχίζοντας από τούς συμμετέχοντες και φτάνοντας ως τούς στόχους και τόν τελικό σκοπό, περνώντας από τó περιεχόμενο τού μηνύματος, τόν τόνο, τά είδη όμιλίας, τούς κανόνες έρμηνείας και τούς κανόνες άλληλο-επενέργειας* (βλ. σ. 59 κ.έ.).

Αυτό τó μοντέλο θάπρεπε να επιτρέπει τή σύγκριση διαφόρων καταστάσεων έπικοινωνίας μέσα στίς κοινωνίες.

Ο Χάιμς δίνει ένα παράδειγμα στο τέλος τού άρθρου του, με τήν έφαρμογή τού μοντέλου σέ τρεις καταστάσεις έπικοινωνίας στους Ίνδιάνους τής Άργεντινής, τούς "Αμπιπονς.

Αυτό τó μοντέλο παρουσιάζει όμως μερικά προβλήματα. Π.χ., με ποιά κριτήρια θα ξεχωρίσουμε ένα άστεϊο από μια προσβολή; Ο Χάιμς δέ δίνει καμιά απάντηση κανένα κριτήριο άναγνώρισης των διαφόρων ένοτήτων δεν έχει προταθεί. Είναι προφανές λοιπόν ότι τó μόνο που θα λειτουργήσει είναι ή διαίσθηση τού έρευνητή ή κρίση του. Ένα

* (Σ.τ.Μ.) Άλληλο-επενέργεια (interaction): Ο όρος έχει άποδοθεί και ως «άλληλεπίδραση» (βλ. για παράδειγμα τó άρθρο τής Γ. Πολίτη που έχει ήδη άναφερθεί), «επίδραση» (Θ. Παυλίδου, Προλεκτικοί ένδεικτες στα ελληνικά, στο «Μελέτες για τήν ελληνική γλώσσα») και «άλληλεπενέργεια» (Μ. Σετάτος, Τó γλωσσικό ζήτημα και ή καθέρωση τής δημοτικής στα πλαίσια τής γενικής γλωσσολογίας, εισήγηση στο ΚΕΜΕ, 1976, δημοσιευμένο στο «Γιά τήν δημοτική γλώσσα», έκδ. Γρηγόρη).

άλλο ζήτημα είναι πώς ο Χάιμς απομόνωσε τις διάφορες κατηγορίες ανάλυσης και από πού προέρχονται αυτές. Και ειδικότερα, γιατί να προτείνει 16 στοιχεία στις πράξεις λόγου και όχι 10 ή 32; Έτσι δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται μάλλον για μια μισοτελειωμένη καταγραφή παρά για ένα περιγραφικό μοντέλο.

Νομίζω λοιπόν ότι η προσφορά της έθνογραφίας της έπικοινωνίας βρίσκεται όχι τόσο στις απόπειρες συστηματοποίησης, όπως αυτή του Χάιμς, όσο στην παρατήρηση και στη συλλογή γλωσσικών δεδομένων, που είναι θεμελιώδη για όποιον ενδιαφέρεται για τις σχέσεις ανάμεσα στη γλώσσα και στην κοινωνία, καθώς και στην έπιμονή της να μη διαχωρίζει ποτέ το γλωσσικό προϊόν από το κοινωνικό περιβάλλον όπου παράχθηκε και το οποίο είναι καθοριστικό.

Η έθνομεθοδολογία, ένα άλλο άμερικανικό ρεύμα, που συγγενεύει σε μερικά σημεία με την έθνογραφία της έπικοινωνίας, έχει στόχο να φέρει στο φώς τους μη κωδικοποιημένους κανόνες που διέπουν τις κοινωνικές καταστάσεις.

Ο Ε. Βερν (E. Veron) (1973) αναφέρει σχετικά: «Μια νόρμα προβάλλει έναν όρισμένο κοινωνικό στόχο ως επιθυμητό, αλλά πώς τα καταφέρνουν οι όμιλητές να ξέρουν ποιές είναι οι κατάλληλες περιστάσεις για την έπίτευξη αυτού του στόχου, πώς αποφασίζουν αν οι άλλοι τον επιδιώκουν ή όχι, πώς καθορίζουν τα κατάλληλα μέσα για την έπίτευξή του; Ύπάρχει λοιπόν ένα σύνολο κανόνων που δέν είναι οι νόρμες· αυτοί οι κανόνες όριζουν τις συνθήκες κάτω από τις όποιες οι νόρμες ύπάρχουν. Με βάση αυτή την προσέγγιση, οι έθνο-

μεθοδολόγοι έχουν αρχίσει να συγκεντρώνουν ένα πολύ σημαντικό ύλικό περιγραφής κανόνων μη κωδικοποιημένων, διαδικασιών που δέν έχουν άποδοθεί με λόγια ή που θεωρούνταν πάντοτε προφανείς, αλλά που είναι τελικά το ίδιο το κοινωνικό πλέγμα και πάνω σ' αυτούς θεμελιώνονται οι νόρμες» (σ. 270).

Αυτό το ρεύμα έχει ενδιαφερθεί για διάφορες όψεις της κοινωνικής ζωής. Έτσι ο Γκόφμαν (Goffman) μελέτησε τους άσαφώς έκφρασμένους κανόνες σε ιδρύματα όπως το άσυλο, το μοναστήρι και ή φυλακή¹. Μερικοί έθνομεθοδολόγοι έχουν δώσει προτεραιότητα στη μελέτη της γλωσσικής συμπεριφοράς· οι πιο γνωστοί είναι ο Σάξ (Sacks), ο Σέγκλοφ (Schegloff) και ο Τζέφerson (Jefferson), των όποιων θα αναλύσω έδω μια μελέτη πάνω στην όργάνωση της «σειράς του λόγου» (1972).

Σύμφωνα με τον Χάιμς, ή όργάνωση της «σειράς του λόγου» άνήκει στις κοινωνικές νόρμες άλληλοεπενέργειας· είναι κάτι που μαθαίνεται στη διάρκεια της κοινωνικοποίησης. Η «σειρά του λόγου», ως πράξη λόγου, βρίσκεται σε διάφορα γεγονότα έπικοινωνίας: συζήτηση, τελετή, συνέντευξη κ.ά. Οι συγγραφείς έπέλεξαν να μελετήσουν τους κανόνες που διέπουν τη «σειρά του λόγου» μέσα στο γεγονός έπικοινωνίας που άποτελεί μια συνομιλία. Οι κανόνες που εξάγονται άφορούν συνεπώς ειδικά τη συνομιλία. Π.χ., όπως θα δούμε λεπτομερειακά στη συνέχεια, ο έπαναληπτικός χαρακτηρισμός των κανόνων του μοντέλου επιτρέπει σ' αυτόν που μι-

1. Μερικά από τα έργα του έχουν μεταφραστεί στα γαλλικά: Asiles ('Άσυλα'), 1968, εκδόσεις Minuit, και La mise en scène de la vie quotidienne ('Η σκηνοθεσία της καθημερινής ζωής'), 2 τόμοι, 1973, Minuit.

λάει να μην «αφήσει να του ξεφύγει» ή σειρά του στο λόγο. Έπομένως ή μέγιστη διάρκεια του λόγου δεν μπορεί να προβλεφθεί, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε άλλα γεγονότα επικοινωνίας, όπως π.χ. ή συζήτηση, όπου άλλοι κανόνες θα πρέπει να εξηγηθούν τή ρύθμιση του χρόνου όμιλίας που επιτελείται.

Αναλύοντας διάφορες μαγνητοφωνημένες συνομιλίες, οι συγγραφείς παρατηρούν μια σειρά γεγονότων που επαναλαμβάνονται κανονικά. Αυτά τὰ γεγονότα τὰ ερμηνεύουν με βάση ένα μοντέλο που αποτελείται από δύο «συστατικά» και ένα σύνολο κανόνων.

«Συστατικό» 1. Διάφορες γλωσσικές ενότητες μπορούν να συγκροτήσουν τὸ λόγο ἐνὸς όμιλητή: φράση, πρόταση, ομάδες λέξεων. Κάθε μια από αυτές τις ενότητες όροθετεί μια δυνατή μεταβατική θέση, δηλ. τή δυνατότητα για έναν άλλο όμιλητή να πάρει τὸ λόγο. Η παρατήρηση τῶν ἀλλαγῶν όμιλητῆ δείχνει ότι αυτές οι ἀλλαγές δὲ γίνονται σε όποιοδήποτε σημείο του λόγου, ἀλλὰ στὰ σημεία που τελειώνουν οι ενότητες. Παράδειγμα:

Ken: I saw 'em last night at uhm school.

Jim:

They 're a riot.

Louise: I think it's really funny to watch.

Roger:

ohh God!

«Συστατικό» 2. Αφορὰ τήν ἀπόδοση τῆς «σειράς του λόγου». Δύο τρόποι είναι δυνατοί: ή σειρά δίνεται από αυτόν που μιλάει ή παίρνεται με αυτό-επιλογή.

Οι κανόνες. Σε κάθε δυνατή μεταβατική θέση εφαρμόζονται μερικοί κανόνες: ό επόμενος όμιλητής ή επιλέγεται από αυτόν που μιλάει ή αυτό-

επιλέγεται ή αυτός που μιλάει συνεχίζει. Σ' αυτή τήν περίπτωση, οι κανόνες μπορούν να εφαρμοστούν στην επόμενη μεταβατική θέση.

Μέσα στην πραγματικότητα μιὰς συνομιλίας, αυτοί οι κανόνες μπορεί να παραβιαστούν. Έτσι, αν ή πρόβλεψη τῶν μεταβατικῶν θέσεων δὲν έχει γίνει σωστά, προκύπτουν ἐπ'ἀλλήλες όμιλίες:

A. Sixty two feet is pretty good si: ze

B. oh: boy

Ό κανόνας τῆς αυτο-επιλογῆς μπορεί να έχει ως συνέπεια τήν αυτο-επιλογή διαφόρων όμιλητῶν στην ίδια μεταβατική θέση, δημιουργώντας έτσι ταυτόχρονες όμιλίες:

Mike: I know who d' guy is

Vic: He's ba: :d

James: You know the gu:y?

Η αυθαιρεσία και ό εμπειρισμός τέτοιων μελετών συμβιβάζονται δύσκολα με τις ἀνησυχίες τῶν ευρωπαϊκῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν. Και όμως, καταφέρνουν να στρέψουν τήν προσοχή σε γεγονότα μικροκοινωνιολογίας που περνάνε πολύ συχνά ἀπαρατήρητα ή θεωροῦνται προφανή. Η ἐξαγωγή κανόνων που διέπουν κοινωνικές καταστάσεις τόσο συνηθισμένες όπως οι συνομιλίες, δείχνει ότι καμιά κατάσταση δὲν είναι «φυσική», ἀκόμα και αν αυτοί που παίρνουν μέρος δὲν έχουν συνείδηση ούτε ότι εφαρμόζουν κανόνες ούτε ότι τούς έχουν μάθει.

Παρ' όλες αυτές τις ἐπιστημολογικές δυσκολίες, μερικοί Γάλλοι ἐρευνητές έχουν τοποθετηθεῖ ἀποφασιστικά στο χῶρο τῆς ἀμερικανικῆς ἐθνογραφίας τῆς επικοινωνίας και ἐθνομεθοδολογίας.

Θά εξετάσω έδώ τήν έργασία τής Λακόστ (1978) πάνω στήν άλληλο-επενέργεια γιατροῦ καί άρρώστου στά πλαίσια τών έπισκέψεων στά έξωτερικά ιατρεία διαφόρων νοσοκομείων τής περιοχῆς Παρισίου.

Σ' ένα πρώτο επίπεδο παρατήρησης, οί έπισκέψεις φαίνονται νά εξελίσσονται σύμφωνα μέ μιá γραμμική άκολουθία έρωτήσεων/άπαντήσεων. Μιά πιό προσεκτική εξέταση όμως αποκαλύπτει ότι αυτές οί καταστάσεις «χαρακτηρίζονται από σιωπές, έπαναλήψεις, άσυναρτησίες, άσυμφωνίες καί παρανοήσεις» (σ. 2). Αυτές οί άποτυχίες τής ιατρικής «ανάκρισης» φανερώνουν ότι ή αναζήτηση πληροφοριών πάνω στά γεγονότα δέν είναι τό μοναδικό άντικείμενο αυτοῦ τῦπου συνομιλίας. Αυτές οί άποτυχίες είναι «τά έχνη μιás συμβολικής βίας πού άσχεΐται από τήν άνάκριση, πού λειτουργεί ώς ρυθμιστής τής τάξης τῦ λόγου, καί τά έχνη τής αντίστασης τῦ άρρώστου όταν ή πρόθεσή του δέ συμπίπτει μέ τῦ γιατροῦ» (σ. 51).

Η παρατήρηση αὐτῶν τῶν θεσμποιημένων κατστάσεων μάς υποχρεώνει νά άπορρίψουμε ώς ύπερβολικά περιοριστικό τόν τύπο περιγραφῆς πού χρησιμοποιεΐ ή διαλογική άνάλυση, πού «θεωρεΐ δεδομένο ότι κάθε όμιλία προχωράει σύμφωνα μέ μιá σειρά προσλεκτικές* κινήσεις διακριτές καί σαφείς (σ. 32).

Μιά τέτοια σειρά έμφανΐζεται σπάνια στίς συνολίες πού αναλύθηκαν. Δίνουμε ένα παράδειγμα:

* (Σ.τ.Μ.) Προλεκτικές (Illocutoires): 'Ο όρος άνάγεται στόν Τζ. Α. Όστιν (J. L. Austin, *How to do things with words*; Oxford, 1962). Σύμφωνα μέ τόν Όστιν, μιá πράξη λόγου είναι προσλεκτική «στό μέτρο πού ή έκφρασή της φράσης συγκροτεΐ από μόνη της μιá πράξη (ένα

Γ: Πόσων χρονῶν είσαστε;

Α: 38.

Γ: Ποιό είναι τό επάγγελμά σας;

Α: Τραπεζικός υπάλληλος.

Γ: Κάνετε σπόρ;

Α: Ναι.

Γ: Τί σπόρ;

Α: Ποδόσφαιρο (σ. 32).

Γενικά ή γλωσσική ανταλλαγή ξεπερνάει τά όρια τῶν κανόνων ένός άπλοῦ διαλόγου. Η άκολουθία έρώτηση/άπάντηση μετατρέπεται σέ έρώτηση/έρωτηση ή έρώτηση/κατάφαση ή έρώτηση/έπιφώνημα. Στό αίτημα τῦ γιατροῦ νά πληροφορηθεΐ πάνω στά γεγονότα ό άρρωστος άπαντά μερικές φορές μέ προσπάθειες διήγησης:

Γ: Πότε νιώθετε πόνο στά μπράτσα;

Α: Έχω παρατηρήσει... Είναι βασικά... όταν έχω φάει άν π.χ. έχω φάει καλά πού... Εΐχα πιεΐ λίγο κρασί άλλες φορές δέν πίνω, αλλά άν πίνω καμιά φορά μου φαίνεται ότι... αυτό χειροτερεύει πάντα τήν κατάσταση (σ. 35).

Οί άρρωστοί άναπτύσσουν πραγματικές στρατηγικές αντίστασης στή δομή τῦ διαλόγου. Μιά άπ' αυτές είναι ή άρνηση νά άπαντήσουν στίς έρωτήσεις πού μπαίνουν:

Α: (αυτό τό φάρμακο) είναι πραγματικά πολύ δυνατό.

μετασηματισμό τῶν σχέσεων άνάμεσα στούς συνομιλητές): πραγματοποιοΐώ τήν πράξη τής ύπόσεσης λέγοντας «ύπόσχομαι νά...», τής έρώτησης λέγοντας «μήπως...» (Ο. Ducrot - Γ. Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, σ. 428). Για τή μετάφραση τῦ όρου ακολουθήσαμε τή Θ. Παυλίδου (Προσλεκτικοί ένδείκτες στά έλληνικά, στό «Μελέτες γιά τήν έλληνική γλώσσα»).

Γ: Γιατί; Γιατί λέτε πολύ δυνατό; 'Εξηγείστε μου λίγο.

A: 'Ε... αδυνατίζω δέν αισθάνομαι καλά μ' αυτό.

Γ: 'Εξηγείστε μου.

A: (σιωπή).

Γ: 'Ε;

A: Δέν αισθάνομαι καλά... καθόλου καλά.

Γ: Μά τί έννοείτε «δέν αισθάνομαι καλά»;

A: Είμαι αδύνατος (άκολουθεί διάλογος όπου ο γιατρός θέλει νά πείσει τόν άφρωστο ότι δέν είναι αδύνατος).

Γ: Μά είσατε πιό κουρασμένος άπ' ό,τι συνήθως;

A: 'Οχι όχι όχι δέν είμαι κουρασμένος.

Γ: 'Α και λοιπόν;

A: 'Οχι.

Γ: Πώς;

A: 'Οχι δέν είμαι κουρασμένος.

Γ: 'Απλά σάς άνησυχεί πού αδυνατίζετε.

A: 'Ω όχι δέν είναι αυτό αλλά πραγματικά μερικές φορές μούρχεται τή νύχτα σηκώνομαι τρεις τέσσερις πέντε φορές για νά πάω στην τουαλέτα (σ. 38).

*Αν και ή Λακόστ άναλύει προσεκτικά τς γλωσσικές μορφές τών έρωτήσεων, αυτή ή άνάλυση δέν είναι ό σκοπός τής εργασίας της. Μέσα από αυτή τή λεπτομερειακή περιγραφή προσπαθεί νά έντοπίσει αυτό πού συμβαίνει σέ μιá κοινωνική περίπτωση πού χαρακτηρίζεται από άσυμμετρία τών δρώντων: έξουσία έναντίον μη-έξουσίας, έπιστημονικές γνώσεις έναντίον διάχυτου φόβου.

II. ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

'Αντίθετα από τήν έθνογραφία τής έπικοινωνίας (πού κι αυτή ένδιαφέρεται για τó λόγο), τó ρεΐμα πού αναπτύχθηκε στή Γαλλία μέ τó όνομα «άνάλυση τού λόγου» δέν ένδιαφέρθηκε για τή γνώση τού «καθημερινού» λόγου, αλλά κυρίως για τόν πολιτικό λόγο ή τουλάχιστον για τούς λόγους πού έφωνοΰνται από μιá θέση έξουσίας: έπιστημονικοί λόγοι, διαφήμιση κ.λπ. Κατά συνέπεια, οι άναλύσεις λόγων πού γίνονται στή Γαλλία είναι βασικά άναλύσεις γραπτών λόγων: έφημερίδες, προκηρύξεις, διακηρύξεις, πρακτικά συνεδρίων, διαφημιστικά σλόγκαν, άρθρα κ.λπ. 'Ενα άλλο χαρακτηριστικό τής άνάλυσης τού λόγου στή Γαλλία, σχετικό μέ τά προηγούμενα, είναι τó ένδιαφέρον της για τά σημαντικά ιστορικά κείμενα: Les cahiers de doléances (Τά Βιβλία Παραπόνων) τού 1789, πού μελέτησε ό Ντ. Σλάτκα (D. Slatka) (βλ. Langages άρ. 23), οι λόγοι τού στρατηγού Ντέ Γκόλ πάνω στον πόλεμο τής 'Αλγερίας (μελέτες τού Ντ. Μαλντινιέ — D. Mالدidier —, Langages άρ. 23), La guerre civile en France ('Ο εμφύλιος πόλεμος στή Γαλλία), κείμενο τού Μάρξ πού άνέλυσε ό Λ. Γκιλμπέρ — L. Guilbert — (La nouvelle critique, 1971), τά πρακτικά τού συνέδριου τής Τούρ (J. B. Marcellesi, 1971) κ.ά.

'Η μεθοδολογία άνάλυσης είναι έντονα επηρεασμένη στή Γαλλία από τς προτάσεις τού Χάρις (Harris) στό Analyse du discours ('Ανάλυση τού λόγου, γαλλική μετάφραση, 1969). Μερικές εργασίες, ιδιαίτερα οι πιό παλιές, έφάρμοσαν άρκετά πιστά τς άρχές τού Χάρις: άναζήτηση τής λέξης-

κλειδί, αναγωγή των διαφορών φράσεων σε προτάσεις βάσης με τη βοήθεια ενός περιορισμένου αριθμού μετασημασιμῶν, αποκάλυψη τῆς δομικῆς κανονικότητας τοῦ κειμένου. Μὲ μιὰ παράμοια μέθοδο ὁ Μαλντιντιέ ἀναλύει τὶς παραλλαγές διαφόρων λόγων τοῦ στρατηγοῦ Ντὲ Γκόλ ἀνάμεσα 1954-1959, ποὺ ἔδωσαν ἐξί γαλλικὲς καθημερινές ἐφημερίδες (βλ. *Langages* ἀρ. 23 καὶ *Langue française* ἀρ. 9).

Στὸν Πεσέ (1969) ἡ μεθοδολογία τοῦ Χάρις γίνεται πιὸ πολύπλοκη, μὲ τὴν αὐτοματοποίηση τῶν τρόπων ἀνάλυσης, ἐνῶ διαμορφώνεται μιὰ θεωρητικὴ τοποθέτηση πᾶνω στὶς σχέσεις γλώσσας καὶ ἰδεολογίας (βλ. *Pêcheux* 1975).

Μερικοὶ ἐρευνητὲς προσπαθοῦν ἐπίσης νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ σύστημα τῶν θεωριῶν τῆς «γλωσσικῆς ἔκφρασης» (énonciation) στὴν ἀνάλυση τοῦ λόγου. Μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε σχετικὰ τὴν ἔργασια τῆς Λ. Κουρντὲς (L. Courdès) πᾶνω στοὺς λόγους τοῦ Μπλοῦμ καὶ τοῦ Τορέζ (*Langue française* ἀρ. 9), τοῦ Βερὸν πᾶνω στὸν ἀργεντινὸ τύπο (*Le hibou* — Ἡ κουκουβάγια — *Communications* ἀρ. 28, 1978), καὶ κυρίως τῆς Σιμονὲν (1975), ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν πιὸ συγκροτημένη καὶ συστηματικὴ προσπάθεια ἐνσωμάτωσης τῶν ἰδεῶν τῆς «γλωσσικῆς ἔκφρασης» (énonciation) — ὅπως ἔχουν ἐκφραστεῖ βασικὰ ἀπὸ τὸν Μπενβενίστ καὶ τὸν Κιλιολι — στὴν ἀνάλυση αὐτοτελῶν κειμένων¹.

1. Γιὰ μιὰ ἀνασκόπηση τῶν διαφορῶν ρευμάτων ἀνάλυσης τοῦ λόγου παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη στὸν D. Maingueneau, *Initiation aux méthodes d'analyse du discours* (Εισαγωγή στὶς μεθόδους ἀνάλυσης τοῦ λόγου), Hachette, 1976.

Μέσα στὶς διαφορὲς αὐτὲς ἐργασίες μποροῦμε νὰ διακρίνουμε μιὰ κοινὴ ἀνησυχία: πῶς μπορεῖ νὰ θεωρητικοποιηθεῖ ἡ σύνδεση γλώσσας, ἱστορίας καὶ πολιτικῆς; λόγου καὶ ἰδεολογίας;

Ἡ ἐξουσία ποὺ ἔχει ἡ γλώσσα δὲν ἀπασχολεῖ προφανῶς μονάχα τοὺς ἐρευνητὲς τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Μπρέχτ γιὰ «ἀποκατάσταση τῆς ἀλήθειας» ἔρχεται νὰ μᾶς τὸ θυμίσει: αὐτὴ ἡ μέθοδος ἔχει στόχο νὰ ἀποκαλύψει τὴν ἰδεολογία τοῦ λόγου τῆς ἐξουσίας καί, παρόλο ποὺ χρησιμοποιεῖ πολὺ λίγα μέσα (μιὰ ἐμπειρικὴ τεχνικὴ παράφρασης), καταδείχνει μὲ τὴ μέγιστη κοινωνικὴ ἀποτελεσματικότητά ὅτι ἡ γλώσσα δὲν εἶναι ἓνα ἐργαλεῖο οὐδέτερο, πᾶνω ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς τάξεις.

Ὁ Μπρέχτ ἀνέπτυξε μιὰ πρακτικὴ ἀνατροπῆς τοῦ ναζιστικοῦ λόγου, ποὺ συνίσταται στὸ συστηματικὸ ἐξαφβάλωμα τῶν γλωσσικῶν τύπων καὶ τῆς σύμπλεξής τους. Πράγμα ποὺ σημαίνει μελέτη κάθε πρότασης καὶ ἀναζήτηση τῶν κενῶν στὴν ἐπιχειρηματολογία, ἔτσι ὥστε νὰ ἀναπηδήσουν μέσα ἀπὸ τὸ λόγο τῆς ἐξουσίας ἄλλες σημασίες, μιὰ ἄλλη ἀλήθεια. Π.χ. παραθέτω τὴν πρώτη φράση ἐνὸς λόγου τοῦ Ἔς καὶ τὴν ἀποκατάστασή της ἀπὸ τὸν Μπρέχτ¹:

Λόγος τοῦ Ἔς:

«Δίκαια περήφανοι γιὰ τὸ πνεῦμα αὐτοθυσίας καὶ ἀλληλεγγύης τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε σήμερα: Αὐτὴ τὴν παραμονὴν Χρι-

1. Πρόκειται γιὰ ἓνα χριστουγεννιάτικο μῆνυμα τοῦ συνεργάτη τοῦ Χίτλερ Ἔς, τὸ 1934, ποὺ ἔχει πάρει ὁ Μπρέχτ ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Basler Nationalzeitung* τῆς 26.12.34. Τὸ ἀπόσπασμά προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἐργασία τοῦ Φιαλά (1977).

στουγένων, αυτό τὸ χειμώνα, ἡ Γερμανία δὲν ἀφνει κανένα ἀπὸ τὰ παιδιὰ της πεινασμένο· τὰ παιδιὰ της πού, δὲν ἔχουν πέρσει καλά-καλὰ τρία χρόνια, τὰ ἔσπρωχναν σὲ προβοκατόρικες διαδηλώσεις κατὰ τοῦ λαοῦ, κατὰ τοῦ ἔθνους, κατὰ τῆς πίστης, ὑπὲρ τοῦ μπολσεβίκου χάους».

Λόγος ἀποκατεστημένος: «Περήφανοι γιὰ τὸ πνεῦμα τῶν καπιταλιστῶν, πού θυσιάσαν ἓνα μέρος ἀπὸ αὐτὰ πού εἶχαν θυσιάσει γι' αὐτοὺς αὐτοὶ πού δὲν ἔχουν τίποτα στὴν κατοχὴ τους, καὶ περήφανοι γιὰ τὴν προθυμία τους νὰ συντρέξουν αὐτοὺς πού κρατᾶνε μέσα στὴ μιζέρια, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε σήμερα: Αὐτὴ τὴν παραμονὴ Χριστουγέννων, αὐτὸ τὸ χειμώνα, οἱ Γερμανοὶ καπιταλιστὲς δὲν ἀφήνουν κανένα φτωχὸ νὰ πεθάνει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πείνα· νὰ πῶς οἱ Γερμανοὶ καπιταλιστὲς μεταχειρίζονται τὶς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις πού, δὲν ἔχουν πέρσει καλά-καλὰ τρία χρόνια, διαδήλωναν κατὰ τῆς μερίδας ἐκείνης τοῦ πληθυσμοῦ πού ἐκμεταλλεύεται τὴν ἄλλη μερίδα, κατὰ τῶν κενῶν λόγων σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι καλὰ κάνουν καὶ ὑπερασπίζονται αὐτὸ πού δὲν τοὺς ἀνήκει, καὶ κατὰ τῆς θρησκείας πού καθαγιάζει τὴν ιδιοκτησία, μὲ μόνο σκοπὸ τὴν ἐκμετάλλευση, καὶ αὐτὲς τὶς διαδηλώσεις τὶς κἀνανε ὑπὲρ μιᾶς μπολσεβίκικης κοινωνίας ὅπου ἡ ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο εἶναι ἀδύνατη».

Δὲν πρόκειται λοιπὸν γιὰ παράφραση, μὲ τὴν ἔννοια πού ἀποδίδει συνήθως στὸν ὄρο ἡ γλωσσολογία, δηλ. παράφραση πού νὰ βασίζεται σὲ κριτηρια μορφῆς. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Φιαλά (1977): «Μποροῦμε λοιπὸν νὰ μετασχηματίσουμε κάθε τύπο ἀνάλογα μὲ τὴ θέση πού κατέχει μέσα σ' ἓνα

λόγο καὶ ἀνάλογα μὲ τὴ θέση πού κατέχει αὐτὸς ὁ λόγος στὸ ἔσωτερικὸ ἑνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ*. Αὐτὸ συνεπάγεται μιὰ ἀδιάκοπη συσχέτιση τῶν διαφορῶν συστατικῶν τοῦ λόγου μὲ τὴν ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ θέση αὐτοῦ πού μιλάει. Ἡ συσχέτιση συνωνυμίας εἶναι ἐδῶ, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὸ πού ὀνομάζεται παραδοσιακὰ στὴ γλωσσολογία συνωνυμία. Στὴν πραγματικότητα, ἡ προσπάθεια τοῦ Μπρέχτ δείχνει ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση τὰ κριτήρια συνωνυμίας καὶ παράφρασης ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ταξικὴ θέση» (σ. 26).

Αὐτὴ ἡ «ἐργασία» τῆς ἀνάγνωσης βρίσκειται ἐπίσης στὸ κέντρο τῶν ἐρευνῶν τοῦ Φάι, γιὰ μιὰ κριτικὴ τῆς οἰκονομίας τῆς ἀφήγησης». Ἡ γλώσσα, στὰ πλαίσια μιᾶς ὑλιστικῆς ἀντίληψης, ἀνήκει στὴν ὑλικότητα τῆς κοινωνικῆς κυκλοφορίας» (1972, σ. 129) καὶ ὡς κοινωνικὸ προϊόν μεταβάλλει τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Δυὸ κλάδοι θᾶπρεπε νὰ συγκροτηθοῦν — ὁ ἓνας ἐμπειρικός, ἡ κοινωνιολογία τῶν γλωσσῶν, καὶ ὁ ἄλλος θεωρητικός, ἡ σημασιολογία τῆς ἱστορίας — γιὰ νὰ ὀδηγηθοῦμε (σὲ μιὰ κριτικὴ τῆς γενικῆς οἰκονομίας τῆς γλώσσας καὶ τῆς πράξης: τῆς παραγωγῆς γενικὰ

* (Σ.τ.Μ.) Κοινωνικὸς σχηματισμὸς (Formation Sociale): Ἡ γραφῆς παραπέμπει σὲ ἄλλο της ἄρθρο (Boutet, Fiála, Simonin-Grumbach: Sociolinguistique ou sociologie du langage, περιοδικὸ Critique, No 344, 1976, σ. 81) στὸν ὅρισμό πού δίνει ὁ Ν. Πουλαντζᾶς γιὰ τὸν κοινωνικὸ σχηματισμό: «Σὲ κάθε κοινωνικὸ σχηματισμὸ διαπιστώνουμε τὴν κυριαρχία ἑνὸς τρόπου παραγωγῆς, κυριαρχία πού ἔχει πομπλοκές ἐπενέργειες διάλυσης-συντήρησης πάνω στοὺς ἄλλους τρόπους καὶ στὶς ἄλλες μορφὲς παραγωγῆς, καὶ πού καθορίζει τὸ χαρακτῆρα τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ» (Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui, Seuil, 1974, σ. 25).

μπορεί με κανένα τρόπο να θεωρηθεί άτομική με τη στενή έννοια του όρου· δεν μπορεί να εξηγηθεί με βάση τα ψυχοφυσιολογικά δεδομένα του όμιλητή. Η γλωσσική έκφραση (*énonciation*) είναι κοινωνικής φύσης» (σ. 119).

Μιλώντας για γλωσσική αλληλο-επενέργεια μέσα στον όρισμό της γλώσσας, ο Βολοχίνοφ εισάγει στη γλωσσολογική προβληματική τους όμιλητές (και τους δέκτες), τη διαδικασία κατανόησης μιās γλωσσικής έκφρασης (*énonciation*) και την κοινωνική περίσταση που παράγει και καθορίζει την αλληλο-επενέργεια. Γιατί «ποτέ η γλωσσική έπιχοινωνία δε θα μπορεί να γίνει κατανοητή και να έρμηνευτεί έξω από αυτή τη σύνδεση με τη συγκεκριμένη περίσταση» (σ. 137).

Στά πλαίσια μιās τέτοιας θεώρησης των πραγμάτων, τó αντικείμενο της γλωσσολογίας διευρύνεται εξαιρετικά. Για τόν Βολοχίνοφ ή μελέτη των μορφών της γλώσσας, ή γραμματική πλευρά της γλωσσολογίας, δεν αντιπροσωπεύει παρά ένα μέρος της μελέτης της γλώσσας και μάλιστα τó τελευταίο: ή μεθοδολογική σειρά που προτείνει είναι ή εξής:

«1. Οι μορφές και οι τύποι γλωσσικής αλληλο-επενέργειας σε σχέση με τις συγκεκριμένες συνθήκες όπου αυτή πραγματοποιείται.

2. Οι μορφές των ξεχωριστών γλωσσικών έφράσεων (*énonciations*), των μεμονωμένων πράξεων λόγου, σε στενή σχέση με την αλληλο-επενέργεια, της οποίας αποτελούν τά στοιχεία, δηλ. οι κατηγορίες πράξεων λόγου μέσα στη ζωή και μέσα στην ιδεολογική δημιουργία, που

προσδιορίζονται από τή γλωσσική αλληλο-επενέργεια.

3. Μιέ βάση τά παραπάνω, εξέταση των μορφών της γλώσσας μέσα στη συνηθισμένη γλωσσολογική τους έρμηνεία» (σ. 137).

Η ίκανοποίηση που δίνει ένα τέτοιο πρόγραμμα είναι πραγματική, αλλά εξίσου πραγματικές είναι και οι δυσκολίες που προκύπτουν από τήν έφαρμογή του. Ο Βολοχίνοφ σωστά έπιμένει στην αναγκαιότητα να μελετηθεί ή γλωσσική έκφραση (*énonciation*) σε σχέση με τες συγκεκριμένες περιστάσεις, προκειμένου να γίνει δυνατή ή σύλληψη της γλώσσας ως ζωντανής πραγματικότητας. Αλλά δε διασαφηνίζει αυτή τήν έννοια «σε σχέση με», από τήν οποία εξαρτάται όλη ή θεώρηση των σχέσεων ανάμεσα σε γλώσσα και κοινωνία. Δεν αναφέρει έπίσης τίποτα για τή σχέση των δύο πρώτων σημείων με τó τελευταίο: ποιά θα είναι ή ειδική προσφορά της εξέτασης των μορφών της γλώσσας; Πώς θα αποτύγουμε δυο παράλληλες περιγραφές, αυτή των αλληλο-επενεργειών και αυτή των γλωσσικών μορφών;

Όποιες κι αν είναι οι δυσκολίες ενός τέτοιου προγράμματος, πιστεύω ότι πρέπει να κρατήσουμε από αυτό τήν κατηγορηματική άρνηση αυτόνομης του γλωσσικού συστήματος, και για ένα παραπάνω λόγο: ή αυτόνομηση με τήν περιοριστικότητα της δεν έπιτρέπει να εξεταστούν βασικά γλωσσικά φαινόμενα, όπως ή παραγωγή της σημασίας και ή κατανόησή της μέσα σε μιá γλωσσική αλληλο-επενέργεια.

Ο Βολοχίνωφ είναι κατηγορηματικός σ' αυτό το σημείο: για να μπορεί η γλωσσολογία να προσεγγίσει τη σημασιολογία, πρέπει να έρθει σε ρήξη με τις παραδοσιακές μεθόδους που κληρονόμησε από τη φιλολογία. Αναφέρεται έκτεταμένα στους λόγους για τους οποίους οι Ευρωπαίοι γλωσσολόγοι¹ ανέπτυξαν μεθόδους ανάλυσής και θεωρίες κατάλληλες για τη μελέτη ξένων *λεκτών γλωσσών* αποκομμένων από κάθε ιστορία. Το κοινωνικό περιβάλλον τής γλώσσας δεν μπόρεσε να ενσωματωθεί στην προβληματική και το μόνο που μελετάται είναι οι μορφές, φωνητικές, μορφολογικές και συντακτικές. Γι' αυτό και ο γλωσσολόγος οδηγήθηκε στην αναζήτηση πάνω απ' όλα τής κανονικότητας, τής συμφωνίας με τη νόρμα, τής μοναδικότητας:

«Η στάση του γλωσσολόγου είναι διαμετρικά αντίθετη με τη στάση τής ζωντανής κατανόησης που χαρακτηρίζει τα άτομα μέσα σε μια δαδδικασία γλωσσικής επικοινωνίας» (σ. 115).

Ο Βολοχίνωφ φέρνει στο προσκήνιο τους μεγάλους λησμονημένους τής γλωσσολογίας, τα *όμιλου-να άτομα*, τα άτομα που δε συμφωνούν με την άποψη των γλωσσολόγων πάνω στη γλώσσα. Οι τοποθετήσεις είναι ανταγωνιστικές: ο *όμιλητής* προσανατολίζεται άμεσα προς ό,τι μέσα στη γλώσσα είναι «μεταβαλλόμενο και εύκινητο», ενώ ο γλωσσολόγος, για τις ανάγκες τής επιστημονικής του έργασίας, προσανατολίζεται προς εκείνο που είναι σταθερό μέσα στη γλώσσα: «Για τον *όμιλητή*,

1. Αυτός ο περιορισμός που κάνει ο Βολοχίνωφ άπληθει ό,τι είδαμε σχετικά με τις διαφορές συγκρότησης τής γλωσσολογικής σκέψης στην Ευρώπη, και στις ΗΠΑ.

το κέντρο βάρους τής γλώσσας δε βρίσκεται στη συμφωνία με τη νόρμα του τύπου που χρησιμοποεί, αλλά στη νέα σημασία που παίρνει αυτός ο τύπος σ' ένα συγκεκριμένο περιβάλλον. Αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι η πλευρά του γλωσσικού τύπου που μένει *άμετάβλητη* σε όλες τις περιπτώσεις, όποιες και νάναι, όπου αυτός χρησιμο-ποιείται. Όχι, για τον *όμιλητή* αυτό που έχει σημασία είναι αυτό που *έπι-τρέπει* την εμφάνιση ενός γλωσσικού τύπου σ' ένα δεδομένο περιβάλλον, αυτό που τον κάνει ένα *σημείο κατάλληλο* για τις συνθήκες μιās δεδομένης συγκεκριμένης κατάστασης. Για τον *όμιλητή*, ο γλωσσικός τύπος δεν έχει ενδιαφέρον ως σταθερό και πάντοτε ισοδύναμο με τον έαυτό του *σήμα*, αλλά ως *σημείο* πάντοτε *μεταβαλλόμενο και εύκινητο* (σ. 99).

Η ίδια ή φύση λοιπόν τής γλώσσας *έπιτρέπει* αυτούς τους δύο αντιφατικούς προσανατολισμούς. Οι γλωσσικοί τύποι λειτουργούν *πράγματι* σ' ένα *διπλό επίπεδο*: ως *σήμα*, δηλ. ως *ένότητα* με *άμετάβλητο* περιεχόμενο», σύμφωνα με τη νόρμα, που *καταχωρείται* σ' ένα *λεξικό*, και το οποίο ο *άκροα-τής* θα πρέπει να *αναγνωρίσει* και ως *σημείο*, δηλ. ως *ιδεολογική ένότητα* που το περιεχόμενό τής *έξαρτάται* από την περίσταση, και το οποίο ο *άκροα-τής* θα πρέπει να *καταλάβει*.

Αυτή η διάσπαση τής γλώσσας σε δύο αντιφατικούς πόλους δεν μπορεί παρά να θυμίσει τη θέση του Μπενβενίστ σχετικά με τη *σημειωτική* και τη *σημειολογική* φύση των γλωσσών¹: οι φυσικές γλώσσες, και *έδω* βρίσκεται η *ιδιαιτερότητά* τους σε σχέση με

1. Sémiologie de la langue (Σημειολογία τής γλώσσας) στα Problèmes de linguistique générale (Προβλήματα γενικής γλωσσολογίας), 1974.

ται ακόμα και η φύση τών δεδομένων του γλωσσικού ύλικού. Σύμφωνα με τη στρουκτουραλιστική άποψη, όπως είδαμε, το corpus είναι έργαλειό ή παρέχει παραδείγματα: επιτρέπει τη συγκρότηση μιᾶς θεωρίας τῆς γλώσσας με στόχους γενίκευσης. Στή δική μας προσπάθεια, τὸ γλωσσικό ὕλικό δὲν εἶναι έργαλειό· δὲν ενδιαφερόμαστε για τὴ συστηματική περιγραφή κάποιου γλωσσικού τύπου με στόχο τὴ συγκρότηση μιᾶς γραμματικής. Ἀντίθετα, μερικοί γλωσσικοί τύποι μᾶς ενδιαφέρουν στὸ μέτρο πὸν *διαισθανόμαστε* (ὅπως περίπου ένωεῖ τὴ διαίσθηση ἢ γενετική γραμματική) ὅτι ἢ παρουσία τους, ὁ αποκλεισμός ἢ ἡ ἀποδοχή τους μέσα σὲ συγκεκριμένες ὁμιλίες χαρακτηρίζει μιὰ συγκεκριμένη γλωσσική πρακτική.

Γιὰ παράδειγμα, εἶχα διαλέξει, στὴ διάρκεια μιᾶς έρευνας στὶς προπαρασκευαστικές τάξεις, νὰ μελετήσω τὰ συντακτικά σχήματα τοῦ τύπου «C'est... que» ὅπως χρησιμοποιοῦνται στὸ σχολεῖο, γιατί ἡ γλωσσική πρακτική πὸν διαμορφώνει ὁ θεσμός τοῦ σχολείου τείνει νὰ καταργήσει αὐτοὺς τοὺς τύπους, παρόλο πὸν εἶναι μαζικά παρόντες στὴ γλωσσική πρακτική τῶν μαθητῶν. Ἀπὸ τὴ μεριά τους, ὁ Φιλὰλ καὶ ὁ Μ. Ἐμπέλ (M. Ebel) διάλεξαν ἀπὸ τοὺς λόγους πὸν μιλάνε για τὴν ξενοφοβία νὰ μελετήσουν τὶς ποιιλίες καὶ τὴ λειτουργία μέσα σὲ μιὰ συγκεκριμένη περίσταση εμφράσεων τοῦ τύπου: «Δὲν εἶμαι ξενόφοβος ἀλλὰ...» ἢ «Δὲν εἶμαι ξενόφοβος γιατί...» Ἐκάναν αὐτὴ τὴν ἐπιλογή, γιατί μέσα στὴν ιστορική περίσταση καὶ μέσα στὸν κοινωνικό καὶ ιδεολογικό συσχετισμό δύναμης ὅπου παράχθηκαν αὐτοὶ οἱ λό-

γοι, οἱ γλωσσικές μορφές πὸν παίρνει ἢ μὴ ἀποδοχὴ τῆς ξενοφοβίας ἀπὸ ἕνα σύνολο ὁμιλητῶν τοὺς φάνηκε γεγονός ένδεικτικό.

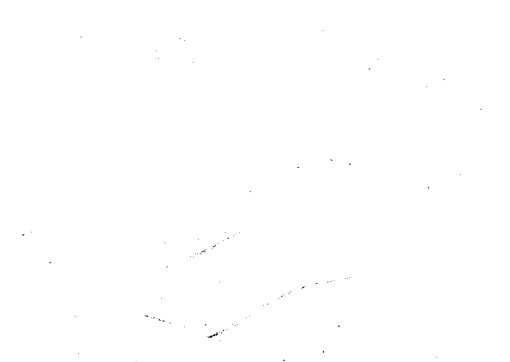
Ποιὲς μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ συνέπειες μιᾶς τέτοιας ἀναθεώρησης τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικού; Ἡ χρησιμοποίηση ποικίλου ὕλικου δὲν ἐμπεριέχει τὸν κίνδυνο νὰ ἐπιφέρει ἕνα θεωρητικό ἐκλεκτισμό ὅσον ἀφορᾷ τὴν περιγραφή του; Δὲν ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ καταλήξουμε σὲ ἀδυναμία νὰ συγκρίνουμε αὐτὲς τὶς περιγραφὲς μεταξὺ τους; Διαθέτουμε πράγματι μονογραφίες, συχνὰ λεπτομερεῖς, πᾶνω στὴ γλωσσική λειτουργία σὲ μιὰ συγκεκριμένη περίσταση ἢ σὲ κάποιο ἴδρυμα, ἀλλὰ τὰ συμπεράσματα αὐτῶν τῶν μελετῶν βασίζονται ἄλλοτε σὲ διαφορετικές μεθόδους γλωσσολογικῆς ἀνάλυσης καὶ ἄλλοτε σὲ κοινωνιολογικὲς ἀναλύσεις πὸν δύσκολα συμβαδίζουν ἢ μία με τὴν ἄλλη.

Εἶναι λοιπὸν σαφὲς ὅτι ἡ ἄρνηση νὰ περιοριστεῖ ἡ μελέτη στὸ γλωσσικό σύστημα θέτει πολλὰ προβλήματα. Ἡ διατύπωση αὐτῶν τῶν προβλημάτων δὲ σημαίνει βέβαια καὶ τὴ λύση τους, ἀλλὰ τὸ νόημα μιᾶς κοινωνιογλωσσολογικῆς ἐργασίας εἶναι τουλάχιστον νὰ μὴν τὰ ἀποφεύγει....

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Έργα που αναφέρονται στο κείμενο)

- Bachmann C., 1975, «Enquête linguistique et ethnographie de la communication», CERLAC, Université Paris Nord, πολυγραφημένο.
- Boutet J., Fiala P., Simonin-Grumbach J., 1976, «Sociolinguistique ou sociologie du langage», *Chritique*, n° 344.
- Calvet L. J., 1974, *Linguistique et colonialisme*, Payot.
- Chomsky N., 1977, *Dialogues avec Mitsou Ronat, Flammarion*.
- Corbin P., 1979, «De la production des données en linguistique introspective», *Théories linguistiques et traditions grammaticales*, Presses Universitaires de Lille.
- Deulofeu J., 1977, *Recherches en vue d'une étude de l'évolution de l'ordre des constituants en français*, Université Paris 3, πολυγραφημένο, 1979, «Les énoncés à constituant lexical détaché», *Cahiers du GARS*, n° 2.
- Faye J.P., 1972, *Théorie du récit*, Hermann.
- Fiala P., 1977, *Recherches sur les discours xénophobes*, Cahiers du Centre de sémiologie de Neuchatel, n° 26.
- Harris Z., 1969, «Analyse du discours», *Langages* n° 13.
- Hymes D., 1972, «Models of the interaction of language and social life», *Directions in sociolinguistics*, Holt, Rinehart and Winston Inc.
- Labov W., 1978, *Le parler ordinaire*, Minuit.
- Lacoste M., 1978, *Interrogation, interrogatoire*, Paris Nord, πολυγραφημένο.
- Marcellesi J.B., 1971, *Le congrès de Tours*, Le pavillon.
- Pêcheux M., 1969, *L'analyse automatique du discours*, Dunod, 1975, *Les vérités de la Palice*, Maspéro.
- Sacks, Schegloff, Jefferson, 1972, «A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation», *Language*, vol. 50, n° 4, part 1.
- Simonin-Grumbach J., 1975, «Pour une typologie des discours», *Langue, discours, société*, Seuil.
- Veron E., 1973, «Vers une logique naturelle des mondes sociaux», *Communications*, n° 20.

Ο τόμος αυτός περιέχει επιλεγμένα κείμενα που αναφέρονται στις μεθόδους και τεχνικές της κοινωνικής έρευνας, αναδεικνύοντας διαφορικές πτυχές της χρήσης τους, σε μια προσπάθεια να τη συσχετίσουν με τους εκάστοτε ερευνητικούς σκοπούς. Περιλαμβάνει τρία μέρη: στο πρώτο αναλύονται τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής έρευνας και στο δεύτερο οι δυνατότητες αποτελεσματικής χρήσης τους; στο τρίτο, επιχειρείται μια αξιολόγηση των υπάρχουσών μεθόδων και τεχνικών. Απευθύνεται τόσο στο φοιτητικό κοινό των Κοινωνικών Επιστημών, όσο και σε όσους και όσες ασχολούνται με την κοινωνική έρευνα.

ΜΕΘΟΔΟΙ
 ΜΕΘΟΔΟΙ
 ΜΕΘΟΔΟΙ
 ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
 ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
 ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
 ΕΡΕΥΝΑ
 ΕΡΕΥΝΑ
 ΕΡΕΥΝΑ

τυπωθήτω
 ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ
 ISBN 960-7643-33-6

Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΜΕΘΟΔΟΙ

τυπωθήτω

ΜΕΘΟΔΟΙ
 ΣΤΗΝ
 ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
 ΕΡΕΥΝΑ

ΓΙΩΤΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
 ΕΠΙΜΕΛΕΤΡΙΑ

ΜΕΘΟΔΟΙ
 ΜΕΘΟΔΟΙ
 ΜΕΘΟΔΟΙ
 ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
 ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
 ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
 ΕΡΕΥΝΑ
 ΕΡΕΥΝΑ
 ΕΡΕΥΝΑ

ΤΥΠΩΘΗΤΟ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ

Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα

332 σσ. (14x20 εκ.)

Αθήνα, τυπωθήτω-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ, 1998

ISBN 960-7643-83-6

Αριθμός έκδοσης 83

Copyright © τυπωθήτω-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ

Πρώτη έκδοση: Νοέμβριος 1998

Μορφολογία - Τεχνική επιμέλεια: Χ. Σταυρόπουλος

Φωτοστοιχειοθεσία: Μ. Καλένη

Γλωσσική επιμέλεια: Κ. Λογοθέτη

Διορθώσεις: Γιώγ Παπαβραμίου

Μοντάζ: Ντίνα Αγγέλου

Στήσιμο εξωφύλλου: Κ. Αθανασιάδης

τυπωθήτω-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ

Χαρ. Τρικούπη 99 - 114 73 Αθήνα

Τηλ. 38.08.334 & 38.32.445 fax 38.43.285

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο χωρίς σχετική άδεια του Εκδότη

Printed in Greece

All Rights Reserved

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Γιώτα ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ <i>Εισαγωγή</i>	9
---------------------------------------	---

Α' ΜΕΡΟΣ

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΜΕΘΟΔΩΝ

Βασίλης ΜΑΚΡΑΚΗΣ <i>Απομυθοποιώντας το μεθοδολογικό μονισμό</i>	19
Αντώνιος ΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ <i>Μικροκοινωνιολογική και ανθρωπολογική επιτόπια εθνογραφική έρευνα. Διερεύνηση ορισμένων βασικών θεωρητικών και μεθοδολογικών διαφορών</i>	39
Μαριάννα ΨΥΛΛΑ <i>Το μήνυμα ως αντικείμενο ερμηνείας και ανάλυσης στο πλαίσιο της επικοινωνιακής πράξης</i>	73
Γιώτα ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ <i>Η φεμινιστική κριτική της παραδοσιακής επιστημονικής έρευνας και η εναλλακτική πρότασή της</i>	119
Μαίρη ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ <i>Ζητήματα μεθόδου στην κοινωνιολογία της ανάγνωσης</i>	143
Ιωάννης ΚΑΤΣΙΛΛΗΣ <i>Το μέγεθος του δείγματος στις κοινωνικές έρευνες</i>	163
Κωνσταντίνα ΣΑΦΙΛΙΟΥ <i>Αιτίες διαστρέβλωσης δεδομένων. Ένα παραμελημένο μεθοδολογικό πρόβλημα</i>	185

ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΨΥΛΛΑ

ΤΟ ΜΗΝΥΜΑ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

Η *επικοινωνία* αποτελεί ένα σχετικά νέο πεδίο επιστημονικής διερεύνησης στην ελληνική πραγματικότητα. Τα μηνύματα, ως παράγωγα της επικοινωνιακής πράξης, συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών ως προς την κατανόηση και την ερμηνεία των εννοιών που εμπεριέχουν, καθώς και ως προς τη μορφή με την οποία μεταδίδονται. Η ανάλυση των μηνυμάτων αποτελεί διεπιστημονικό πεδίο έρευνας στο οποίο συγκλίνουν πολλοί μελετητές από τον ευρύ χώρο των κοινωνικών επιστημών και γενικότερα των επιστημών του ανθρώπου. Το εγχείρημα αυτό αφορά είτε άμεσες επικοινωνιακές πράξεις διαπροσωπικής μορφής είτε έμμεσες, προϊόντα μαζικής επικοινωνίας.

Η ανάλυση που ακολουθεί επικεντρώνεται σε δύο βασικούς άξονες:

α) Μια *θεωρητική και επιστημολογική* προσέγγιση του μηνύματος στο πλαίσιο της επικοινωνιακής δράσης. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη διερεύνηση και ερμηνεία των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος, από όπου και ανακύπτουν μια σειρά ζητήματα επιστημολογικής και θεωρητικής χροιάς.

β) Μια *μεθοδολογική* παρουσίαση της ανάλυσης ενός μηνύματος. Επιχειρείται εδώ η καταγραφή διαφόρων μεθόδων και τεχνικών που εφαρμόζονται σε ποικίλες κοινωνικές πρακτικές. Τηρώντας τον περιορισμό της συνοπτικότητας, στην παρούσα μελέτη θα παρουσιάσουμε το πεδίο εφαρμογών της κάθε μεθόδου, θα συγκρίνουμε τη χρήση των επιμέρους μεθόδων και θα εξακριβώσουμε τα

όρια της καθεμιάς καθώς και την αναγκαιότητα συχνής προσφυγής σε περισσότερες από μία μεθόδους με στόχο την όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη ερμηνεία και κατανόηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος.

Θεωρητική και επιστημολογική προσέγγιση

Επικοινωνία και μήνυμα

Το μήνυμα, ως συστατικό στοιχείο της επικοινωνιακής δράσης, ενεργοποιείται μόνο μέσα στο πλαίσιο μιας δια-υποκειμενικής προσέγγισης, όπου μέσω της διαδικασίας της ανταλλαγής οι συμμετέχοντες θέτουν τα όριά τους, αφενός σε σχέση με το γύρω τους εξωτερικό κόσμο και αφετέρου με το δικό του εσωτερικό κόσμο ο καθένας. Η επικοινωνία λοιπόν, ως καθαρά δια-ατομική διαδικασία, στην ουσία δηλώνει τόσο κοινωνικές πρακτικές όσο και ενδότερες εσωτερικές διεργασίες. Τα μηνύματα, ως αντικείμενα μεταβίβασης, συνιστούν προϊόντα της ανθρώπινης εννόησης και πρακτικής, που μεταβιβάζουν βεβαίως όχι μόνο πληροφορίες αλλά, κυρίως, πράξεις, συμπεριφορές, βιώματα, σχέσεις, κοινωνικές αξίες, ηθικές προτροπές· έτσι η ανάλυση των μηνυμάτων παραπέμπει, όπως ήδη υπογραμμίσαμε, σε μια δια-υποκειμενική διαδικασία που λαμβάνει χώρα στην κοινωνία, δηλαδή στην επικοινωνιακή δράση.¹ Το ενδια-

1. Πολλοί σύγχρονοι θεωρητικοί καθώς και προγενέστεροί τους έθιξαν και συχνά ανέπτυξαν τη στενή αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην επικοινωνιακή πράξη και την κοινωνία. Ο de SOLA POOL (1959), σ. 1, στον πρόλογο του βιβλίου του αναφέρει ότι «η μελέτη της επικοινωνίας δεν είναι τίποτε άλλο παρά η μελέτη της ίδιας της κοινωνίας». Ο γάλλος κοινωνιολόγος LEFEBVRE (1966), σ. 316, επισημαίνει ότι: «Στην κοινωνική ζωή τίποτα δεν εκπληρώνεται χωρίς επικοινωνία».

Οι εργασίες εξάλλου σχετικά με τη θεωρία της επικοινωνίας και την ιδιαίτερη σημασία της μέσα στα πλαίσια της κοινωνίας είναι πολλές και διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστεί η συνεισφορά του γερμανού φιλοσόφου HABERMAS μέσα κυρίως από δύο έργα του (1987 και 1996, γαλλικές μεταφράσεις). Η χαμπερμασιανή θεώρηση της επικοινωνίας αναπτύσσεται σε δύο σκέλη: α) μια θεωρία της δράσης και β) μια θεωρία της κοινωνίας. Στο επίπε-

φέρον για την ανάλυση των εκφάνσεων της επικοινωνιακής δράσης, δηλαδή των μηνυμάτων ως εκδηλώσεων της κοινωνικής πρακτικής, μας επιτρέπει να ενεργοποιήσουμε τη συνεισφορά ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών ξεκινώντας από την κοινωνιολογία, την ψυχολογία, τη φιλοσοφία, τη γλωσσολογία, τη σημειολογία ή σημειωτική, φθάνοντας ως την ιστορία και την οικονομία, χωρίς να παραγνωρίζουμε βεβαίως και τη συμβολή των θετικών επιστημών, π.χ. των μαθηματικών.²

Με την αποκωδικοποίηση, αφού βεβαίως δεχθούμε προηγουμένως ότι κάθε μήνυμα εκφέρεται πάντα με τη χρήση ενός συστήματος κωδίκων, επιχειρείται η ερμηνεία ενός μηνύματος, είτε αυτό είναι γραπτό, προφορικό, εικονικό είτε ακόμη και μικτό. Στην περίπτωση των μικτών μηνυμάτων διευκρινίζουμε ότι έχουμε το συνδυασμό διαφορετικών συστημάτων σημείων, όπως για παράδειγμα στον κινηματογράφο και την τηλεόραση, η ομιλία, η γραφή, η εικό-

δο της θεωρίας της δράσης ο Habermas χρησιμοποιεί τη βεμπεριανή (Weber) σύλληψη της ορθολογικής δραστηριότητας στις τρεις μεγάλες σφαίρες, *γνώση, ηθική και αισθητική*. Η *επικοινωνιακή δράση* είναι ο τόπος όπου αναδύονται οι αρχές της δράσης. Το παραπάνω διπτό σχήμα επιτρέπει σ' ένα δεύτερο επίπεδο να κατασκευαστεί μια θεωρία της *κοινωνικής ορθολογικότητας* σύμφωνα με την εξέλιξη της θέσης και της βαρύτητας της δράσης που αναπτύσσεται σε καθεμία σφαίρα κατά τη διαδικασία του εκμοντερνισμού της κοινωνίας. Η κοινωνική εξέλιξη εξετάζεται έτσι μέσα από δύο οπτικές γωνίες:

α) του *βιωμένου κόσμου* (Lebenswelt) και β) του *συστήματος*, όπου η διαντίδραση και η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας έρχονται να παίξουν ρυθμιστικό ρόλο.

Επιπροσθέτως αναφερόμαστε στις εργασίες των WATZLAWICK / BEAVIN / JACKSON (1972), απ' όπου συγκρατούμε κυρίως μιαν άποψή τους σχετικά με τη θεώρηση της επικοινωνίας, την οποία αναλύουν: α) σε περιεχόμενο και β) σε σχέση. Το άνοιγμα των παραπάνω θεωρητικών στον κλάδο της πραγματικής (pragmatique) και της μελέτης της απόφασης (énonciation) επικεντρώνει την προσοχή στο ότι η σχέση τροποποιεί το περιεχόμενο. Κάθε επικοινωνιακή πράξη δεν περιορίζεται μόνο στη μετάδοση μιας πληροφορίας αλλά εμπεριέχει ταυτόχρονα και μια συμπεριφορά.

2. Για τη διεπιστημονική προσέγγιση του επικοινωνιακού φαινομένου βλ. BOUGNOUX (1992).

να και η μουσική συνυπάρχουν, ενώ στο θέατρο και τα λυρικά θεάματα συνδυάζονται η ομιλία, η κίνηση και η μουσική.³ Οι κώδικες με τους οποίους εκφέρεται ένα μήνυμα αναφέρονται είτε σε λεκτικά συστήματα σημείων είτε σε εξωλεκτικά. Η αναφορά ωστόσο στη χρήση της γλώσσας κατέχει ιδιαίτερη θέση στην ανθρωπινή επικοινωνία εφόσον, όπως αναφέρει και η Α. Φραγκουδάκη, «η λεκτική επικοινωνία έχει προνομιακή θέση και ο λόγος παραμένει το σπουδαιότερο σύστημα επικοινωνίας».⁴ Ως προϊόν λοιπόν των διανθρώπινων ανταλλαγών, η γλώσσα εμφανίζεται να κατέχει σημαντική θέση στην επικοινωνιακή πράξη. Η επικοινωνία «δεν γίνεται ποτέ στο κενό, γίνεται μόνο στην κοινωνία, όπου τη διέπουν οργανωμένες κοινωνικές σχέσεις που επηρεάζουν τη γλώσσα και δίνουν νόημα στα μηνύματα».⁵

Η J. Boutet στη μελέτη της *Εισαγωγή στην κοινωνιογλωσσολογία* αναφέρει ότι «η γλωσσική πρακτική πρέπει να θεωρηθεί κοινωνική πρακτική και ν' αναλυθεί ως τέτοια: αυτό σημαίνει ότι οι λέξεις και οι λόγοι δεν είναι μονάχα αντιπρόσωποι των πράξεων και των σκέψεών μας, δεν έχουν σκοπό μονάχα τη μετάδοση πληροφοριών, ιδεών ή διαταγών. Δεν αρκούνται στην αντανάκλαση της κοινωνίας, συμμετέχουν στην κοινωνία και επιδρούν πάνω σ' αυτήν με ιδιαίτερα επακόλουθα που ο μελετητής πρέπει να εντοπίσει».⁶ Η γλώσσα λοιπόν ως κατεξοχήν πολιτισμικό και κοινωνικό προϊόν εμφανίζεται να κατέχει σημαντική θέση στη διαδικασία παραγωγής και ανάλυσης ενός μηνύματος. Αξίζει ν' αναφερθεί στο σημείο αυτό η συνεισφορά της εθνογραφίας της επικοινωνίας, όπως αναπτύχθηκε τη δεκαετία του '60 στις ΗΠΑ με επικεφαλής τον ανθρωπολόγο D. Hymes.⁷ Η σχολή αυτή επιχειρεί μια ολοκληρωμένη προ-

3. Μια εκτενέστερη ανάλυση της λειτουργίας των μικτών σημείων επιχειρεί ο ΑΒΑΣΤΑΔΟ (1980). Βλ. ειδικότερα το κεφάλαιο «Messages mixtes», σσ. 223-251.

4. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ (1987), σ. 29.

5. Στο ίδιο, σ. 37.

6. ΒΟΥΤΕΤ (1984), σ. 8.

7. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. τις εργασίες του ΗΥΜΕΣ (1971 και 1974).

σέγγιση των προβλημάτων που αναφέρονται στη γλώσσα και τον πολιτισμό. Βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της εθνογραφίας της επικοινωνίας είναι ότι δεν διαχωρίζει ποτέ το γλωσσικό προϊόν από το κοινωνικό περιβάλλον όπου αυτό παράχθηκε και το οποίο θεωρεί καθοριστικό. Προτείνει μάλιστα την παρατήρηση και τη συλλογή δεδομένων με βάση κατηγορίες ανάλυσης. Η κατηγορία *γλωσσική κοινότητα* αποτελείται από *καταστάσεις επικοινωνίας*, αυτές με τη σειρά τους από *γεγονότα επικοινωνίας* και τα τελευταία από *πράξεις λόγου*. Οι «αναλύσεις του λόγου», στις οποίες θα αναφερθούμε λεπτομερώς παρακάτω, όπως αναπτύχθηκαν κυρίως στη Γαλλία, έρχονται να προσθέσουν τη δική τους συνεισφορά στην προσέγγιση των λεκτικών μηνυμάτων.

Η γλώσσα ως πεδίο κοινωνικών, δια-ατομικών αλλά συγχρόνως και εξατομικευμένων εσωτερικών διεργασιών, αποτελεί πρόσφορο πεδίο για τη διερεύνηση και την κατανόηση του επικοινωνιακού φαινομένου. Ο πολωνός φιλόσοφος Α. Schaff γράφει στο *Γλώσσα και γνώση* ότι η γλώσσα εκτελεί κοινωνική λειτουργία ως όργανο επικοινωνίας, αλλά είναι συγχρόνως και όργανο ατομικής σκέψης.⁸ Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή αναφορά στη γλώσσα και ειδικότερα στη χρήση της, δηλαδή το λόγο, πρέπει να τονίσουμε την αναγκαιότητα μιας συνολικής σύλληψης του ομιλείν ή του λόγου και εντέλει του μηνύματος που να συναρμολογεί την εννόηση, το ασυνείδητο, τη συνείδηση, το γλωσσικό σημείο και την κοινωνική συμπεριφορά, εξετάζοντας τον ανθρωπινό λόγο ως ενιαίο και μοναδικό φαινόμενο.

Τα χαρακτηριστικά του μηνύματος

Στη διάρκεια μιας μεθοδευμένης ανάλυσης ενός μηνύματος με στόχο την ερμηνεία και την κατανόησή του, επιχειρείται η μελέτη των χαρακτηριστικών του.

Η αναζήτηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος θέτει αρχι-

8. SCHAFF (1985), σ. 181.

κά το πρόβλημα της διερεύνησης των εννοιών που αυτό εμπεριέχει, έχοντας ως κεντρικό σημείο αναφοράς το σύστημα κωδικοποίησης που έχει υιοθετήσει ο αποστολέας του μηνύματος. Η προσπάθεια αποκωδικοποίησης ενός μηνύματος όχι σύμφωνα με την υποκειμενική ερμηνεία του αναλυτή αλλά με την υιοθέτηση, όσο αυτό είναι εφικτό, ορθολογικών κριτηρίων αποτελεί σημαντική συνιστώσα στην προβληματική ανάλυση ενός μηνύματος.

Εδώ τίθεται ένα σοβαρό ζήτημα επιστημολογικής υφής, με συνέπειες και για τη μεθοδολογική εργασία του ερευνητή, που αφορά τη σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο της έρευνας. Η εμπλοκή με τον έναν ή τον άλλο τρόπο του υποκειμένου-ερευνητή στο υπό ανάλυση αντικείμενο-μήνυμα είναι σε κάποιο βαθμό αυτονόητη, εφόσον οφείλουμε να λαμβάνουμε πάντοτε υπόψη την ουσιαστική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον αναλυτή και το εξεταζόμενο αντικείμενο. Το ζήτημα τίθεται κυρίως από τη σκοπιά του *βαθμού εμπλοκής*, καθώς ένα από τα ζητούμενα στη διαδικασία ανάλυσης ενός μηνύματος είναι η αποφυγή, όσο αυτό είναι δυνατόν, μιας υποκειμενικής τοποθέτησης σε σχέση με το αναλυόμενο μήνυμα, δηλαδή το προϊόν ενός άλλου υποκειμένου, του αποστολέα του μηνύματος. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά το πεδίο εμπλοκής του αναλυτή, θα πρέπει να υπολογίσουμε μια σειρά παραμέτρους που σχετίζονται με τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και αξίες που διακρίνουν τον αναλυτή ως προσωπικότητα. Αυτές ακριβώς οι αναπαραστάσεις καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό και τις κοινωνικές σκοπιμότητες μιας μελέτης και επηρεάζουν τον τρόπο παρέμβασης σ' ένα μήνυμα. Όπως τονίζουν ο R. Ghiglione κ.ά. στο *Manuel d'analyse de contenu*, «ο αναλυτής ως κοινωνικός παράγοντας έχει τη δική του αλήθεια, αλλά ως επαγγελματίας πρέπει ν' απαντήσει σ' ένα αίτημα. Η ικανότητά του έγκειται στους όρους αντιπαράθεσης της αλήθειας του και του αιτήματος».⁹

Ένα στοιχείο που σχετίζεται με τη σημασιολογική διερεύνηση των μηνυμάτων είναι η αναφορά στις έκδηλες καθώς και στις υπο-

9. GHIGLIONE / BEAUVOIS / CHABROL / TROGNON (1980), σ. 5.

λανθάνουσες σημασίες τους. Η ανάλυση των έκδηλων χαρακτηριστικών είναι η πιο κλασική προσέγγιση για τον εντοπισμό με μεθοδικό τρόπο (ταξινόμηση, καταμέτρηση, συσχέτιση, σύγκριση) των εννοιών ενός μηνύματος. Η αναζήτηση των υπολανθανόντων νοημάτων ενός μηνύματος παραπέμπει στο ρόλο των συμβόλων στην κοινωνική ζωή και κατά συνέπεια στην επικοινωνιακή πρακτική, εφόσον αποδεχόμαστε ότι μια πληθώρα κοινωνικών πρακτικών και αναπαραστάσεων έχουν συμβολική σημασία.¹⁰ Στην περίπτωση λοιπόν της διερεύνησης των υπολανθανόντων νοημάτων ο αναλυτής έχει ως βάση αναφοράς τα συγκεκριμένα δεδομένα (τα έκδηλα χαρακτηριστικά) και αναζητά τη σημασία, δηλαδή τις έννοιες που ενυπάρχουν μέσα και πίσω από αυτά. Η διερεύνηση ακολουθεί ένα συστηματικό και μεθοδευμένο τρόπο με τη χρήση συγκεκριμένων μεθόδων. Η αναζήτηση του μη έκδηλου νοήματος ενός μηνύματος αναφέρεται σε μιαν άλλη σφαίρα που ξεπερνά, χωρίς όμως ν' αναιρεί, το γράμμα του λόγου, για ν' αναφερθεί σε παραμέτρους κοινωνικοπολιτικής, ψυχολογικής και πολιτιστικής χροιάς.¹¹

Ένα στοιχείο που προστίθεται στη διερεύνηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος είναι ο συνυπολογισμός των συνθηκών παραγωγής του. Η αναφορά δηλαδή και στο περιβάλλον παραγωγής

10. Σύμφωνα με τον RICOEUR (1990a), σ. 36, «Σύμβολο είναι κάθε σημασιική δομή όπου ένα νόημα άμεσο, πρωτογενές, κυριολεκτικό, κατονομάζει επιπλέον ένα άλλο νόημα έμμεσο, δευτερεύον, μεταφορικό, το οποίο δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό παρά μόνον μέσω του πρώτου».

11. Η BARDIN (1977), σ. 46, υποστηρίζει ότι «ο τρόπος προσέγγισης του αναλυτή είναι διπλός: κατανόηση της έννοιας της επικοινωνίας (σαν να ήταν κανονικά ο παραλήπτης) αλλά επίσης, και κυρίως, μεταπήδηση της προσοχής σε μιαν άλλη σημασία, σε ένα άλλο μήνυμα που διαβλέπεται διαμέσου ή δίπλα στο πρώτο. Η ανάγνωση από τον αναλυτή του περιεχομένου των επικοινωνιών δεν αναφέρεται ή δεν αναφέρεται μόνον σε μιαν ανάγνωση του γράμματος του λόγου αλλά στη διερεύνηση μιας έννοιας σ' ένα δεύτερο επίπεδο. Δεν πρόκειται να διαπεράσουμε τα σημαινόντα για να καταλάβουμε τα σημαινόμενα [...] αλλά διαμέσου των σημαινόντων ή των σημαινόμενων (που έχουν ήδη γίνει αντικείμενο επεξεργασίας) να φθάσουμε στην κατανόηση άλλων «σημαινομένων», ψυχολογικής, κοινωνιολογικής, πολιτικής, ιστορικής κτλ. φύσης».

(contexte) του μηνύματος είναι εξίσου σημαντική και επιπλέον καθοριστική για μια πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία και κατανόησή του. Το μήνυμα, ως προϊόν μιας συγκεκριμένης διαδικασίας, δεν βρίσκεται ποτέ ξεκομμένο από τους άλλους παράγοντες της επικοινωνιακής πράξης, αλλά συνυπάρχει πάντα σε αλληλεξάρτηση με αυτούς. Κατ' ακολουθία, η ανάλυση ενός μηνύματος αποκτά ουσιαστικό ενδιαφέρον όταν δεν το απομονώνει αλλά το συνδυάζει με τους παράγοντες παραγωγής του, όπως είναι το *κανάλι μεταβίβασης* και κυρίως οι *συνθήκες παραγωγής* του, είτε αυτές αφορούν την καθαρά επικοινωνιακή κατάσταση (σχέση του αποστολέα με το μήνυμα, σχέση του αποστολέα με τον αποδέκτη) είτε το κοινωνικό-ιστορικό περιβάλλον στα πλαίσια του οποίου παράγεται το μήνυμα.¹² Ο D. Maingueneau στο *Initiation aux méthodes de l'analyse du discours*, υποστηρίζει ότι «για να δουλέψεις με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, είναι καλύτερα να ισορροπήσεις το λόγο και τις συνθήκες παραγωγής του, έτσι ώστε η διάρθρωση αυτών των δύο παραγόντων να είναι όσο το δυνατόν πιο προσοδοφόρα».¹³

Αν τώρα, στη διαδικασία ανάλυσης και ερμηνείας ενός μηνύματος, θελήσουμε να προχωρήσουμε πέρα από τις συνθήκες παραγωγής του και ν' αντιμετωπίσουμε το μήνυμα σφαιρικά, στο σύνολό του, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη όχι μόνο το μήνυμα καθαυτό ή ακόμα και τις συνθήκες παραγωγής του, αλλά και τις συνθήκες πρόσληψής του, δηλαδή τις επιδράσεις που επιφέρει στους αποδέκτες του. Στη συνολική αυτή θεώρηση το μήνυμα αντιμετωπίζεται από τον αναλυτή ως κοινωνικό προϊόν που αποκτά τη σημασία του και τη λειτουργικότητά του μόνον ενταγμένο στο κοινωνικό του πλαίσιο, μόνο θεωρούμενο το ίδιο ως κοινωνική πρακτική. Ο E. Veron, υιοθετώντας αυτή τη σφαιρική αντίληψη, αποδέχεται ότι ο αναλυτής θα πρέπει να ενδιαφερθεί, από τη μια, για τις συνθήκες

12. Ο Rey υποστηρίζει ότι: «Κάθε εποχή αποδίδει στις πρακτικές της έναν ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης και στο λόγο ένα περιεχόμενο δομημένο εκ νέου», σύμφωνα με παράθεμα σε άρθρο του CHEVALIER (1972), σ. 15.

13. MAINGUENEAU (1976), σ. 18.

παραγωγής ενός μηνύματος και, από την άλλη, για τις επιδράσεις που αυτό ασκεί στους παραλήπτες του, δηλαδή στην ουσία να ενδιαφερθεί για όλη τη «διαδικασία ροής» του (processus de circulation).¹⁴

Ένα στοιχείο ιδιαίτερης βαρύτητας στην εξέταση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος είναι η αναφορά όχι μόνο στο περιεχόμενο του αλλά και στη *μορφή* με την οποία το περιεχόμενο αυτό μεταβιβάζεται. Αναφερόμαστε πιο συγκεκριμένα στους τρόπους παρέμβασης που ένας αποστολέας χρησιμοποιεί για να μεταβιβάσει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Αυτή η αναφορά, που σχετίζεται άμεσα και με τα κανάλια μέσω των οποίων εκφέρεται ένα μήνυμα, είναι περισσότερο εμφανής στο χώρο της έμμεσης μαζικής επικοινωνίας, όπου ένα μήνυμα μεταβιβάζεται με τη χρήση ποικίλων κωδίκων (γραφικών, γλωσσικών ή εικονικών) διαμέσου διαφόρων καναλιών (έντυπο, ραδιόφωνο, τηλεόραση). Κάθε κανάλι επικοινωνίας οριοθετεί κατά κάποιον τρόπο τους τρόπους παρέμβασης που αρμόζουν στη φύση του ως μέσου ή και στην οργάνωσή του. Ο έντυπος λόγος, για παράδειγμα, διαθέτει μεγάλη ποικιλία τρόπων έκφρασης, που ανταποκρίνονται στη φύση του ως έντυπου μέσου, το ίδιο και η τηλεόραση και το ραδιόφωνο ως οπτικοακουστικά μέσα. Τα κριτήρια, δηλαδή, επιλογής για τη μορφή μετάδοσης ενός μηνύματος κινούνται πάντα σε ορισμένα πλαίσια που σέβονται την ιδιομορφία του μέσου, η ευχέρεια όμως της *τελικής επιλογής* έγκειται στον αποστολέα. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, μετάδοσης ενός πολιτικού τηλεοπτικού μηνύματος διαπιστώνουμε ότι υιοθετούνται ποικίλοι τρόποι παρέμβασης από τον εκάστοτε ομιλητή και

14. Ο VERON (1979), σ. 126, υποστηρίζει: «Ο αναλυτής λόγου μπορεί να ενδιαφερθεί είτε για τις συνθήκες παραγωγής ενός μεμονωμένου λόγου ή μιας κατηγορίας λόγων είτε για τις αναγνώσεις των οποίων ένας λόγος ήταν το αντικείμενο, δηλαδή για τις επιδράσεις του. Θα λέγαμε, αναλογικά, ότι ενδιαφέρεται στην πρώτη περίπτωση για τη γραμματική παραγωγής (grammaire de production) και για μία ή πολλές γραμματικές αναγνώρισης (grammaires de reconnaissance) στη δεύτερη. Μπορεί, και αυτό είναι εμφανές, να ενδιαφερθεί και για τα δύο, δηλαδή να ενδιαφερθεί πράγματι για όλη τη διαδικασία ροής ενός λόγου».

σχετίζονται: α) είτε με την παρουσία τρίτων προσώπων στην εκφορά του λόγου, όπως στη μορφή της «απλής συνέντευξης», της «συνέντευξης τύπου» και του «αντιπαραθετικού λόγου» (débat), όπου η παρουσία ενός ή περισσότερων δημοσιογράφων επιφέρει τις ανάλογες συνέπειες στο περιεχόμενο του μεταβιβαζόμενου μηνύματος και β) είτε με τα χωρικά πλαίσια ή τις επικοινωνιακές συνθήκες κάτω από τις οποίες μεταβιβάζεται το μήνυμα, όπως στη μορφή της «κοινοβουλευτικής αναμετάδοσης» ή στη μορφή της άμεσης «τηλεοπτικής ομιλίας» (allocution). Στην πρώτη περίπτωση, ο άμεσος παραλήπτης ή το άμεσο ακροατήριο είναι το σώμα των βουλευτών και σε δεύτερη φάση οι τηλεθεατές. Στην περίπτωση της «τηλεοπτικής ομιλίας», ο πολιτικός απευθύνεται άμεσα στους πολίτες, δηλαδή στους τηλεθεατές, χωρίς την παρεμβολή άλλου προσώπου.¹⁵ Αξίζει να σημειωθεί, τέλος, ότι η σχέση μορφής - περιεχομένου είναι στενή, καθώς το είδος της μορφής που υιοθετείται κάθε φορά έχει άμεσες συνέπειες για το περιεχόμενο ενός μηνύματος.

Μια τελευταία παρατήρηση είναι ότι οι στόχοι που κάθε φορά θέτει ο αναλυτής καθώς και οι υποθέσεις εργασίας που διατυπώνει έχουν συνέπειες και για τον τρόπο επεξεργασίας ενός μηνύματος. Κατ' αναλογία, η χρήση των μεθόδων και των τεχνικών που θα εφαρμόσει θα εξαρτηθεί επίσης σε μεγάλο βαθμό από την ίδια τη φύση του υλικού που αναλύεται. Η ανάλυση λοιπόν ενός μηνύματος έχει στη διάθεσή της μια σειρά μεθόδους και τεχνικές τις οποίες στην πραγματικότητα ο αναλυτής εφαρμόζει κατά περίπτωση, ανάλογα με το υλικό που προτίθεται ν' αναλύσει, καθώς και τους στόχους και τις υποθέσεις της μελέτης του.¹⁶

15. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τους τρόπους παρέμβασης βλ. PSILLA (1990), σσ. 82-96 και 117-139.

16. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η BARDIN (1977), η μέθοδος που εφαρμόζεται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, στην ουσία «κάθε φορά ή σχεδόν κάθε φορά ξαναεφευρίσκεται», έτσι ώστε ν' ανταποκριθεί με τον πιο κατάλληλο τρόπο στο διερευνώμενο αντικείμενο και στο διερευνώμενο στόχο, σ. 34.

Μεθοδολογική προσέγγιση

Στην παρουσίαση που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να καταγράψουμε τέσσερις διακριτές κατηγορίες μεθόδων που εφαρμόζονται στις αναλύσεις μηνυμάτων, με στόχο τη διαπίστωση της διαφορετικής προβληματικής που διέπει την καθεμία. Η εφαρμογή διαφορετικών μεθόδων και τεχνικών ανταποκρίνεται κατά κάποιο τρόπο στην ύπαρξη πολλών και διαφορετικής φύσης μηνυμάτων στα πλαίσια της κοινωνικής σύμπραξης, στη διάρκεια δηλαδή μιας επικοινωνιακής πρακτικής. Η επιλογή της μιας ή της άλλης μεθόδου εξαρτάται τόσο από το είδος του υλικού που αναλύεται όσο και από τις περιπτώσεις ή τις καταστάσεις στις οποίες εφαρμόζεται. Τέλος σχετίζεται με τους στόχους που θέτει ο εκάστοτε αναλυτής όσον αφορά το εξεταζόμενο αντικείμενο.¹⁷

Η κλασική θεματική ανάλυση

Η κλασική θεματική ανάλυση, η παλαιότερη από τις μεθόδους, εφαρμόζεται σε μεγάλη ποικιλία περιπτώσεων ή κοινωνικών πρακτικών. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι πρώτες συστηματοποιημένες αναλύσεις του περιεχομένου συγκεκριμένων μηνυμάτων, που εφαρμόστηκαν αρχικά στο χώρο τόσο της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας και του μάρκετινγκ όσο και των επικοινωνιών στις αναλύσεις του έντυπου λόγου. Οι εφαρμογές αυτής της μεθόδου είναι ποικίλες. Καλύπτουν τόσο τη διερεύνηση των κοινωνικοπολιτικών τάσεων εφημερίδων ή ραδιοτηλεοπτικών σταθμών όσο και το χα-

17. Οι GHIGLIONE κ.ά. (1980), στην εισαγωγή του βιβλίου τους διατυπώνουν την εξής προσέγγιση: «Στοχεύουμε να προσφέρουμε στον αναγνώστη ένα πανόραμα των καταστάσεων στις οποίες εφαρμόζεται η ανάλυση περιεχομένου με τη χρήση διαφορετικών μεθόδων ανάλυσης που αντιστοιχούν σε διαφορετικές συγκυρίες. Δεν θα πρέπει παρ' όλ' αυτά να συμπεράνουμε ότι υπάρχει αυστηρή σχέση ανάμεσα σε μια συγκεκριμένη μέθοδο και μια κατηγορία ειδικών καταστάσεων. Επιπλέον θα πρέπει να σκεφτούμε ότι ορισμένες μέθοδοι ανάλυσης είναι περισσότερο εφαρμόσιμες απ' ό,τι άλλες σε ορισμένους στόχους (και όχι σε ορισμένες καταστάσεις)», σ. 6.

ρακτηρισμό της ιδεολογίας και της κοινωνικής συμπεριφοράς από μων ή ομάδων. Η κλασική θεματική ανάλυση έχει επίσης εφαρμοστεί στην ανάλυση του ρόλου των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας σε διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής πρακτικής καθώς και για τη μελέτη της κοινής γνώμης, την ανάλυση μαγνητοσκοπημένων συνεντεύξεων, τη διερεύνηση διοικητικών αρχείων, ή ακόμη την εξέταση σχολικών εγχειριδίων.¹⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι όταν έχουμε ογκώδη κορμό δεδομένων (corpus) για ανάλυση, η χρήση της μεθόδου αυτής έχει αποδειχθεί η πλέον αποτελεσματική.

Η κλασική θεματική ανάλυση επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στη σημασία ενός λόγου ή μηνύματος ή κειμένου¹⁹ ανεξάρτητα από

18. Η αγγλόφωνη βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια στις εφαρμογές αυτής της ανάλυσης. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις εργασίες των: LASSWELL / LEITES κ.ά. (1949/1965)· LASSWELL / MERNER / de SOLA POOL (1952)· MOTT (1969).

Στη γαλλική βιβλιογραφία οι εφαρμογές με τη χρήση της θεματικής ανάλυσης είναι επίσης αξιόλογες: VERON (1981)· MOSCOVICI (1970), όπου ο συγγραφέας επιχειρεί μια θεματική διερεύνηση αλλά παράλληλα και μια διερεύνηση των σχέσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στα διάφορα θέματα· ISAMBERT-JAMATI (1970), όπου εξετάζεται η λειτουργία της εκπαίδευσης ως κοινωνικού θεσμού από διαχρονική σκοπιά (1871-1930), μέσα από την εξέταση των θεμάτων που προκύπτουν από μια σειρά κειμένων που αφορούν την εκπαίδευση· MORIN (1979), όπου προτείνει αντί για την έννοια «θέμα» τη διερεύνηση των λεγόμενων «ενοτήτων πληροφόρησης» (unités d'information), τις οποίες εφαρμόζει στη μελέτη της, επειδή, καθώς υποστηρίζει, «η ενότητα πληροφόρησης εξαντλεί πληρέστερα τη σημασιολογική λειτουργία ενός μηνύματος».

Οι εργασίες που αφορούν τη θεματική ανάλυση στην ελληνική βιβλιογραφία είναι λιγοστές. Αναφέρουμε την αξιολογική μελέτη της ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ (1979), όπου η συγγραφέας υιοθετώντας τη θεματική διερεύνηση αποδεικνύει τον ιδεολογικό ρόλο των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου για την αναπαραγωγή κοινωνικών αναπαραστάσεων, αξιών και ρόλων.

19. Η έννοια «κείμενο» (texte) –δανεισμός από τη γραπτή γλώσσα– χρησιμοποιείται πολύ συχνά στις προσεγγίσεις ανάλυσης του περιεχομένου ενός μηνύματος. Το «κείμενο» δεν αναφέρεται μόνο στο γραπτό αλλά σε οποιαδήποτε μορφή μηνύμα που χαρακτηρίζεται από σημασιολογική συνέπεια. Είναι έτσι συνώνυμο της λέξης «μηνύμα» στη θεωρία της επικοινωνίας και των εννοιών «ομιλία» (de Saussure) και «λόγος» (Benveniste, Harris, Jakobson, Foucault) στη γλωσσολογία και τη φιλοσοφία. Υπογραμμίζουμε ότι στην παρούσα μελέτη οι έννοιες αυτές χρησιμοποιούνται χωρίς διάκριση.

τα γλωσσικά σημεία που χρησιμοποιούνται για να εκδηλωθούν τα νοήματα που εμπεριέχονται στο μήνυμα (τα γλωσσικά σημεία θεωρούνται δεδομένα). Βασική αρχή της είναι ο εντοπισμός και η συγκέντρωση των ενοτήτων του περιεχομένου που συνιστούν ένα μήνυμα. Η ανάλυση λοιπόν αυτή *ομαδοποιεί στοιχεία*, σύμφωνα με τη σημασία τους, *σε θέματα*, τα οποία στη συνέχεια ταξινομούνται, καταμετρούνται και αναλύονται ανάλογα με την περίπτωση. Η μέτρηση της *παρουσίας* καθώς και της *συχνότητας εμφάνισης* ενός θέματος είναι μία από τις πιο συνήθεις τεχνικές που χρησιμοποιούνται στην εφαρμογή αυτής της μεθόδου.²⁰ Πρόκειται, δηλαδή, σε μεγάλο βαθμό για μια στατιστική ποσοτική ανάλυση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει *άλλωστε* και η διερεύνηση της *απουσίας* ενός θέματος, αυτό βεβαίως πάντα σε συσχέτισμό με τους στόχους και τις υποθέσεις εργασίας που διατυπώνει ο αναλυτής, διότι, όπως έχει αποδειχθεί, η απουσία είναι δυνατόν να είναι πράγματι δηλωτική, όσον αφορά τη λειτουργία της κοινωνικής πρακτικής ή της συμπεριφοράς που διερευνάται.²¹

20. Σύμφωνα με την BARDIN (1977), σ. 137, «Το να κάνεις μια θεματική ανάλυση συνίσταται στο να διακρίνεις τους *πυρήνες των εννοιών* που συνθέτουν μια κοινωνία, και των οποίων η παρουσία ή η συχνότητα εμφάνισης θα μπορούν να δηλώσουν κάτι για τον επιλεγόμενο στόχο της ανάλυσης».

21. Σύμφωνα με τη μελέτη του GHIGLIONE κ.ά. (1980), σ. 77, η εφαρμογή της θεματικής ανάλυσης έδειξε, με στατιστικό τρόπο, τη σημασία ενός ορισμένου αριθμού αναπαραστάσεων στο λόγο των ατόμων οι οποίες συνδέονται με μια συγκεκριμένη κατάσταση ή πρόβλημα. Ακριβέστερα, οι μελετητές αυτοί, με υλικό ανάλυσης έναν αριθμό μη κατευθυνόμενων και ημικατευθυνόμενων συνομιλιών με τους φοιτητές της Οδοντιατρικής Σχολής του Παρισιού, διερεύνησαν τις αναπαραστάσεις των φοιτητών για τη σχέση γιατρού - ασθενή. Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, με την προσέγγιση αυτή, αποδίδεται στη συχνότητα μια προνομιούχα θέση, εφόσον τα στοιχεία που λαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό υπόψη στην ερμηνεία είναι όσα εμφανίζονται συχνότερα. Βεβαίως, όπως αναφέρουν οι ίδιοι, «από τη διαπίστωση αυτή προκύπτουν μερικά ερωτήματα, ένα από τα βασικότερα των οποίων αναφέρεται στη θέση που αποδίδεται στη συχνότητα». Πράγματι, τίποτα δεν εγγυάται ότι ένα θέμα που εμφανίζεται συχνά είναι αναγκαστικά ενδιαφέρον ή, αντίστροφα, ότι ένα θέμα που αναφέρεται ελάχιστα ή και καθόλου δεν έχει σχέση με «μια ουσιαστική αναπαράσταση που έχει όμως κατασταλεί ή είναι δύσκολο να εκφραστεί. Το γεγο-

Η επιλογή των θεμάτων είναι ζήτημα που παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες στις περιπτώσεις εφαρμογής της κλασικής θεματικής ανάλυσης. Η διερεύνηση της εμφάνισης ενός θέματος καθώς και ο καθορισμός της αρχής και του τέλους της ανάπτυξής του προσκρούει συχνά σ' έναν κίνδυνο που σχετίζεται με τα υποκειμενικά κριτήρια του αναλυτή. Σύμφωνα με τη Μ. Grawitz, «Το θέμα είναι μια ενότητα καταγραφής από τις πιο συχνά χρησιμοποιούμενες, ειδικότερα για τη μελέτη των επικοινωνιών προς το ευρύ κοινό. Είναι όμως και μία από τις ενότητες όπου αντιμετωπίζεται η μεγαλύτερη δυσκολία να επιτευχθούν αποτελέσματα μεγάλης πιστότητας. Αυτό είναι κατανοητό, καθώς τα θέματα εκφράζονται με λιγότερο ή περισσότερο έκδηλο τρόπο, αναπτύσσονται και τελειώνουν περισσότερο ή λιγότερο απότομα, εμπλέκονται περισσότερο ή λιγότερο με άλλα θέματα: εν συντομία, οι διαφορές εκτίμησης ανάμεσα στους αναλυτές είναι δύσκολο να αποφευχθούν».²² Τίθεται λοιπόν ένα ζήτημα αντικειμενικότητας στη διαδικασία επιλογής των θεμάτων, εφόσον η αναφορά σε υποκειμενικά κριτήρια και κατά συνέπεια η έλλειψη πιστότητας στο κείμενο είναι κίνδυνοι που υποβόσκουν σ' οποιαδήποτε επιλογή κατά τη διάρκεια μιας ερευνητικής προσέγγισης. Το αίτημα της αντικειμενικότητας προβάλλει έτσι ως απαραίτητη συνθήκη στον αναλυτή που επιχειρεί την εφαρμογή της θεματικής ανάλυσης.

Οι εφαρμογές της σε ποικιλόμορφο υλικό και σε μεγάλο αριθμό κοινωνικών καταστάσεων την καθιστούν αναγκαίο και χρήσιμο εργαλείο σε πάρα πολλές περιπτώσεις. Εντούτοις, δεν είναι δυνατόν ν' αγνοήσουμε αφενός τις δυσκολίες εφαρμογής της, όπως για παράδειγμα στη διαδικασία επιλογής των θεμάτων, και αφετέρου την αδυναμία της ν' ανταποκριθεί πολλές φορές ικανοποιητικά σε αιτήματα που καθορίζει ο αναλυτής για την κατανόηση μιας συμπε-

νός ότι ένα θέμα θίγεται συχνά σε μια συνομιλία μπορεί τελείως απλά να παραπέμψει στη διαθεσιμότητα αυτού του θέματος στα συνήθη σχήματα μιας συζήτησης, πράγμα βεβαίως που δεν προδικάζει ουδόλως τη σημασία του στο σύστημα των αναπαραστάσεων του υποκειμένου».

22. GRAWITZ (1981), σ. 673.

ριφοράς, μιας κοινωνικής πρακτικής ή μιας κοινωνικής αναπαράστασης. Πολύ συχνά λοιπόν οι αναλυτές ανατρέχουν και σε άλλα συμπληρωματικά εργαλεία και μεθόδους για την επίτευξη όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικών και ολοκληρωμένων συμπερασμάτων. Η διερεύνηση του συνδυασμού ή της ταυτόχρονης εμφάνισης (co-occurrence) θεμάτων παρέχει, για παράδειγμα, τη δυνατότητα να προχωρήσουμε πέρα από τη στατιστική καταμέτρηση των θεμάτων σ' ένα στόχο δόμησης των σημασιών που εμπεριέχονται σ' ένα μήνυμα και κατά συνέπεια να επιτύχουμε την καλύτερη επεξήγηση και κατανόηση των κοινωνικών πρακτικών που διερευνώνται. Μια άλλη αδυναμία της θεματικής ανάλυσης είναι ότι το μήνυμα αποκόπτεται από το περιβάλλον της προέλευσής του (contexte) καθώς και ότι δεν αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στα γλωσσικά σημεία της έκφρασής του. Από εδώ εξάλλου προκύπτει και η αναγκαιότητα εμπλουτισμού της μεθόδου με νέες προσεγγίσεις από το χώρο της γλωσσολογίας και της κοινωνιογλωσσολογίας.

Γλωσσολογικές προσεγγίσεις

Οι αδυναμίες της θεματικής ανάλυσης, η εξέλιξη της γλωσσολογίας, η επίδραση του δομισμού από το χώρο των κοινωνικών επιστημών και η επιθυμία της διερεύνησης, πέρα από το ίδιο το μήνυμα (περιεχόμενο και μορφή) των συνθηκών παραγωγής του, οδήγησαν τους ερευνητές ν' ανατρέξουν σε νέα στοιχεία, για να εμπλουτίσουν και να εμβαθύνουν τις αναλύσεις τους, στοιχεία από το χώρο της σύγχρονης γλωσσολογίας καθώς και της κοινωνιογλωσσολογίας. Διακρίνουμε εδώ τρεις διαφορετικές, κατά κάποιο τρόπο, κατευθύνσεις ως προς την αναζήτηση των χαρακτηριστικών ενός μηνύματος: τη λεξικολογική, τη συντακτική και την ανάλυση της απόφρασης.

Λεξικολογική ανάλυση

Στη λεξικολογική ανάλυση το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη γλωσσική ενότητα που ορίζεται ως λέξη. Οι δύο πιο χαρακτηριστι-

κές περιπτώσεις λεξικολογικής ανάλυσης είναι: η λεξικομετρία και η δομική λεξικολογία.

Η λεξικομετρία²³

Οι πρώτες χρήσεις της λεξικομετρίας εστίαζαν την προσοχή στην απλή καταμέτρηση της εμφάνισης λέξεων. Η χρησιμοποίηση όμως των υπολογιστών έδωσε τη δυνατότητα να καταμετρηθούν οι εμφανίσεις των λέξεων σε σχέση με τη θέση τους σ' ένα συγκεκριμένο μήνυμα καθώς επίσης και οι συχνότητες των συνδυασμών, με στόχο την ανεύρεση γλωσσικών εννοιών που είναι πιο πλούσιες σε πληροφορίες. Με τη βοήθεια λοιπόν εξειδικευμένων προγραμμάτων, μας δίνεται η δυνατότητα, πέρα από τη στατιστική καταμέτρηση των λέξεων, να επεξεργαστούμε τα μηνύματα με τους εξής τρόπους:

- Η αλφαβητική ανάγνωση λόγων επιτρέπει την ακριβή ανεύρεση της παρουσίας ή της απουσίας λέξεων.
- Η ταξινόμηση ανάλογα με τη συχνότητα εμφάνισης των λέξεων επιτρέπει την ιεράρχηση των εννοιών που ο πομπός επιθυμούσε να μεταδώσει.
- Η έρευνα του πλούτου του λεξιλογίου, δηλαδή του αριθμού των διαφορετικών λέξεων σε σχέση με το συνολικό αριθμό λέξεων που χρησιμοποιούνται σ' ένα λόγο, συνιστούν ενδείξεις της καλής ή μη κατανόησης του βαθύτερου νοήματος ενός μηνύματος.
- Η «ανάλυση παραγόντων»²⁴ με την εφαρμογή της στη λεξικολο-

23. Στις εφαρμογές της λεξικομετρίας αναφέρουμε τις αναλύσεις του Εργαστηρίου της Πολιτικής Λεξικολογίας (Laboratoire de lexicologie politique) της Ecole Normale Supérieure του Saint-Cloud, όπως: E.N.S. Saint-Cloud TOURNIER κ.ά. (1974), καθώς και τη συνεισφορά του εξαμηνιαίου περιοδικού *MOTS* του ίδιου εργαστηρίου με μόνιμες στήλες αφιερωμένες στη λεξικομετρία και ευρύτερα στη λεξικολογική προσέγγιση.

24. Η ανάλυση παραγόντων συνίσταται σε μια μαθηματική μέθοδο επεξεργασίας των δεδομένων που χρησιμοποιείται εδώ και πολλά χρόνια στις λεξικολογικές προσεγγίσεις. Ενδιαφέρουσες είναι οι εργασίες των PROST (1974), COTTERET (1976), AYACHE / COTTERET (1981).

γική προσέγγιση προσφέρει μια νέα δυνατότητα μελέτης των μηνυμάτων, εφόσον επιτρέπει την εξέταση των υπολανθανόντων παραγόντων που είναι πολύτιμοι για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων.

- Η ανάλυση που ερευνά τους συνδυασμούς των λέξεων σ' ένα λόγο (λεξικομετρία των συνεμφανίσεων) με τη βοήθεια στατιστικών εργαλείων δίνει τη δυνατότητα κατανόησης ενός κειμένου σε σχέση με τα συμφραζόμενά του.

Υπό μορφή λοιπόν συμπεράσματος όσον αφορά τις εφαρμογές της λεξικομετρίας, αξίζει να σημειώσουμε ότι η λεξικομετρία λειτουργεί κυρίως ως ποσοτικό εργαλείο χωρίς να εισέρχεται στο βάθος της διερεύνησης των εννοιών που ενυπάρχουν σ' ένα μήνυμα. Με τη στατιστική καταμέτρηση των στοιχείων ενός κειμένου η λεξικομετρία, ως εργαλείο ανάλυσης, παραμένει αρκετά στην επιφάνεια του λόγου και δεν λαμβάνει υπόψη της, σύμφωνα με τον M. Pêcheux, «την οργάνωση του λόγου, τα δίκτυα των σχέσεων ανάμεσα στα στοιχεία του λόγου», αν και ο ίδιος θεωρητικός προσθέτει ότι «η μελέτη των συνεμφανίσεων (co-occurrences) επιτρέπει την καταγραφή ενός ιδιαίτερου τύπου σχέσης ανάμεσα στα στοιχεία του λόγου».²⁵ Διαπιστώνεται εξάλλου ότι η λεξικομετρία έχει το χαρακτηριστικό της μη αποκλειστικότητας, δηλαδή στις εφαρμογές της είναι αναγκαία η προσφυγή και σε άλλα συμπληρωματικά εργαλεία προκειμένου να αποδώσει η χρήση αυτού του εργαλείου καλύτερα αποτελέσματα. Όπως υποστηρίζει και ο D. Maingueneau, «το μεγάλο της ενδιαφέρον έγκειται στη σύσταση ενός αρμονικού συνόλου μοντέλων των οποίων την αξιοπιστία μπορούμε να συζητήσουμε με ακρίβεια, αυτό το σύνολο όμως πρέπει να έρθει αντιμέτωπο με τα αποτελέσματα άλλων προσεγγίσεων και δεν αρκεί ποτέ από μόνο του για να θεμελιώσει τη συνοχή των συμπερασμάτων».²⁶ Εντούτοις, οι εφαρμογές της λεξικομετρίας είναι πολυάριθμες τόσο στο χώρο της λογοτεχνίας όσο και στο χώρο των κοινωνικών επι-

25. PÉCHEUX (1969), σ. 4.

26. MAINGUENEAU (1976), σ. 44.

στημών, ιδίως στην πολιτική επιστήμη, όπου χρησιμοποιείται κυρίως για τη μελέτη των στάσεων και των συμπεριφορών.

Η δομική λεξικολογία

Η δομική λεξικολογία ανταποκρίνεται, θα λέγαμε, στις ανάγκες που προκύπτουν να εμβαθύνουμε περισσότερο στο κείμενο, να ξεπεράσουμε την ποσοτική καταγραφή των λέξεων (εφόσον βεβαίως υιοθετούμε ως μέθοδο ανάλυσης τη λεξικολογία) και να προχωρήσουμε στη σημασιολογική διερεύνηση του λεξιλογίου ενός μηνύματος, θεωρώντας πλέον το μήνυμα όχι απλώς ως μάζα λέξεων αλλά ως σύνολα εννοιών που μπορούν να οργανωθούν δομικά (σημασιολογικές δομές). Με τη δομική λεξικολογική ανάλυση απελευθερωνόμαστε όλο και πιο πολύ από το έκδηλο περιεχόμενο ενός μηνύματος επιχειρώντας να εμβαθύνουμε στο εννοιολογικό δίκτυο των διαφορετικών σημασιών του σε σχέση με τη διαφορετική χρήση που επενεργείται (connotations). Η δομική λεξικολογία λοιπόν είτε θέτει ως σκοπό τη διερεύνηση των ενοτήτων σημασίας που συνθέτουν μια λέξη είτε μελετά την ταξινόμηση ή κατανομή της λέξης στο εσωτερικό του κορμού των δεδομένων (corpus).²⁷ Αυτή η ταξινόμηση οδηγεί στη διερεύνηση των αντίθετων σχέσεων ή των σχέσεων συνεργασίας που δομούν το λεξικό. Όσον αφορά τη διερεύνηση των ενοτήτων σημασίας που συνθέτουν μια λέξη, διευκρινίζουμε ότι γίνεται μια προσπάθεια απελευθέρωσης από το έκδηλο περιεχόμενο και εισχώρησης στο εννοιολογικό δίκτυο των υπονοουμένων.²⁸ Αυτού του τύπου η ανάλυση αρχικά ερευνά τα σημασιολογικά συστατικά που ενυπάρχουν μέσα σε μια λέξη ανατρέχοντας σε κοινά αποδεκτές εννοιολογικές παραδοχές. Έτσι, για παράδειγμα, η σηματική ανάλυση της λέξης «αιμορραγία» ξεπερνά την απλή αναφορά «στην άφθονη ροή αίματος από ρήξη αιμοφόρων

27. Όσον αφορά τις διάφορες κατηγορίες της δομικής λεξικολογίας βλ. GRAWITZ (1981), σσ. 684-685.

28. Για περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά τη διερεύνηση των ενοτήτων σημασίας που συνθέτουν μια λέξη βλ. MUCCHIELLI (1988), σσ. 95-97.

αγγείων», για να δηλώσει άλλες σημασίες όπως: αδυναμία, κίνδυνος θανάτου, ανάγκη εξωτερικής βοήθειας, επείγον, απώλεια συνείδησης κ.ά. Σ' ένα δεύτερο στάδιο διατυπώνεται ένα «κατασκευασμένο συστατικό σημασίας» (sémème construit)²⁹ ή καλύτερα ζεύγη ανταγωνιστικών συστατικών σημασίας, όπου κάθε εννοιολογική ενότητα βρίσκεται σε αντίθεση με την άλλη του ίδιου ζεύγους. Η αντιθετική αυτή ταξινόμηση μας προσφέρει ήδη ένα δομικό στοιχείο. Αυτή η αντίθεση αποτελεί συγχρόνως την υπονοούμενη σημασία του κειμένου, τη δομή των εννοιών του και την πλήρη ανάγνωσή του.

Συμπερασματικά, όσον αφορά τις εφαρμογές στη χρήση της δομικής λεξικολογίας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η προσέγγιση βρίσκεται σήμερα σε φάση ανασυγκρότησης, αναδιατύπωσης δηλαδή των μεθοδολογικών της διαβημάτων. Παρ' όλα αυτά, σε μεγάλο βαθμό η δομική λεξικολογία περιορίζεται στη σημασιολογία της λέξης χωρίς να κατορθώνει να προχωρήσει στη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στη σύνταξη του κειμένου και τη σημασιολογική του λειτουργία. Υστερεί επίσης στην τοποθέτηση του κειμένου μέσα στο περιβάλλον παραγωγής του καθώς και στην επεξεργασία των σχέσεων που αυτό αναπτύσσει με άλλα κείμενα. Παραμένει λοιπόν μια προσέγγιση που διερευνά μονόπλευρα το λόγο χωρίς να κατορθώνει να δει σφαιρικά τη λειτουργία του.³⁰

Η συντακτική ανάλυση

Εδώ το κέντρο βάρους μετατίθεται από τη λέξη ως γλωσσολογική ενότητα στο επίπεδο της φράσης και της πρότασης, όπου το γραμματικό αποτέλεσμα κατέχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η συντακτική προσέγγιση δέχεται ότι η πρόταση έχει γραμμική διάταξη και ιεραρχική δομή και ότι μέγιστη μονάδα ανάλυσης είναι η πρόταση και ελάχιστη η λέξη (μόρφημα). Ενδιάμεσες ενότητες είναι οι φρά-

29. Όσον αφορά αυτό το σημείο βλ. GREIMAS (1966), σ. 85.

30. Για μια πιο αναλυτική κριτική αυτής της προσέγγισης βλ. MAINGUENEAU (1976), σσ. 63-64.

σεις. Η προσφορά του αμερικανού γλωσσολόγου Z.S. Harris με το έργο του *Discourse Analysis*³¹ αξίζει να σημειωθεί για την αυστηρή εμπειρική μέθοδο που υιοθέτησε στη γλωσσολογική συντακτική ανάλυση καθώς και για την ιδιαίτερη αναφορά στην *κατανομή* των στοιχείων. Η κατανομική θεωρία του Z.S. Harris δέχεται ότι υπάρχουν δομικές, κατανομικές σχέσεις ανάμεσα στα είδη των προτάσεων που εμφανίζονται σ' έναν υπό ανάλυση λόγο. Ταυτίζει λοιπόν τη σύνταξη με κανονικότητες κατανομής των στοιχείων, γεγονός που τον οδηγεί στην πρώτη τυπική χρήση μετασχηματιστικών κανόνων.³² Την έννοια του μετασχηματισμού δανείστηκε από τον Z.S. Harris ο N. Chomsky, αποδίδοντάς της όμως καινούργια σημασία και διαφορετική προοπτική. Μέσα στο πλαίσιο της γενετικής θεωρίας, ο N. Chomsky κατευθύνει πλέον το ενδιαφέρον της γλωσσολογίας προς τον ομιλητή και πιο συγκεκριμένα τη γλωσσική ικανότητα του ομιλητή. Η προσφορά του στο χώρο της γενετικής μετασχηματιστικής γραμματικής επικεντρώνεται: α) στη γενετική δημιουργικότητα, δηλαδή την ικανότητα του ανθρώπου να παράγει αλλά και να κατανοεί άπειρες νέες προτάσεις, β) στην ικανότητα να διαχωρίζει τις αποδεκτές, γραμματικά ορθές, από τις μη αποδεκτές προτάσεις και γ) στην ικανότητά του ν' αναγνωρίζει δομικές σχέσεις μεταξύ των γλωσσικών σημείων.³³ Ο N. Chomsky αποδέχεται την αυτονομία της σύνταξης, πράγμα που σημαίνει ότι τόσο οι συντακτικές κατηγορίες όσο και οι κανόνες πρέπει να βασίζονται σε κριτήρια μορφολογίας και κατανομής και όχι σημασιολογίας. «Μια αυτόνομη σύνταξη προσφέρει τη βάση για τον καθορισμό της ση-

31. HARRIS (1962).

32. HARRIS (1965). Το παράδειγμα που ακολουθεί δίνει μια ιδέα της προσέγγισης του Harris: «Η πρόταση του τύπου O(νομα), P(ήμα)[ενεργ.] O₂ (ο πατέρας τιμωρεί τα παιδιά) αντιστοιχεί με προτάσεις του τύπου O₂P [παθ.] από O₁ (τα παιδιά τιμωρούνται από τον πατέρα) και η σχέση αυτή μπορεί να αποδοθεί με το μετασχηματισμό: O₁P [ενεργ.] O₂ → O₂P [παθ.] από O₁», όπως το παραθέτει η ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ-WARBURTON (1991), σ. κ', στην εισαγωγή του βιβλίου του Chomsky.

33. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αυτή την προσέγγιση βλ. κυρίως CHOMSKY (1957 και 1975).

μασιολογίας, χρειάζονται φυσικά και στοιχεία πραγματολογικά, κοινωνιολογικά και άλλα για μια πλήρη σημασιολογική ανάλυση».³⁴

Αξίζει επίσης να αναφερθούμε, στο πλαίσιο της συντακτικής προσέγγισης, στις εργασίες που έχουν γίνει στο Πανεπιστήμιο Paris VII υπό την καθοδήγηση του M. Rêcheux.³⁵ Η προτεινόμενη «αυτοματική ανάλυση του λόγου» έχει σκοπό να αποδείξει πως η διαδικασία παραγωγής ενός λόγου προκύπτει από τη σύνδεση των συνθηκών παραγωγής με ένα δεδομένο γλωσσικό συντακτικό σύστημα. Όπως υποστηρίζει και ο ίδιος ο Rêcheux, «Το ουσιαστικό σημείο σ' αυτή την προσέγγιση είναι ότι δεν εξετάζει μόνο τη φύση των χρησιμοποιούμενων λέξεων αλλά επίσης και κυρίως τα κατασκευάσματα μέσα στα οποία αυτές οι λέξεις συνδυάζονται, στο μέτρο που αυτά καθορίζουν τη σημασία που λαμβάνουν οι λέξεις».³⁶ Η άποψη λοιπόν του Rêcheux είναι ότι οι λέξεις, οι φράσεις κτλ. αλλάζουν σημασία ανάλογα με το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο της συγκυρίας στα πλαίσια της οποίας παράγονται. Η μορφοσυντακτική ανάλυση του Rêcheux δίνει έμφαση στη μη γραμμική ανάλυση των γλωσσικών στοιχείων ενός κειμένου με στόχο να επιτύχει, μέσα από μια γραμματική ανάλυση των λεκτικών εκφορών, ένα σχήμα σύγκρισής τους.³⁷ Η διαδικασία της ανάλυσης ακολουθεί τα εξής τρία βήματα:

- α) Συντακτική ανάλυση των λεκτικών εκφορών του κορμού των δεδομένων ανάλυσης (corpus).
- β) Επεξεργασία στον υπολογιστή του αναλυόμενου κορμού (corpus).

34. ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ-WARBURTON (1991), σ. ν'.

35. Αναφέρουμε τις εξής σημαντικές εργασίες του Rêcheux και των συνεργατών του πάνω στην «αυτοματική ανάλυση του λόγου» και την προσέγγιση που αναπτύσσει η ομάδα του Πανεπιστημίου Paris VII υπό την καθοδήγηση του Rêcheux: RÉCHEUX (1969)· RÉCHEUX κ.ά. (1975).

36. HAROCHE / HENRY / RÉCHEUX (1971).

37. Για περισσότερες πληροφορίες πάνω στη μέθοδο εφαρμογής της «αυτοματικής ανάλυσης του λόγου» βλ. MAINGUENEAU (1976), σσ. 83-98.

γ) Ερμηνεία των αποτελεσμάτων της πραγματοποιούμενης επεξεργασίας.³⁸

Η «αυτοματική ανάλυση λόγου» μέχρι σήμερα έχει χρησιμοποιηθεί μόνο σε περιορισμένης έκτασης κείμενα, τα οποία έχουν κυρίως εμπειρικό χαρακτήρα. Παρ' όλη όμως τη μεθοδολογική και θεωρητική της αυστηρότητα, η ανάλυση αυτή επιδέχεται τροποποιήσεις και βελτιώσεις ώστε να λειτουργήσει αποτελεσματικά.

Κλείνοντας αυτή την αναφορά στη συντακτική ανάλυση θα λέγαμε, υπό μορφή συμπεράσματος, ότι παρ' όλο που οι διαφορές καθεμιάς από τις προαναφερθείσες προσεγγίσεις είναι μεγάλες, θα μπορούσαμε να επιχειρήσουμε κάποιες κοινές παρατηρήσεις που αφορούν συνολικά τις προτάσεις της συντακτικής ανάλυσης: Οι αναλύσεις αυτές είναι αρκετά περιοριστικές εφόσον παραμένουν τελικά στο επίπεδο της φράσης, διατηρώντας ένα χαρακτήρα καθαρά συντακτικό που δεν καταφέρνει να εισάγει την προσπάθεια μιας σφαιρικής διερεύνησης της αποφαντικής πράξης (*énonciation*), εξετάζοντας στην ουσία τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον ομιλητή και το συνομιλητή μέσα από τη λειτουργία του ίδιου του κειμένου.

Ανάλυση της απόφασης (*analyse de l'énonciation*)

Η τελευταία περίπτωση, με την οποία και ολοκληρώνουμε την αναφορά μας στις γλωσσολογικές προσεγγίσεις, είναι η ανάλυση της απόφασης. Αυτή έχει δύο χαρακτηριστικά: α) το πεδίο της καθώς και η αναφορά στο αντικείμενό της δεν είναι τόσο σαφή,³⁹ δηλαδή δεν υπάρχει μια διακριτή θεωρία της αποφαντικής πράξης αλλά, αντίθετα, αναπτύσσονται διαφορετικές απόψεις όσον αφορά τη

38. Όσον αφορά τις διαδικασίες χρήσης της «αυτοματικής ανάλυσης του λόγου» βλ. HAROCHE / PÊCHEUX (1972).

39. Όπως υπογραμμίζει ο DUBOIS (1969), σ. 100, «η απόφαση λειτουργεί είτε ως εμφάνιση του υποκειμένου μέσα στη λεκτική εκφορά, είτε ως σχέση που ο ομιλητής αναπτύσσει με το συνομιλητή του, διαμέσου του κειμένου, είτε ως στάση του ομιλούντος υποκειμένου όσον αφορά τη λεκτική εκφορά».

θεώρηση και τη λειτουργία της απόφασης και β) στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης εντάσσουμε τις προσπάθειες θεώρησης του λόγου πέρα από τις φράσεις που τον συνθέτουν, σ' ένα πεδίο διαφραστικό, συνδέοντάς τον και με τις συνθήκες γένεσής του.⁴⁰ Μας δίνεται έτσι η δυνατότητα ν' απομακρυνθούμε από μια λεξικολογική ή συντακτική προσέγγιση και να τοποθετηθούμε σε σχέση με τη λειτουργία του λόγου μέσα στο περιβάλλον παραγωγής του, τις κοινωνιακές συνθήκες γένεσής του, ή και την κοινωνική θέση του ομιλητή, διερευνώντας την ιδεολογική σκοπιμότητα του λόγου του μέσα στην κοινωνικοπολιτική συγκυρία που τον παρήγαγε. Η συνάντηση έτσι της γλωσσολογίας με τις κοινωνικές επιστήμες συνιστά πλέον μια νέα διάσταση στο πλαίσιο ανάλυσης των μηνυμάτων, που διαφαίνεται πιο καθαρά στις προσπάθειες συγκρότησης των λεγομένων «αναλύσεων του λόγου» (*analyses du discours*). Διευκρινίζεται όμως ότι και αυτό το πεδίο παραμένει ακόμη αρκετά ασαφές τόσο από θεωρητικής όσο και από μεθοδολογικής σκοπιάς.⁴¹ Οι αναζητήσεις προς την κατεύθυνση καθιέρωσης του πεδίου της «ανάλυσης του λόγου» είναι ποικίλες και διαφορετικών κατευθύνσεων, συμπερασματικά όμως θα μπορούσαμε ν' αποδε-

40. Ο ROBIN (1974), σ. 9, υποστηρίζει ότι «η πιο ενδιαφέρουσα προσπάθεια για να ξεπεράσουμε τα όρια της γλωσσολογικής προσέγγισης της γλώσσας είναι χωρίς αμφιβολία το ανοιχτό πεδίο που έχει καθιερωθεί να ονομάζεται απόφαση».

41. Αξίζει ν' αναφερθεί στο σημείο αυτό η προσπάθεια του BENVENISTE (1966 και 1974), να διευκρινίσει τη σπουδαιότητα της ανάλυσης του λόγου: «Με τη φράση, εγκαταλείπουμε τον τομέα της γλώσσας ως συστήματος σημείων και εισερχόμαστε σ' ένα άλλο επίπεδο, αυτό της γλώσσας ως οργάνου επικοινωνίας» (τόμος I, σ. 130) και λίγο αργότερα διευκρινίζει «Πρέπει να ξεπεράσουμε τη σωσσυριανή έννοια του σημείου ως μοναδικής αρχής, από την οποία θα εξαρτιόντουσαν η δομή και συνάμα η λειτουργικότητα της γλώσσας. Αυτό το ξεπέραςμα θα γίνει από δύο δρόμους: στην ενδογλωσσική ανάλυση με τη διάνοιξη μιας νέας διάστασης σημειότητας, εκείνης του ρηματικού λόγου (*discours*), που την ονομάζουμε σημασιολογία και στο εξής θα είναι ξεχωριστή από εκείνη που συνδέεται με το σημείο και που θα είναι σημειωτική, και στην ανάλυση των κειμένων και των έργων με την επεξεργασία μιας μετασημσιολογίας που θα κατασκευαστεί πάνω στη βάση της σημασιολογίας της απόφασης» (τόμος II, σ. 66).

χθούμε, κατ' αναλογία με τον D. Maingueneau, ότι ο λόγος και κατ' αντιστοιχία η ανάλυσή του δεν είναι τίποτ' άλλο παρά «ένα σύνολο από διαφραστικές οργανώσεις που προκύπτουν από μια τυπολογία διαρθρωμένη στις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες παραγωγής».⁴²

Η ανάλυση της απόφασης, πιο συγκεκριμένα, συνεπάγεται την αναζήτηση των κανόνων σύμφωνα με τους οποίους ένας ομιλητής επικοινωνεί με τους άλλους. Η απόφαση αναφέρεται περισσότερο στην άποψη του ομιλητή και της παραγωγής. Η απόφαση βεβαίως, όπως δέχονται διάφοροι θεωρητικοί ανάμεσα σ' αυτούς και οι E. Benveniste και J.L. Austin, πέρα από τα αυστηρά γλωσσικά και τα διάφορα εκφραστικά στοιχεία, περιέχει επιπλέον συναισθημα, συμπεριφορά, στάση και σχέσεις κοινωνικού ρόλου. Μ' αυτή την έννοια η απόφαση είναι μια συνεχής γλωσσική συμπεριφορά που εκφέρεται από το ίδιο πρόσωπο και εξετάζεται κυρίως από την κοινωνιογλωσσολογία σε συνάρτηση με τις γλωσσικές συνθήκες, τη στρατηγική του ομιλητή και το αποτέλεσμα που εκείνος επιδιώκει. Αυτό που ενδιαφέρει βεβαίως τη γλωσσολογία είναι κυρίως οι γλωσσικές ενδείξεις της απόφασης που βρίσκονται μέσα στη λεκτική εκφορά. Αυτές οι ενδείξεις αναφέρονται στον ίδιο τον ομιλητή και στην κατάσταση στην οποία βρίσκεται ως ομιλητής.

Υπό στενή λοιπόν έννοια η απόφαση δηλώνει την παρουσία ή καλύτερα τη συμμετοχή του υποκειμένου στα λόγια που εκφέρει. Σ' αυτή την περίπτωση η έρευνα στοχεύει ν' ανακαλύψει μέσα στη λεκτική εκφορά το είδος της σχέσης που ο ομιλητής φτιάχνει μ' αυτήν καθώς και με το αντικείμενό της. Στην κατεύθυνση αυτή οι εργασίες του E. Benveniste είναι ενδεικτικές.⁴³ Η εξέταση των ειδικών δεικτών (indices spécifiques) καθώς και των αποφαντικών τρόπων (modalités de l'énonciation) συνιστούν την κυριότερη συνεισφορά του E. Benveniste στην προσπάθεια ανάλυσης της απόφασης. Με τη χρησιμοποίηση των ειδικών δεικτών, ο ομιλητής επιβάλλεται στη

42. MAINGUENEAU (1976), σ. 20.

43. Βλ. τις εργασίες του BENVENISTE (1966 και 1974), καθώς και του ίδιου (1970).

λεκτική του εκφορά. Αυτοί οι δείκτες είναι είτε χαρακτηριστικά σημεία του λεξιλογίου είτε σημεία που αναφέρονται σε στοιχεία της κατάστασης. Έτσι η απόφαση λειτουργεί ως χωρική και στιγμιαία ενεργοποίηση του υποκειμένου μέσα στη λεκτική εκφορά. Αξίζει άλλωστε ν' αναφερθεί ότι το ενδιαφέρον για την ανάλυση της απόφασης ξεκίνησε από τη δυσκολία ανάλυσης των διαδεικτικών στοιχείων, δηλαδή των λέξεων που δεν έχουν δική τους αναφορά αλλά κατανοούνται από τις συνθήκες της επικοινωνίας όπως, για παράδειγμα, οι προσωπικές αντωνυμίες πρώτου και δεύτερου προσώπου, τα επιρρήματα «εδώ», «τώρα» κτλ., η χρήση συγκεκριμένων χρόνων, όπως ο ενεστώτας κ.ά.

Ο J. Dubois⁴⁴ προτείνει τέσσερις συντεταγμένες για τη διερεύνηση της στάσης του υποκειμένου σε σχέση με τη λεκτική του εκφορά: α) την κοινωνική απόσταση μεταξύ ομιλητή και ακροατή, β) τη διαφάνεια, γ) τους εκφραστικούς δείκτες (ειρωνείας, απειλής κτλ.) και δ) τον τρόπο που ο ομιλητής εξυπακούεται στην απόφαση, εκφράζοντας μια επιθυμία επικοινωνίας. Εξετάζεται, δηλαδή, στην περίπτωση αυτή η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον ομιλητή και το συνομιλητή του διαμέσου της λεκτικής εκφοράς. Στην κατεύθυνση αυτή, της σχέσης που αναπτύσσει δηλαδή ο ομιλητής διαμέσου του λόγου του με το συνομιλητή, εξετάζουμε τις διάφορες λειτουργίες του λόγου λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο τον επικοινωνιακό του ρόλο αλλά και την ψυχοκοινωνική λειτουργικότητά του.

Η αναφορά στον R. Jakobson επικεντρώνεται στη θεωρία του για τις έξι λειτουργίες του ανθρώπινου λόγου (langage).⁴⁵ Αυτές ανταποκρίνονται στους έξι όρους του βασικού σχήματος της επικοινωνίας και είναι οι εξής: α) η συναισθηματική λειτουργία, που σχετίζεται με τον αποστολέα και περιέχει όλα τα εκφραστικά μέσα του υποκειμένου που μιλά σε σχέση με αυτά τα οποία εκφέρει· β) η βουλητική λειτουργία, που στρέφεται στον αποδέκτη. Με τη λειτουργία αυτή δηλώνεται το αποτέλεσμα που ο αποστολέας επιδιώ-

44. DUBOIS (1969).

45. JAKOBSON (1973).

κει να παραγάγει στον αποδέκτη γ) η αναφορική λειτουργία, που εξετάζει το αναφερόμενο και έχει ως χώρο δράσης την πληροφορία που μεταφέρεται διαμέσου ενός μηνύματος· δ) η φατική λειτουργία, που έχει στόχο να εξασφαλίσει την επαφή μεταξύ αποστολέα και αποδέκτη και προσδιορίζει τα μηνύματα που αποσκοπούν να επιμηκύνουν ή να διακόψουν την επικοινωνία. Η λειτουργία της επιβεβαιώνει την επαφή μεταξύ αποστολέα και αποδέκτη και σκοπεύει στον έλεγχο της μεταφοράς του μηνύματος· ε) η ποιητική λειτουργία, που αφορά το μήνυμα αυτό καθαυτό. Το βάρος σ' αυτή τη λειτουργία δίνεται κατεξοχήν στην αξία του μηνύματος ως μορφής και επιδιώκει να διεγείρει στον αποδέκτη συγκινησιακές καταστάσεις· στ) η μεταγλωσσική λειτουργία, το κέντρο βάρους της οποίας βρίσκεται στον κώδικα. Κάθε φορά που ο αποστολέας ή ο αποδέκτης κρίνουν αναγκαίο να επιβεβαιώσουν αν χρησιμοποίησαν τον ίδιο κώδικα, ο λόγος επικεντρώνεται στη μεταγλωσσική του λειτουργία.

Οι εργασίες των J.L. Austin και J.R. Searle είναι επίσης χαρακτηριστικές της ανάλυσης της απόφασης. Η αποφαντική πράξη, σύμφωνα με τους παραπάνω θεωρητικούς, υπακούει σε επικοινωνιακούς όρους.⁴⁶ Ο Austin, συγκεκριμένα, παρατηρεί ότι χρησιμοποιούμε τη γλώσσα για να κάνουμε λεκτικές πράξεις, δηλαδή να κατηγορήσουμε, να υποσχεθούμε, να προειδοποιήσουμε, να συμφωνήσουμε. Η θεωρία των λεκτικών πράξεων προϋποθέτει τη θεωρία των γλωσσικών παιχνιδιών, αφού τα «πράγματα που μπορούμε να κάνουμε με λέξεις» εντάσσονται σε ανθρώπινες ενέργειες που διέπονται από κανόνες.

Σε μια θεώρηση της αποφαντικής πράξης δεν είναι δυνατόν να μην αναφερθούμε στη συνεισφορά του φιλοσόφου M. Foucault ως προς το σχηματισμό των αποφαντικών τρόπων (modalités énonciatives) καθώς και την περιγραφή των αποφάνσεων.⁴⁷ Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει ο Foucault στις «θέσεις του υποκειμένου» του λόγου σε σχέση με την κοινωνική του θέση, τα πλαίσια λειτουργίας

46. AUSTIN (1962) και SEARLE (1983).

47. FOUCAULT (1987).

του λόγου του καθώς και την κατάσταση του υποκειμένου σε σχέση με διάφορους τομείς, όπως π.χ. την κατάσταση αντίληψης των ασθενειών κτλ. Σύμφωνα, τέλος, με τον γάλλο φιλόσοφο, «Η πρακτική του λόγου» (pratique discursive) είναι «ένα σύνολο ανώνυμων, ιστορικών, πάντα καθορισμένων μέσα στο χρόνο και το χώρο, κανόνων, που έχουν προσδιορίσει σε μια δεδομένη εποχή και για μια δεδομένη κοινωνική, οικονομική, γεωγραφική ή γλωσσολογική ατμόσφαιρα, τις συνθήκες άσκησης της αποφαντικής λειτουργίας».⁴⁸

Σημειολογική ή σημειωτική ανάλυση⁴⁹

Η σχέση ανάμεσα στις γλωσσολογικές προσεγγίσεις (κυρίως της τελευταίας που αναπτύξαμε, δηλαδή της ανάλυσης της αποφαντικής πράξης) και τη σημειολογική ή σημειωτική ανάλυση είναι πολύ στενή.⁵⁰ Η ανάλυση αυτή συνίσταται από μια κατηγορία μεθόδων που

48. Στο ίδιο, σ. 180.

49. Σύμφωνα με τον de SAUSSURE (1979), η σημειολογία είναι η θεωρητική επιστήμη που μελετά «τη ζωή των σημείων στους κόλπους της κοινωνικής ζωής». Η ιδέα μιας ενοποιημένης επιστήμης όλων των συστημάτων σημασίας εκφράζεται στο έργο του ελβετού γλωσσολόγου και θεμελιωτή της δομικής γλωσσολογίας, που ο ίδιος ονόμασε σημειολογία. Σχεδόν ταυτόχρονα αναπτύχθηκε η σημειωτική του αμερικανού φιλοσόφου PIERCE (1978). Βλ. επίσης τα αφιερώματα στο έργο του στα περιοδικά *Semiotica* 19/3-4 (1977) και *Langages* 58 (1980). Ενώ λοιπόν ο Pierce είχε ως βάση αναφοράς τη λογική, ο de Saussure στηρίχτηκε στη γλωσσολογία. Σύμφωνα με τον PIERCE (1981), σ. 173, «στη γενική της έννοια, η λογική είναι μόνο ένα άλλο όνομα της σημειωτικής, της ημαναγκαίας ή τυπικής διδασκαλίας των σημείων». Σημειώνουμε ότι η σχέση του όρου της «σημειωτικής» με τον όρο «σημειολογία» προκάλεσε πολλές συζητήσεις, από τους περισσότερους όμως έγινε αποδεκτό ότι έχουν κοινή σημασία και η διαφορά τους είναι μόνο ιστορική.

50. Για τον Saussure, η γλώσσα ως συγχρονική συνολική δομή είναι ένα μόνο από τα συστήματα σημείων που διέπεται, όπως και τα υπόλοιπα συστήματα, από τις γενικές νομοτέλειες της σημειολογίας. Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτή την άποψη, η γλωσσολογία είναι κλάδος της σημειολογίας ή της σημειωτικής. Υπάρχουν όμως σημειολόγοι που αντιστρέφουν αυτή τη σχέση, δηλαδή θεωρούν τη σημειολογία ως κλάδο της γλωσσολογίας. Ο DERRIDA (1990), υποστηρίζει ότι η ίδια η προσέγγιση

μελετά ευρύτερα τη λειτουργία των σημείων, γι' αυτό άλλωστε είναι πιο προσιτή στην επεξεργασία μηνυμάτων που χρησιμοποιούν ως κώδικες μη γλωσσικά σημεία (εικονικά, μουσικά κ.ά.), καθώς και στην περίπτωση των μικτών μηνυμάτων, όπου έχουμε συνδυασμό ποικίλων κωδίκων (γλωσσικών, εικονικών, μουσικών) καθώς και μια άλλη μεγάλη ποικιλία συσχετισμού συστημάτων σημείων.⁵¹

Η παραπάνω καταγραφή βεβαίως δεν πρέπει να μας απομακρύνει από τη διαπίστωση ότι η σημειολογική προσέγγιση χρησιμοποιείται πολύ ευρέως και σε μηνύματα που χρησιμοποιούν γλωσσικούς κώδικες, όπως, για παράδειγμα, στην ανάλυση και την ερμηνεία της αφήγησης ενός κειμένου.⁵² Η αφηγηματολογία αναλύει έτσι τον τρόπο της εσωτερικής οργάνωσης ορισμένου τύπου κειμένων. Κινηματογραφικά έργα, λογοτεχνικά κείμενα, γελοιογραφίες, διαφημίσεις κ.ά. αποτελούν παραδείγματα όπου η αφηγηματολογία βρίσκει εφαρμογές. Πέρα λοιπόν από τη γραμματική ενός κειμένου ή μηνύματος, υπάρχει και η αφήγηση. Η διερεύνησή της πραγματοποιείται με τη δομική ανάλυση, με τη βοήθεια αφαιρετικών διαβημάτων, μέσα από την εξέταση του τρόπου με τον οποίο είναι δομημένο ένα κείμενο ως ολότητα. Οι αναλυτές, όταν προχωρούν πέρα από το επίπεδο της φράσης, συναντούν το σύνολο των φράσεων, αυτό δηλαδή που θέλει να διηγηθεί ένα κείμενο. Το ενδιαφέρον, δηλαδή, της επιστήμης των σημείων επικεντρώνεται στο μήνυμα ως ολότητα, οπότε είναι αυτονόητο ότι για τους ερευνητές της λει-

του Saussure περιέχει μέσα της τη δυνατότητα ν' αντιστραφεί. Ο BARTHES (1970a), δήλωσε καθαρά ότι «θα πρέπει να παραδεχτούμε από εδώ και εμπρός τη δυνατότητα ν' αντιστρέψουμε μια μέρα την πρόταση του Saussure αποδεχόμενοι ότι η γλωσσολογία δεν είναι ένα μέρος, έστω προνομιά, της γενικής επιστήμης των σημείων, αλλά είναι η σημειολογία που αποτελεί μέρος της γλωσσολογίας».

51. Αξίζει ν' αναφερθούν στις περιπτώσεις αυτές οι εργασίες των: MORRIS (1946)· BARTHES (1961, 1964, 1983)· PRIETO (1966)· MOLES (1970)· ECO (1972)· PIERCE (1978)· VERON / LEVASSEUR (1991).

52. Όσον αφορά την ανάλυση της αφήγησης βλ. μεταξύ άλλων εργασιών: LEVI-STRAUSS (1958), και κυρίως το κεφάλαιο «La structure des mythes», σσ. 227-255· BREMOND (1964 και 1973)· *Communications* (1966)· GREIMAS (1966)· PROPP (1970)· GENETTE (1972).

τουργίας των σημείων είναι ολόκληρο το κείμενο, πέρα από τις λέξεις και τις φράσεις, αυτό που μπορεί να συνεισφέρει ουσιαστικά στην κατανόηση της σημασίας του. Το ενδιαφέρον του αναλυτή επικεντρώνεται έτσι στη γενική έννοια, τη σημασία, δηλαδή, που δλώνει ένα μήνυμα, για παράδειγμα, ένα μήνυμα προπαγανδιστικό, με στόχο την επίτευξη ενός επικοινωνιακού αποτελέσματος.

Η σημειολογική ή σημειωτική ανάλυση λειτουργεί ως θεωρία της σημασίας μέσα από την επεξεργασία των γλωσσικών ή μη παραστάσεων που δηλώνουν αυτή τη σημασία.⁵³ Είναι αυτονόητο βεβαίως ότι τα φαινόμενα σημασίας έχουν κατεξοχήν κοινωνικό χαρακτήρα, εφόσον κάθε ανθρώπινη κοινωνία έχει τα δικά της συστήματα σημασίας διαμέσου των οποίων οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο καθώς και το δικό τους ρόλο μέσα σ' αυτόν. Τέτοια συστήματα σημασίας είναι, σύμφωνα με την καταγραφή της Κάριν Μπόκλουντ-Λαγοπούλου, «η μυθολογία και η κοσμολογία, οι θρησκευτικές τελετές, τα ήθη και τα έθιμα, το ντύσιμο, οι αφηγήσεις και η ποίηση, η τέχνη, η μουσική, το θέατρο, οι χειρονομίες και οι εκφράσεις του προσώπου, οι στάσεις του σώματος, η οργάνωση του χώρου και προφανώς η γλώσσα, γραπτή ή προφορική, για ν' αναφέρουμε μόνο μερικά από τα πιο φανερά».⁵⁴

Το πεδίο λοιπόν της σημειολογικής ή σημειωτικής διερεύνησης είναι πολύ ευρύ, εφόσον μια πολλαπλότητα πρακτικών και εν γένει σημαινόντων δύνανται ν' αποτελέσουν το αντικείμενο αυτής της επεξεργασίας. «Το σημείο εντοπίζεται και περιγράφεται μέσα στην

53. Σύμφωνα με την ΜΠΟΚΛΟΥΝΤ-ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΥ (1983), σ. 15, στο αφιέρωμα που έκανε το περιοδικό *Διαβάξω*, «Η σημειωτική ή σημειολογία είναι η επιστήμη που μελετά τα φαινόμενα σημασίας. Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται, εν δυνάμει, τα πάντα σαν φαινόμενα σημασίας. Όμως, αν και όλα τα φαινόμενα μπορούν να γίνουν έτσι αντιληπτά, δεν παύουν να είναι συγχρόνως και φαινόμενα άλλης φύσης. Η σημειωτική τα μελετά μόνο από την άποψη της σημασίας: μελετά το τριαντάφυλλο σαν σύμβολο αγάπης και δεν μελετά την καλλιέργειά του, τα ανθοπωλεία ή τη βοτανική. Βλέποντας λοιπόν τα φαινόμενα από την άποψη της σημασίας, δεν ξεχνά ότι έχουν ενδεχομένως κι άλλες διαστάσεις που μελετούνται από άλλες επιστήμες».

54. Στο ίδιο, σ. 15.

ανεξάντλητη ποικιλία της λειτουργικότητάς του – ποτέ καθεαυτού».⁵⁵

Η σημειολογία ή σημειωτική μάς προσφέρει έτσι μια μέθοδο ανάλυσης κειμένων με στόχο την κατανόησή τους και άρα τη λειτουργικότητά τους μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας, από την άλλη όμως συνιστά και εργαλείο καταγραφής των ιδεολογικών αξιών που ένα κείμενο μεταφέρει. Ο εμπλουτισμός της σημειολογίας από την κοινωνική θεωρία δίνει τη δυνατότητα ερμηνείας και αποκρυπτογράφησης των ιδεολογικών και κοινωνικών πρακτικών. Ο Α.Ι. Greimas, εκδηλώνοντας άμεσο ενδιαφέρον για τις σχέσεις ανάμεσα στην κοινωνία και τα σημειωτικά συστήματα, προσφέρει εργαλεία για την ανάλυση του λόγου θεμελιώνοντας μια θεωρία και μέθοδο ανάλυσης της αφήγησης.⁵⁶ Το μοντέλο που προτείνει συνδυάζει τρεις σχέσεις –τη σχέση της επιθυμίας, της επικοινωνίας και της δράσης– με την καθεμία από αυτές να στηρίζεται σε μια δυαδική αντίθεση.⁵⁷ Σ' αυτή την προσπάθεια άρθρωσης της σημειολογίας ή σημειωτικής με τον κοινωνικό χώρο οι εργασίες των P. Bourdieu,⁵⁸ U. Eco⁵⁹ καθώς και του ρώσου Μ. Bakhtin⁶⁰ είναι αξιόλογες· επιπλέον, το έργο *Mythologies* του R. Barthes αποτελεί δείγμα μιας τάσης της σημειολογικής ή σημειωτικής προσέγγισης που ασκεί ριζοσπαστική κοινωνική κριτική.⁶¹ Στα πλαίσια αυτά αξίζει ν' αναφερθεί και η προσφορά της ελληνικής κοινωνιοσημειωτικής που «μελετάει τον κόσμο των σημείων στη δυναμική του, μέσα από τις κοινωνικές διαστάσεις του και σαν αδιαχώρητο από το υλικό πλαίσιο

55. ΠΑΠΑΓΩΡΓΗΣ (1983), σ. 25.

56. GREIMAS (1966, 1970, 1976, 1983)· GREIMAS (1979)· GREIMAS / LANDOWSKI (1979b).

57. Για συνολτικές πληροφορίες πάνω στο μοντέλο της κοινωνιοσημειωτικής του Greimas σε σχέση με την ανάλυση της αφήγησης ενός κειμένου, βλ. RICOEUR (1990), και συγκεκριμένα το κεφάλαιο «Μυθοπλαστική αφήγηση και πλοκή» (σσ. 31-54) καθώς και ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ (1987), σσ. 11-24.

58. BOURDIEU (1982a και 1982b).

59. ECO (1972).

60. BAKHTIN / MEDREDEV (1978).

61. BARTHES (1957).

του, και που γι' αυτή τη μελέτη, χρησιμοποιεί σαν καθοριστικό επισημολογικό πλαίσιο τον ιστορικό υλισμό».⁶²

Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να τονιστεί η συνάντηση της σημειολογίας ή σημειωτικής με την ψυχανάλυση και το μαρξισμό, όπως εμφανίζεται κυρίως στα έργα της J. Kristeva, του J. Lacan, του M. Foucault καθώς και του J. Derrida.⁶³ Η κατεύθυνση αυτή σε γενικές γραμμές εμφανίζεται ως κριτική «αποδόμησης» (déconstruction) και τείνει σε μια νέα τυποποίηση των σημαινόντων συστημάτων. Η αναφορά στις σημαίνουσες πρακτικές προσφέρει μιαν άλλη διάσταση στο κείμενο, προσπαθώντας να εντοπίσει τα σημεία εκείνα που το κείμενο προσπαθεί να καλύψει ή ν' αποσιωπήσει και, απελευθερώνοντάς τα, να απελευθερώσει την απεριορίστη ροή του δημιουργικού λόγου.

Σύμφωνα με τα όσα ειπώθηκαν στην αρχή αυτής της ανάλυσης ως προς την αφηγηματολογία και τα μεθοδολογικά βήματα που στηρίζονται στο δομισμό, κατανοούμε ότι η προσέγγιση αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της λεγόμενης φορμαλιστικής τάσης στη σημειολογία ή σημειωτική, με γλωσσολογικές και στρουκτουραλιστικές βάσεις όπου η ανάλυση της αφήγησης αποτελεί την κυριότερη κατεύθυνση.

Εξάλλου η σημειωτική του φιλοσόφου Ch. Peirce αναπτύχθηκε στην Αμερική την ίδια εποχή, δηλαδή τη δεκαετία του '60, τότε που άνθιζε στην Ευρώπη και κυρίως στη Γαλλία η σημειολογία του F. de Saussure. Η σημειωτική του Peirce στηρίχτηκε στη λογική για την ανάλυση της σημασίας των κειμένων. Αξίζει να καταγραφεί η συνεισφορά της σημειωτικής του, μέσα από την καθιέρωση τριών τύπων: α) του συμβόλου (symbole), β) της εικόνας (icône) και γ) της ένδειξης (index), σε πρακτικές εφαρμογές για την ανάλυση συγκεκριμένων κοινωνικών καταστάσεων και πρακτικών. Η εφαρμο-

62. Δες την εισαγωγή της έκδοσης της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρίας (1986), σ. 13, που υπογράφουν οι Α. Λαγόπουλος, Π. Μαρτινίδης, Κ. Μπόκλουντ-Λαγούπουλου, Κ. Σπυριδωνίδης.

63. FOUCAULT (1966, 1969, 1971)· LACAN (1966 και 1971)· DERRIDA (1967a και 1967b)· KRISTEVA (1969).

γή, για παράδειγμα, αυτής της προσέγγισης από τους E. Veron και M. Levasseur στην ανάλυση της εθνογραφίας μιας δημόσιας έκθεσης, είναι από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα προς αυτή την κατεύθυνση.⁶⁴ Σύμφωνα με τους παραπάνω θεωρητικούς, η ανάλυση της λειτουργίας μιας έκθεσης περιλαμβάνει, από τη μια, τις συνθήκες παραγωγής της από τον οργανισμό που την οργανώνει και, από την άλλη, τις συνθήκες ανάγνωσής της από τους επισκέπτες. Η όλη ανάλυση βασίστηκε σε τρεις τάξεις εννοιών, κατ' αναλογία με τους τρεις τύπους σημείων της σημειωτικής του Peirce, που οργανώνουν το χώρο κάθε σημασίας. Οι τρεις τάξεις εννοιών είναι: α) το γλωσσολογικό, όπου οι σημαίνουσες σχέσεις είναι συμβατικής φύσης (χώρος του συμβατικού νόμου του συμβόλου) και όπου διερευνώνται τα γλωσσικά σημεία, β) το αναλογικό, που συνιστά την τάξη της απεικόνισης, όπου οι σημαίνουσες σχέσεις στηρίζονται στην αναλογία, την αναπαράσταση, την προσομοίωση. Η φωτογραφία, για παράδειγμα, ενός δέντρου συνιστά ένα αναλογικό σημείο που αναπαριστά το σύνολο του σημεινομένου και γ) το μετωνυμικό, όπου η τάξη της σημασίας γίνεται αντιληπτή στη βάση υπαρκτών σχέσεων: γειτνίαση, το μέρος σε σχέση με το όλο, περιέχον σε σχέση με το περιεχόμενο. Οι σημαίνουσες σχέσεις καθιερώνονται λοιπόν με τη βοήθεια *ενδείξεων*. Το μετωνυμικό επίπεδο συνιστά το σημείο επαφής με τον επισκέπτη, τον αναγνώστη, εν τέλει τον αποδέκτη. Θεωρούμενη από τη σκοπιά των συνθηκών αναγνώρισης, η μετωνυμική τάξη έχει ως στήριγμα το σώμα του υποκειμένου που λειτουργεί ως χώρος απήχησης όλων των μετωνυμικών ενδείξεων ενός κειμένου. Η χωρική οργάνωση μιας έκθεσης, οι σχέσεις απόστασης - προσέγγισης, μέρους - συνόλου είναι μετωνυμικές. Σε ένα άρθρο του με τίτλο «Οι πολιτικές αφίσες στις εκλογές του '89» ο Κ. Ναυριδής διαπιστώνει ότι «τόσο η διαφημιστική εικόνα όσο και η προπαγανδιστική αφίσα αποτελούν την αποθέωση της μεταφοράς. Αλλά και της μετωνυμίας».⁶⁵ Η διερεύνηση λοιπόν του μεταφορικού,

64. VERON / LEVASSEUR (1991).

65. ΝΑΥΡΙΔΗΣ (1990), σ. 283.

του συμβολικού στοιχείου καθώς και του μετωνυμικού αποτελεί κατεύθυνση της σημειολογικής ή σημειωτικής ανάλυσης. Σ' αυτή την βάση η ερμηνεία του συμβολικού και του μυθικού συνιστά έναν από τους βασικούς προσανατολισμούς της.

Ανάλυση της επιχειρηματολογίας

Η ταξινόμηση της ανάλυσης της επιχειρηματολογίας (*argumentation*) σε μια ειδική κατηγορία μεθόδων γίνεται λόγω των ειδικών μεθοδολογικών διαβημάτων που χρησιμοποιεί, καθώς και για το ότι κρίνεται ως ιδιαίτερα κατάλληλη για τις αναλύσεις μηνυμάτων ποικίλης φύσης και προέλευσης, είτε πρόκειται δηλαδή για μηνύματα πολιτικού, διαφημιστικού, κοινωνικού κ.ά. περιεχομένου είτε για μηνύματα που κινούνται στο χώρο της λογοτεχνικής αναζήτησης και έκφρασης. Καθώς η μελέτη της επιχειρηματολογίας έχει εξελιχθεί μέσα στο χρόνο, εμπερικλείει διαφορετικές προσεγγίσεις που άλλοτε στηρίζονται σε κάποια λογική σύλληψη άλλοτε στη ρητορική και άλλοτε δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται μέσα στη γλώσσα.⁶⁶ Η επιχειρηματολογία εκφράζεται με τη βοήθεια συμβόλων, κυρίως αυτών του ανθρώπινου λόγου, αλλά δεν αποκλείει και τις σχηματικές αναπαραστάσεις, δηλαδή τις εικόνες. Με τη διαδικασία της επιχειρηματολογίας τίθενται προς διερεύνηση οι διανθρώπινες σχέσεις, οι στρατηγικές, οι προθέσεις, οι μέθοδοι της πειθούς, καθώς και το κοινωνικο-οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον που επηρεάζουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τη διαμόρφωση των επιχειρημάτων. Σχετίζεται έτσι με ποικίλους κλάδους: τη γλωσσολογία, τη σημειολογία, την ψυχολογία, τις κοινωνικές επιστήμες, τις επιστήμες της εκπαίδευσης, της επικοινωνίας κ.ά. Οι διάφορες προσεγγίσεις που έχουν επιχειρηθεί μέχρι σήμερα, ανοίγουν ένα ευρύ πεδίο προοπτικών αφού τα θεωρητικά τους εργαλεία, όπως ήδη τονίσαμε, είναι ποικίλης προέλευσης.

66. Για περισσότερες λεπτομέρειες πάνω στις διάφορες κατευθύνσεις της επιχειρηματολογίας βλ. PLATIN (1996).

Η επιχειρηματολογία, κατ' αναλογία με τις θέσεις του P. Oleron,⁶⁷ είναι η διαδικασία στη διάρκεια της οποίας ένας ομιλητής επιχειρεί να οδηγήσει «ένα ακροατήριο στην υιοθέτηση μιας θέσης»⁶⁸ με τη χρησιμοποίηση επιχειρημάτων που αποσκοπούν να αποδείξουν το έγκυρο και το αξιόπιστο αυτής της θέσης. Από την παραπάνω διατύπωση προκύπτει ότι η επιχειρηματολογία είναι μια διαδικασία όπου ένα πρόσωπο αποσκοπεί ν' ασκήσει επίδραση σ' ένα άλλο, και παράλληλα να πείσει για την ορθότητα των θέσεών του κάνοντας χρήση διαφορετικών επιχειρημάτων με στόχο την υπεράσπιση μιας θέσης. Από εδώ γίνεται αντιληπτή και η σχέση της επιχειρηματολογίας με το διαλογισμό και τη λογική. Στο σημείο αυτό βεβαίως, αξίζει να τονιστεί η αριστοτελική σκέψη και η συνεισφορά της στην ανάπτυξη των επιχειρημάτων του ορθού λόγου.⁶⁹ Σύμφωνα, άλλωστε, με τον υπεύθυνο του Κέντρου Σημειολογικών Ερευνών του Πανεπιστημίου Neuchâtel της Ελβετίας, J.B. Grize, η επιχειρηματολογία είναι μια κατεξοχήν «διαλογική διαδικασία» («processus dialogique»)⁷⁰ όπου η κατασκευή των επιχειρημάτων γίνεται ειδικά για ν' απευθυνθεί σε κάποιο συγκεκριμένο ακροατήριο. Όταν αναφερόμαστε έτσι στη διαδικασία ανάπτυξης επιχειρημάτων με λογικό τρόπο, ανατρέχουμε στη λογική η οποία, αν δεν προέρχεται από το χώρο της «τυπικής λογικής», αναφέρεται σ' αυτό που ονομάζουμε «φυσική λογική». Η «φυσική λογική», που τόσο επιτυχημένα ανέπτυξε ο J.B. Grize, νοείται ως το «σύστημα των διαδικασιών των σκέψεων που τίθενται σε λειτουργία στη διάρκεια μιας δραστηριότητας σχηματοποίησης (schématisation)» στο πλαί-

67. OLERON (1983).

68. Αυτή η σύλληψη «της αποδοχής μιας θέσης από το ακροατήριο» αναπτύχθηκε από τους PERELMAN / OLBRECHTS-TYTECA (1988).

69. Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος θεωρητικός που ανέπτυξε μια συστηματική θεωρία για την επιχειρηματολογία. Η *Ρητορική* και οι *Τόποι* είναι τα δύο έργα όπου αναπτύσσει την προβληματική του για τη λειτουργία της επιχειρηματολογίας. Στο πρώτο αναφέρεται στα στοιχεία της πειθούς και στο δεύτερο αναπτύσσει μια θεωρία του «διαλεκτικού διαλογισμού».

70. GRIZE (1981), σ. 30.

σιο της οποίας ένα υποκείμενο αναπτύσσει μια σειρά επιχειρημάτων. Η «φυσική λογική» λοιπόν, δεν είναι τίποτα άλλο παρά οι πρακτικές δραστηριότητες του λόγου που αναφέρονται σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Έτσι στο πλαίσιο αυτής της λογικής «λαμβάνονται υπόψη συγχρόνως πρακτικά εγχειρήματα (opérations) και σημασίες (sens)». Όπως υποστηρίζει ο ελβετός θεωρητικός, «στην περίπτωση της επιχειρηματολογίας βρισκόμαστε παρόντες σε μια κατάσταση διαλόγου, ακόμα και αν ένας από τους παράγοντες της επικοινωνιακής πράξης είναι συχνά φανταστικό άτομο». Στη διαδικασία αυτή λαμβάνεται υπόψη το κοινωνικο-πολιτιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν οι συνομιλητές καθώς και η ιδιαίτερη λογική αξία (ιδεο-λογία) του καθενός, εφόσον σύμφωνα μ' αυτήν τίθεται σε ενέργεια η διαδικασία της επιχειρηματολογίας.⁷¹

Κάθε μήνυμα εμπεριέχει ποικιλία επιχειρημάτων, λιγότερο ή περισσότερο έκδηλων. Τα επιχειρήματα εξάλλου παρουσιάζουν διαφορετικές μορφές που σχετίζονται με εκείνες που λαμβάνει η δραστηριότητα της λογικής. Έτσι η οργάνωση των επιχειρημάτων ενός λόγου δεν είναι εύκολη υπόθεση ούτε, κατά συνέπεια, η ερμηνεία και η κατανόησή τους. Σε μεγάλο βαθμό, εξάλλου, η ανάλυση των επιχειρημάτων διερευνά τη *συνοχή* και την *αποτελεσματικότητα* της λειτουργίας ενός λόγου. Τα δύο αυτά στοιχεία είναι αναγκαίο να συνδέονται επιπλέον και με το βασικό στόχο που θέτει ένα μήνυμα.

Αν ακολουθήσουμε τώρα την κλασική, σύμφωνα με την αριστοτελική προσέγγιση, ταξινόμηση των τρόπων έκφρασης της δραστηριότητας της λογικής, διακρίνουμε τέσσερις διαφορετικούς τρόπους ανάπτυξης ή και αναζήτησης των επιχειρημάτων ενός μηνύματος: τον αφαιρετικό συμπερασματικό, τον επαγωγικό, την επιχειρηματολογία κατ' αποκλεισμό και την επιχειρηματολογία κατ' αναλογία:

α) *Ο αφαιρετικός συμπερασματικός*, στον οποίο εντάσσονται ο συλλογισμός στην κλασική του μορφή, ο υποθετικός συλλογισμός και ο διαζευκτικός συλλογισμός.

71. Βλ. *Revue européenne des sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto)* (1974) και ειδικότερα GRIZE (1974).

► *Ο συλλογισμός στην κλασική του μορφή.* Στην περίπτωση αυτή ξεκινάμε από μια γενική πρόταση και την εφαρμόζουμε στη συνέχεια σε μια ειδικότερη περίπτωση. Ο συλλογισμός συντίθεται από τρεις απλές λεκτικές εκφορές ή προτάσεις. Μία από αυτές, το συμπέρασμα, προκύπτει από τις δύο άλλες που προηγούνται. Καθεμία από αυτές έχει έναν όρο κοινό με την άλλη και έναν όρο κοινό με το συμπέρασμα. Για παράδειγμα:

- Τα ζώα είναι θνητά.
- Οι άνθρωποι είναι ζώα.
- Άρα οι άνθρωποι είναι θνητοί.

Ο συλλογισμός χρησιμοποιείται συχνά στο χώρο της διαφήμισης, το παράδειγμα που ακολουθεί είναι χαρακτηριστικό αυτής της πρακτικής:

- Η αγορά ενός αυτοκινήτου που καταναλώνει λίγα είναι ένα έξυπνο διάβημα.
- Το μοντέλο X καταναλώνει λίγα.
- Άρα η αγορά ενός αυτοκινήτου X είναι ένα έξυπνο διάβημα.

Στην περίπτωση βεβαίως της διαφήμισης, η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται συνυπολογίζει ειδικότερα το ιδιαίτερο κοινωνικό-οικονομικό περιβάλλον στο οποίο αποτελείται καθώς και τις ιδιαίτερες προτιμήσεις των καταναλωτών. Έτσι μια διαφήμιση μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο πειστική, άρα αξιόπιστη, ανάλογα με τα κριτήρια αγοράς ή τις προτιμήσεις των καταναλωτών. Υπάρχει, δηλαδή, μια σχετικότητα στην αξιοπιστία του παραπάνω συλλογισμού, συνυπολογίζοντας πάντοτε και τους άλλους παράγοντες μιας επικοινωνιακής πράξης, εκτός από τον πομπό του μηνύματος.

► *Ο υποθετικός συλλογισμός.* Στην περίπτωση αυτή υπάρχει μια σχέση συνέπειας ανάμεσα σε δύο προτάσεις. Η χρήση υποθετικών συνδέσμων είναι απαραίτητη. Ο συλλογισμός μπορεί να ολοκληρωθεί βεβαίως με την ύπαρξη μιας άλλης πρότασης που επιβεβαιώνει ή αρνείται μία από τις δύο αρχικές προτάσεις. Το συμπέρασμα, τέλος, επιβεβαιώνει ή αρνείται την πρόταση που αρχικά τέθηκε. Όσον αφορά την εγκυρότητα της επιχειρηματολογίας, ένα πιθανό πρό-

βλημα εντοπίζεται στο πρώτο μέρος του υποθετικού συλλογισμού, ανάμεσα στις προτάσεις που εμπεριέχουν την υπόθεση. Η σχέση συνέπειας λοιπόν που δημιουργείται μπορεί να λάβει τη σημασία μιας αιτιότητας που αφορά πρόσωπα, γεγονότα, αντικείμενα κ.ά. Έτσι, η αμφισβήτηση της επιχειρηματολογίας εμπεριέχεται μέσα στο είδος της αιτιακής σχέσης που επιλέγεται από ένα σύνολο άλλων καθοριστικών παραγόντων. Ένα παράδειγμα από προεκλογική καμπάνια είναι ενδεικτικό:

«Εάν η κυβέρνηση παραμείνει στη θέση της, η ανεργία θα συνεχίσει ν' αυξάνεται». Εδώ αναπτύσσεται μια σχέση αιτιότητας ανάμεσα στην πολιτική της κυβέρνησης και την ανεργία. Τίποτα όμως δεν μπορεί να βεβαιώσει ότι η αύξηση της ανεργίας οφείλεται μόνο στην κυβερνητική πολιτική: ασφαλώς είναι δυνατόν να υπάρχουν και άλλοι, διαφορετικοί λόγοι. Η παρατήρηση αυτή καθιστά για πολλούς αμφισβητήσιμη τη συγκεκριμένη επιχειρηματολογία.

► *Ο διαζευκτικός συλλογισμός* θέτει μια διάζευξη ανάμεσα σε δύο προτάσεις. Αυτό γίνεται εφικτό με τη βοήθεια των διαζευκτικών ενδείξεων (ή, είτε... είτε, ούτε... ούτε). Το δίλημμα, για παράδειγμα, ανήκει στην κατηγορία αυτή του διαζευκτικού συλλογισμού εφόσον ξεκινά από μια διάζευξη, η ιδιαιτερότητά του όμως είναι ότι καταλήγει για κάθε πρόταση στο ίδιο συμπέρασμα. Ακολουθεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα:

«Από τα δύο πράγματα είναι δυνατόν να ισχύει το ένα: ή γνωρίζατε τις μηχανορραφίες των υφιστάμενών σας ή δεν τις γνωρίζατε. Εάν ναι, είστε συνυπεύθυνος για τις μηχανορραφίες τους και πρέπει να παραιτηθείτε, εάν όχι, τότε δεν ελέγχετε κατάλληλα τις υπηρεσίες σας και θα πρέπει να παραιτηθείτε».

Το δίλημμα είναι ένας απόλυτος τρόπος ανάπτυξης των επιχειρημάτων ενός μηνύματος, εφόσον περιορίζεται ανάμεσα σε δύο όρους. Άλλωστε, από τη στιγμή που εμφανίζεται ένας τρίτος όρος, η επιχειρηματολογία παύει να είναι πειστική. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχει πάντα μια σχέση ανάμεσα σ' αυτόν που παράγει το λόγο και σ' αυτόν που τον προσλαμβάνει. Υπάρχει, δηλαδή, πάντα η δυνατότητα απόρριψης του συλλογισμού από τον αποδέκτη.

β) Ο επαγωγικός τρόπος ανάπτυξης των επιχειρημάτων ενός μη-νύματος ξεκινά από το ειδικό και προχωρά στο γενικό. Η ιδιαιτερότητα του επαγωγικού τρόπου σκέψης συνίσταται σε δύο βασικά χαρακτηριστικά: 1) την αναφορά στα γεγονότα, όπως είναι η χρήση του παραδείγματος (το παράδειγμα αποδεικνύεται πράγματι αποτελεσματικό μέσο για την αποδοχή μιας επιχειρηματολογίας). Τα γεγονότα παραπέμπουν σε μια συγκεκριμένη εμπειρία, πιθανότατα οικεία στον καθένα, με την οποία δεν μπορείς παρά να συμφωνήσεις και 2) τη διαίρεση μιας θέσης σε διαφορετικά μέρη που εξετάζονται διαδοχικά. Αυτό δίνει πράγματι την εντύπωση μιας πιο ολοκληρωμένης διερεύνησης του θέματος. Η αποτελεσματικότητα λοιπόν μιας επιχειρηματολογίας επαγωγικού τύπου εξαρτάται από αυτούς τους δύο τρόπους ανάπτυξης των επιχειρημάτων που χρησιμοποιεί ο ομιλητής.

γ) Η επιχειρηματολογία κατ' αποκλεισμό. Στην περίπτωση αυτή λαμβάνονται υπόψη διαφορετικές ερμηνείες ή δυνατές λύσεις και αφού αποφασιστεί ότι από όλες μόνο μία είναι αποδεκτή, καταλήγουμε στην υιοθέτηση της τελευταίας. Η ιατρική ή η αστυνομική διάγνωση παίρνουν συχνά αυτή τη μορφή. Η αξία της έγκειται στο γεγονός ότι δίνει την εντύπωση ότι, μετά την εξέταση όλων των δυνατοτήτων, η κατάληξη σε μία είναι κάτι που επιβάλλεται. Θα μπορούσαμε βεβαίως να ισχυριστούμε ότι είναι αδύνατον να καταγραφούν όλες οι πιθανές λύσεις, μειώνοντας έτσι την εγκυρότητα αυτής της επιχειρηματολογίας.

δ) Η επιχειρηματολογία κατ' αναλογία. Η αναλογία είναι μια έννοια διφορούμενη και ελάχιστα αυστηρή, βρίσκεται όμως στη βάση πολλών πρακτικών συμπεριφορών, επιτρέποντας τη μετάβαση από το γνωστό στο άγνωστο ή στο λιγότερο γνωστό. Από αυτή την άποψη, η αναλογία ως επιχείρημα είναι αποτελεσματική επειδή αναφέρεται στην πραγματικότητα.⁷² Στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας, στο νομοθετικό ή στον πολιτικό χώρο, η αναλογία κατέχει σημαντική θέση. Συχνά κρίνεται χρήσιμο εργαλείο για την υιοθέτηση

72. Για μια αναλυτική αναφορά στην «επιχειρηματολογία κατ' αναλογία», βλ. PERELMAN / OLBRECHTS-TYTECA (1988), σσ. 499-534.

μιας θέσης ή για να πεισθεί ο εκλογέας ή ο πολίτης να απορρίψει μια θέση που υποστηρίζει, για παράδειγμα, ο πολιτικός αντίπαλος, εάν δεν επιθυμεί να έχει τις ίδιες συνέπειες μ' αυτές που προέκυψαν από ένα ανάλογο μέτρο, όταν αυτό υιοθετήθηκε στην τάδε χώρα.

Πέρα από την κλασική ταξινόμηση των τρόπων έκφρασης της δραστηριότητας της λογικής σύμφωνα με την αριστοτελική προσέγγιση ή τη «φυσική λογική» του Grize, που αναφέρθηκαν παραπάνω, η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας στη βάση της ρητορικής αποτελεί μια ιδιαίτερη προσέγγιση που πρόσφατα προσελκύει τους ερευνητές των επιστημών του λόγου σε διεθνές επίπεδο. Διευκρινίζουμε, εξάλλου, ότι η ρητορική ανέκαθεν κατηύθυνε τις μελέτες σε τμήματα των επιστημών του λόγου (speech departments) στις ΗΠΑ. Μετά από ένα μακρύ διάστημα αποχής στο χώρο της Ευρώπης από την αναφορά στη ρητορική στο πλαίσιο της ανάλυσης των επιχειρημάτων ενός λόγου, εμφανίζονται οι εργασίες του C. Perelman στα τέλη της δεκαετίας του '50 για να δώσουν ξανά τον τόνο της ρητορικής στην επιχειρηματολογία όπως είχε ήδη αναπτυχθεί από την εποχή του Αριστοτέλη. Αξιόλογη είναι επίσης η προσέγγιση του R. Barthes στη ρητορική.⁷³

Τέλος, μια ιδιαίτερη προσέγγιση στο χώρο της ανάλυσης της επιχειρηματολογίας συνδέεται στενά με τις λειτουργίες της ίδιας της γλώσσας, διαμορφώνοντας έτσι μια ανάλυση περισσότερο γλωσσολογική. Στο πλαίσιο αυτό η «γλωσσολογική πραγματική (pragmatique linguistique) μέσα στη γλώσσα» συνιστά μια ιδιαίτερη θεώρηση της επιχειρηματολογίας όπως αυτή αναπτύχθηκε στη δεκαετία του '70 στη Γαλλία μέσα από το έργο των J.C. Anscombe και O. Ducrot, *L'argumentation dans la langue*.⁷⁴ Αυτή η θεωρία αναπτύ-

73. Όσον αφορά την επίδραση της ρητορικής στην επιχειρηματολογία από τη δεκαετία του '50 και μετά, βλ. τις εργασίες: WEAVER (1953)· KENNY (1963, 1972, 1983)· BARTHES (1970β)· PERELMAN (1977)· PERELMAN / OLBRECHTS-TYTECA (1988). Διευκρινίζουμε ότι το τεύχος 16 του περιοδικού *Communications* ήταν όλο αφιερωμένο στο θέμα «Recherches rhétoriques».

74. ANSCOMBRE (1980)· DUCROT (1980)· ANSCOMBRE / DUCROT (1983).

χθηκε «στα πλαίσια της γλωσσολογίας της φράσης τόσο όσον αφορά τις μεθόδους που προτείνει όσο και τους στόχους και τα προβλήματά της».⁷⁵ Η «επιχειρηματολογία μέσα στη γλώσσα» δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο ρόλο των «επιχειρηματολογικών συνδετικών» (connecteurs argumentatifs) τα οποία συνιστούν λέξεις σύνδεσης και των οποίων ο ρόλος είναι να διαρθρώνει τις πληροφορίες και τα επιχειρήματα ενός λόγου. Οι σημασίες δεν βρίσκονται μέσα στις λέξεις αλλά μέσα στα «πλαίσια του λόγου» (cadres discursifs), όπου γι' αυτούς τους θεωρητικούς «σημαίνω» δηλώνει «επιχειρηματολογία». Τα συνδετικά (αλλά, αν και, γιατί, επειδή, αφού, λοιπόν κ.ά.) κατέχουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας και ανάλογα πώς θα χρησιμοποιηθούν στην πορεία ενός λόγου, διαμορφώνουν και την αντίστοιχη επιχειρηματολογία. Η πληροφορία λοιπόν ενός κειμένου βρίσκεται στην υπηρεσία της πρόθεσης της γενικής επιχειρηματολογίας του. Συνοπτικά, η σημασία, δηλαδή η «πρόθεση», ορίζεται στην περίπτωση αυτή ως τελική αιτία της λεκτικής εκφοράς.⁷⁶

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί η διερεύνηση των λεγόμενων «κοινωνών» ή «καθημερινών» επιχειρημάτων, όπως αυτά αναπτύσσονται έξω από κάθε θεσμικό πλαίσιο. Οι προσπάθειες αυτές αναπτύχθηκαν στην κατεύθυνση των αναλύσεων των λεκτικών διαντιδράσεων, επηρεασμένες σε μεγάλο βαθμό από τη θεωρία της συζήτησης όπως προτάθηκε από τον H.P. Grice.⁷⁷ Οι προσεγγίσεις αυτές επέτρεψαν την ακριβή γλωσσολογική ανάλυση της επιχειρηματολογίας, όπως αναπτύσσεται στα πλαίσια μιας συζήτησης.⁷⁸

75. Βλ. PLATIN (1996), σ. 66.

76. Για μια συνοπτική παρουσίαση της «επιχειρηματολογίας μέσα στη γλώσσα» («L'argumentation dans la langue») βλ. στο ίδιο, σσ. 66-71, και MAINGUENEAU (1987), σσ. 116-136.

77. GRICE (1990).

78. Όσον αφορά την επιχειρηματολογία και την ανάλυση της συζήτησης στα γαλλικά βλ. το έργο του MOESCHLER (1985).

Κλείνοντας την εκτενή αυτή παρουσίαση των επιμέρους μεθόδων, είναι αναγκαίο να τονίσουμε και πάλι τη διαπίστωση ότι συχνά στην πράξη είμαστε υποχρεωμένοι, εξαιτίας της ανεπάρκειας κάποιων μεθόδων, αλλά και για λόγους μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας της ανάλυσης που επιχειρείται, να ανατρέχουμε στη χρήση περισσότερων της μιας μεθόδων για την ανάλυση και την ερμηνεία ενός κορμού δεδομένων. Έτσι επιχειρείται ένας ορισμένος συνδυασμός μεθόδων με στόχο την κατά το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση ενός μηνύματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABASTADO, D. (1980), *Messages des médias*. Paris: CEDIC.
- ANSCOMBRE, J.C. (1980), «Voulez-vous dériver avec moi?». *Communications* 32, σσ. 61-124.
- ANSCOMBRE, J.C. / DUCROT, O. (1983), *L'argumentation dans la langue*. Liège: P. Mardaga.
- AUSTIN, L. (1962), *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
- AYACHE, G. / COTTERET, J.M. (1981), «Des mots en quête de voix». *Les Cahiers de la Communication* 4-5/1, σσ. 423-449.
- BAKHTIN, M. / MEDREDEV, P. (1978), *The Formal Method in Literary Scholarship* (αγγλική μετάφραση). Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- BARDIN, L. (1977), *L'analyse de contenu*. Paris: PUF.
- BARTHES, R. (1957), *Mythologies*. Paris: Seuil.
- (1961), «Le message photographique». *Communications* 1.
- (1964), «Rhétorique de l'image». *Communications* 4, σσ. 40-51.
- (1970a), «Eléments de sémiologie». *Communications* 16, σσ. 91-135.
- (1970b), «L'ancienne rhétorique». *Communications* 16, σσ. 172-223.

- (1983), *Le système de la mode*. Paris: Seuil.
- BENVENISTE, E. (1966/1974), *Problèmes de linguistique générale*, τόμοι I και II. Paris: Gallimard.
- (1970), «L'appareil formel de l'énonciation». *Langages* 17, σσ. 12-18.
- BOUGNOUX, D. (1992), «Naissance d'une interdiscipline?». *CinemAction* 63 (Μάρτιος) (αφιέρωμα με τίτλο «Les théories de la communication»), σσ. 117-121.
- BOURDIEU, P. (1982a), *Ce que parler veut dire (L'économie des échanges linguistiques)*. Paris: Fayard.
- (1982b), *Leçon sur la leçon*. Paris: Minuit.
- BOUDET, J. (1984), *Εισαγωγή στην κοινωνιογλωσσολογία* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Γρηγόρης.
- BREMOND, C. (1964), «Le message narratif». *Communications* 4.
- (1973), *Logique de récit*. Paris: Seuil.
- CHEVALIER, J.C. (1972), «Langage et histoire». *Langue Française* 15.
- CHOMSKY, N. (1957), *Syntactic Structure*. Hague: Mouton.
- (1975), *The Logical Structure of Linguistic Theory*. New York: Plenum.
- (1991), *Συντακτικές δομές* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Νεφέλη.
- Communications* 8 (1966), Αφιέρωμα: «L'analyse structurale du récit» (άρθρα των R. Barthes, A.J. Greimas, G. Genette, C. Bremond κ.ά.).
- Communications* 16 (1970), Αφιέρωμα «Recherches rhétoriques».
- COTTERET, J.M. (1976), *Giscard-Mitterrand, 54774 mots pour convaincre*. Paris: PUF.
- DERRIDA, J. (1967a), *De la grammatologie*. Paris: Minuit.
- (1967b), *L'écriture et la différence*. Paris: Seuil.
- (1990), *Περί γραμματολογίας* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Γνώση (γαλλική έκδοση 1967).
- de SAUSSURE, F. (1979), *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Παπαζήσης.
- de SOLA POOL, I. (επιμ.) (1959). *Trends in Content Analysis*. Urbana, Illinois. Illinois University Press.
- Διαβάζω* 71. Αφιέρωμα στη σημειολογία.
- DUBOIS, J. (1969), «Énoncé et énonciation». *Langages* 13, σσ. 100-110.
- DUCROT, O. (1980), «Analyses pragmatiques». *Communications* 32, σσ. 11-60.

- ECO, U. (1972), *La structure absente: introduction à la recherche sémiotique* (γαλλική μετάφραση). Paris: Mercure de France.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ (1986), *Η δυναμική των σημείων. Πεδία και μέθοδοι μιας κοινωνιοσημειωτικής*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- E.N.S. de SAINT-CLOUD / TOURNIER, M. κ.ά. (1974), *Des tracts en Mai 1968, mesures de vocabulaire et de contenu*. Paris: Armand Colin.
- FOUCAULT, M. (1966), *Les mots et les choses*. Paris: Gallimard.
- (1969), *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.
- (1971), *L'ordre du discours*. Paris: Gallimard.
- (1987), *Αρχαιολογία της γνώσης* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Εξάντας (γαλλική έκδοση 1969).
- GENETTE, G. (1972), *Figures III*. Paris: Seuil.
- GHIGLIONE, R. / BEAUVOIS, J.L. / CHABROL, C. / TROGNON, A. (1980), *Manuel d'analyse de contenu*. Paris: A. Colin.
- GRAWITZ, M. (1981), *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Dalloz.
- GREIMAS, A.J. (1966), *Sémantique structurale*. Paris: Larousse.
- (1970), *Du sens*. Paris: Seuil.
- (1976), *Sémiotique et sciences sociales*. Paris: Seuil.
- (1979), «Des accidents dans les sciences dites humaines». Στο A.J. GREIMAS / E. LANDOWSKI (επιμ.) (1979a), σσ. 28-60.
- (1983), *Du sens II*. Paris: Seuil.
- GREIMAS, A.J. / E. LANDOWSKI (επιμ.) (1979a), *Introduction à l'analyse du discours en sciences sociales*. Paris: Hachette.
- (1979b), «Les parcours du savoir». Στο A.J. GREIMAS / E. LANDOWSKI (επιμ.) (1979a), σσ. 5-27.
- GRICE, H.P. (1990), *Logique et conversation* (γαλλική μετάφραση). Paris: Ophrys.
- GRIZE, J.B. (1974), «Argumentation, schématisation et logique naturelle». Στο *Revue européenne des sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto)* XII/32, σσ. 183-200.
- (1981), «L'argumentation: explication ou déduction». Στο *L'argumentation*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon.
- HABERMAS, J. (1987), *Théorie de l'agir communicationnel*, τόμ. I: *Rationalité de l'agir et rationalisation de la société*, τόμ. II: *Critique de la raison fonctionnaliste* (γαλλική μετάφραση). Paris: Fayard.
- (1996), *Morale et communication* (γαλλική μετάφραση). Paris: Les Editions du Cerf.

- HAROCHE, C. / HENRY, P. / PÉCHEUX, M. (1971), «La sémantique et la coupure saussurienne». *Langages* 24.
- HAROCHE, C. / PÉCHEUX, M. (1972), «Manuel pour l'utilisation de la méthode A.A.D.». *T.A. Informations (Bulletin de l'A.T.A.L.A.)* 1, σσ. 13-59.
- HARRIS, Z.S. (1962), «Analyse du discours» (γαλλική μετάφραση). *Langages* 13, σσ. 8-45.
- (1965), «Transformational theory». *Language* 41, σσ. 363-401.
- HYMES, D. (1971), «On communicative competence». Στο R. HUXLEY / E. INGRAM (επιμ.), *Language Acquisition: Models and Methods*. New York: Academic Press.
- (1974), *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- ISAMBERT-JAMATI, V. (1970), *Crises de la société, crises de l'enseignement*. Paris: PUF.
- JAKOBSON, R. (1973), *Essais de linguistique générale*. Paris: Les Editions de Minuit.
- ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, Ε. (1987), «Μεθοδολογικές για την ανάλυση της αφήγησης». *Νεοελληνική Παιδεία* 9, σσ. 11-24.
- KENNY, G.A. (1963, 1972 και 1983), *A History of Rhetoric* (τόμοι I, II και III). Princeton: Princeton University Press.
- KRISTEVA, J. (1969), *Σημειωτική – Recherches pour une sémanalyse*. Paris: Seuil.
- LACAN, J. (1966), *Ecrits I*. Paris: Seuil.
- (1971), *Ecrits II*. Paris: Seuil.
- (1980), Αφιέρωμα στο έργο του Charles Peirce. *Langages* 58 (1980).
- LASSWELL, H.D. / W. LEITES κ.ά. (επιμ.) (1949/1965), *The Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*. New York: G. Stewart / Cambridge: Mass., MIT Press.
- LASSWELL, H.D. / O. MERNER / I. de S. POOL (επιμ.) (1952), *The Comparative Study of Symbols*. Stanford: Stanford University Press.
- LEFEBVRE, H. (1966), *Le langage et la société*. Paris: Gallimard.
- LEVI-SRAUSS, C. (1958), *Anthropologie structurale*. Paris: Plon.
- MAINGUENEAU, D. (1976), *Initiation aux méthodes de l'analyse du discours. Problèmes et perspectives*. Paris: Hachette.
- (1987), *Nouvelles tendances en analyses du discours*. Paris: Hachette.
- MOESCHLER, J. (1985), *Argumentation et conversation*. Paris: Hatier-Credif.

- MOLES, A. (1970), *L'affiche dans la société urbaine*. Paris: Dunod.
- MORIN, V. (1979), *L'écriture de Presse*. Paris: Editions Moutton.
- MORRIS, Ch. (1946), *Signs, Language and Behaviour*. New York: Prentice Hall.
- MOSCOVICI, S. (1970), *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: PUF.
- MOTT, F.L. (1969), «Trends in newspaper content». Στο W. SCHRAMM (επιμ.), *Mass Communications*. Chicago: University of Illinois Press.
- ΜΠΟΚΛΟΥΝΤ-ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (1983), «Τι είναι η σημειωτική;» *Διαβάζω* 71 (15/6/83), σσ. 15-23.
- MUCCHIELLI, R. (1988), *L'analyse de contenu des documents et des communications*. Paris: Les éditions ESF – Entreprise Moderne d'Édition – Librairies Techniques, 6η έκδ.
- ΝΑΥΡΙΔΗΣ, Κ. (1990), «Οι πολιτικές αφίσες στις εκλογές του '89». Στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης: *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- OLERON, P. (1983), «L'argumentation». *Que sais-je?* 2087. Paris: PUF.
- ΠΑΠΑΓΩΡΓΗΣ, Κ. (1983), «Σημειωτική και φιλοσοφία». *Διαβάζω* 71 (15/6/83), σσ. 24-25.
- PÉCHEUX, M. (1969), *Analyse automatique du discours*. Paris: Dunod.
- PÉCHEUX, M. κ.ά. (1975), «Analyse du discours. Langue et idéologies». *Langages* 37.
- PERELMAN, C. (1977), *L'empire rhétorique*. Paris: Vrin.
- PERELMAN, C. / OLBRECHTS-ΓΥΤΕΚΑ, L. (1988), *Traité de l'argumentation*. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles, 5η έκδ.
- PIERCE, Ch. (1978), *Ecrits sur le signe* (γαλλική μετάφραση). Paris: Seuil.
- (1981), «Η Λογική ως Σημειωτική: Η θεωρία των Σημείων». *Κείμενα σημειολογίας* (ελληνικές μεταφράσεις). Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 172-204.
- PLATIN, C. (1996), *L'argumentation*. Paris: Seuil.
- PRIETO, L. (1966), *Messages et signaux*. Paris: PUF.
- PROPP, V. (1970), *Morphologie du conte* (γαλλική μετάφραση). Paris: Seuil.
- PROST, A. (1974), *Vocabulaire des proclamations électorales de 1881, 1885, 1889*. Paris: PUF.
- PSILLA, M. (1990), *La communication politique en Grèce: le cas de la télévision*. Paris: Université de la Sorbonne, Paris I, département de Science Politique.

- Revue européenne des sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto)* XII/32 (1974). Αφιέρωμα «Recherches sur le discours et l'argumentation».
- RICOEUR, P. (1990α), *Δοκίμια ερμηνευτικής*. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας.
- (1990β), *Η αφηγηματική λειτουργία* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- ROBIN, R. (1974), *Langage et idéologies*. Paris: Editions ouvrières.
- SCHAFF, A. (1985), *Γλώσσα και γνώση* (ελληνική μετάφραση). Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος.
- SEARLE, J.R. (1983), *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 9η έκδ.
- Semiotica* 19/3-4 (1977). Αφιέρωμα στο έργο του Charles Peirce.
- ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ-WARBURTON, E. (1991), «Εισαγωγή στις *Συντακτικές δομές* του Noam Chomsky». Στο N. CHOMSKY (1991).
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. (1979), *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και ψυχολογική βία*. Αθήνα, Θεμέλιο.
- (1987), *Γλώσσα και ιδεολογία*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- VERON, E. (1979), «Dictionnaire des idées non reçues». *Connexions* 27, σσ. 125-142.
- (1981), *La construction des événements*. Paris: Les Editions de Minuit.
- VERON, E. / LEVASSEUR, M. (1991), *Ethnographie de l'exposition*. Paris: Centre Georges Pompidou.
- WATZLAWICK, P. / BEAVIN, J.H. / JACKSON, D.D. (1972), *Une logique de la communication* (γαλλική μετάφραση). Paris: Seuil.
- WEAVER, R. (1953), *The Etics of Rhetoric*. Chicago: Henry Regnery Company.